

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
Институт археологии и этнографии

АРМЯНСКАЯ
ОДЕЖДА
С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН
ДО НАШИХ ДНЕЙ

ИССЛЕДОВАНИЕ И РИСУНКИ АЛЬБОМА
АРАКЕЛА ПАТРИКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
Ереван 1967

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՏԱՐԱԶ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՉ
ՄԻՆՉԵՎ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ և ԱԼԲՈՄԻ ՆԿԱՐՆԵՐԸ
ԱՌԱՔԵԼ ՊԱՏՐԻԿԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉ ՈՒԹՅՈՒՆ
Երևան 1967

Խմբագրություն
Կ. Դ. ՂԱՖԱԴԱՐՅԱՆԻ

COSTUMES
ARMENIENS
DEPUIS L'ANTIQUITE JUSQU'A NOS JOURS
L'ETUDE ET LES DESSINS DE L'ALBUM PAR
ARAKEL PATRIK

Ն Ե Ր Ա Ց Ա Կ Ա Ն

Այս աշխատութեամբ ջանացել ենք պատմական, հնագիտական և ազգագրական նյութերի հիման վրա ներկայացնել հայկական տարազաձևերը, հնագույն ժամանակներից մինչև 20-րդ դարի շուրջ առաջին քառորդը: Նյութերը ամփոփել ենք 82 տախտակի մեջ, համապատասխան ծանոթագրութիւններով:

Շուրջ երեք հազարամյակ տևող ժամանակաշրջանի ընթացքում, Հայաստանում տեղի են ունեցել բնակչության մեծ տեղաշարժեր՝ արտագաղթեր, օտար ցեղերի ներխուժումներ և այլն, որոնք, անշուշտ, իրենց ազդեցությունն են ունեցել մեր տարազաձևերի վրա, սակայն չեն վերացրել նրա ազգային ինքնությունը և կարագիրը: Հայկական բազմազան տարազաձևերի հենց այդ բնույթը նրան տալիս է պատմականորեն կարևոր նշանակություն. հայ ժողովուրդը հաճախ ներգործուն դեր է կատարել հարևան ժողովուրդների տարազի վրա:

Այս վերջին իրողությունը մեզ թելադրեց ավելի մեծ տալ հարևան ժողովուրդների տարազների մի շարք նմուշներ:

Հայկական տարազի վերաբերյալ պատմական հիշատակությունների ամփոփումներով առաջին անգամ հանդես է եկել Ղուկաս Ինճիճյանը: Այլիշանի գործերի մեջ էլ երբեմն հանդիպում ենք զանազան տեղեկությունների: Բայց այդ հարցին նվիրված առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը կատարել է Վենետիկի Մխիթարյաններից Վարդան Հացունին, իր «Պատմութիւն հին հայ տարազին» աշխատութեամբ, հրատարակված՝ 1923 թվին: Հեղինակը լինելով հմուտ պատմա-բանասեր և քաջ տեղյակ հին մատենագրության, օգտագործել

է հայկական տարազին վերաբերող հայ և օտար պատմական գրեթե բոլոր հիշատակությունները: Թեև այդ աշխատությունը մեզ համար հաճախ հանդիսացել է որպես ուղեցույց՝ հատկապես աղբյուրագիտական հարցերում, բայց և այնպես, կցանկանայինք անել մի քանի դիտողություններ: Ամենից առաջ հայ տարազի պատմության բոլոր ժամանակաշրջաններում Հացունին գերազանց տեղ է հատկացրել երկրում օտար իշխողների ազդեցություններին, մոռանալով, որ երբեմն օտար տիրապետողները նույնիսկ ստիպել են հայերին կեցվածքով ու տարազով չնմանվել իրենց, անհանդուրժելի համարելով այդ թե՛ կրոնական, և թե՛ տիրող ժողովրդի իրենց առանձնահատկությունը պահելու տեսակետից: Այդ են ապացուցում նաև արաբ խալիֆների և օսմանյան սուլթանների պարբերաբար արձակած հրովարտականները «գյավուրների» կեցվածքի ու տարազի մասին:

Հացունին աննկատ է թողել նաև հայ-վրացական տարազային առնչությունները, որոնք հետևիվանք են եղել դարավոր հարևանության, մշակութային, ղինվորական և քաղաքական սերտ շփումների, մանավանդ Բագրատունյաց և Զաքարյանների իշխանության ժամանակաշրջանում: Տարազի վերաբերյալ որևէ ուսումնասիրություն, առանց փաստական պատկերների, անշուշտ, լիարժեք չի կարելի համարել, ուստի, Հացունին մեծ փութաջանությամբ կարողացել է իր գրքում հավաքել բավականաչափ զննական նյութ: Մենք էլ ջանացել ենք ավելացնել նորանոր տվյալներ, օգտվելով Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի ժողովածուներից, Մատենադարանի մանրանկարչական և պատմական այլ հուշարձաններից, հաճախ նրանց կողքին տալով վերականգնված գծա-

գրություններ, տարազաձէն ավելի ըմբռնելի դարձնելու համար:

Այս առթիւ հարկ ենք համարում նշել նաև այն, որ հնագույն հուշարձաններն ընդօրինակելիս, թեև ջանացել ենք հավատարիմ մնալ իսկականին, սակայն եթեմ'ս քանդակողի կամ նկարողի կատարողական թերութիւնները չենք ընդօրինակել լուսանկարչական ճշտությամբ:

Բացի այդ, երբ մեր տրամադրության տակ չենք ունեցել տվյալ ժամանակաշրջանի վերաբերյալ բավականաչափ նյութ, նպատակահարմար ենք համարել արտատպել մեր հարեան ժողովուրդների հուշարձաններից ամենատիպականները, քանի որ պատմական վկայութիւններ կան նրանց հետ մեր տարազային ինչ-ինչ նմանութիւնների մասին: Դրանք ամփոփել ենք տախտակ № 69—82-ում: Այս վերջինները ոչ միայն որոշ չափով լրացնում են մեր պատմական տարազաձեւերի բացերը, այլև կարևոր ատաղձ են հանդիսանում ճանաչելու նաև մեր հին ու նոր հարեան ժողովուրդների տարազը:

Հացունու ուսումնասիրութիւնն ընդգրկում է միայն հին շրջանի տարազը, հասնելով հազիվ մինչև 16-րդ դարը. ուստի, ձեռնարկելով ներկա աշխատութիւնը, մեր նպատակն է եղել ոչ միայն հնի վրա ավելացնել նորը, այլև շարունակել ու հասցնել այն մինչև մեր ժամանակները ու դրանով տալ հայ ժողովրդի տարազի ընդհանուր պատկերը:

19-րդ դարի վերջերից մինչև 20-րդ դարի առաջին քառորդը ընկնող ժամանակամիջոցի հայ տարազային նյութերը ըստ գավառների ներկայացնելիս, մեծ մասամբ օգտվել ենք բազմավաստակ ազգագրագետ Եր. Լալայանի ուսումնասիրութիւններից: Տարազային գունավոր նկարներից շատերը վերցրել ենք նկարիչներ Վարդգես Մուրենյանցի, Արշակ Ֆեթվաճյանի, Սարգիս Խաչատրյանի, Լանսերեի հայ գաղթականներից կատարած էտյուդներից:

Մենք էլ ջանացել ենք կորստից փրկել սիւտե-

մատիկ բնաջնջման ենթարկված արեւմտահայերի զանազան գավառների հատուկ տարազաձեւերը, հայրենադարձներից հավաքելով հին լուսանկարներ և սփյուռքում լույս տեսած հայրենակցական և ազգագրական հրատարակութիւններից քաղելով համապատասխան նյութեր:

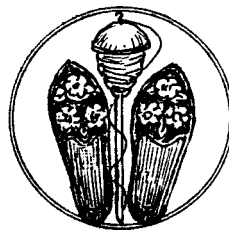
Բացի այդ, հեղինակը որպէս արեւմտահայ, առիթ է ունեցել 1915 թվականի աղետից առաջ անձամբ ծանոթանալու Փոքր Հայքի մի շարք շրջանների հայ ազգաբնակչության կենցաղին ու տարազին, իսկ տարագրության ծանր տարիներին ականատես է եղել Արեւմտյան Հայաստանի զանազան գավառների բնիկների դեպի բնաջնջում քշվող քարավաններին:

Վերոհիշյալ առիթներով հայ ժողովրդի տարազաձեւերի մեր լայն ծանոթութիւնը օգնել է մեզ զատորոշելու այն, ինչ որ նրան եղել է ինքնահատուկ և հարազատ:

Այդ բոլորը մեզ համարձակութիւն են ներշնչել նաև ձեռնարկելու 19-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի առաջին քառորդը ընկնող ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդական տարազաձեւերի ընդհանուր մի քարտեզի պատրաստման:

Այդ քարտեզն ինքնին ցույց է տալիս հայ տարազի տարածման սահմանները, այսինքն՝ պատմական և արդի Հայաստանը: Իսկ ինչ վերաբերում է հին և նոր գաղթավայրերում ապրող հայերի տարազաձեւերին, թեև աշխատութեանս մեջ ըստ առնչութեան տեղ են գտել մի քանի նմուշներ, սակայն ընդհանուր առմամբ դուրս են մնացել մեր տեսադաշտից:

Մենք հավակնութիւն չունենք սպառած համարելու հայ ժողովրդի տարազի պատմութիւնը բոլոր կողմերով: Մեր ձեռնարկը մի փորձ է ընդհանուր գծերով տալու հայ ժողովրդի տարազաձեւերի բազմադարյան պատմութիւնը: Հասկանալի է, որ հետագայում կարիք կլինի լրացումների և ճշտումների՝ նորանոր նյութերի և ուսումնասիրութիւնների հիման վրա:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿՆԱՐԿ

Ինչպես ամեն մի ժողովրդի, հայերի մեջ էլ տարազը սերտ առնչություն է ունեցել նրա պատմական զարգացման հետ: Ուստի, անհրաժեշտ է գեթ համառոտ մի ակնարկով ներկայացնել հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության գլխավոր հանգույցները, որոնց արտացոլումն են հանդիսանում մեր ալբոմում հաջորդականորեն ներկայացված տարազաձևերը:

Ա. Ուրախություն.—Մեր թվագրությունից առաջ, 9-րդ դարի կեսերից, ուրարտացիներն իրենց հզոր պետությամբ հետզհետե լուրջ ախույան են հանդիսանում Ասորեստանին:

Ուրարտացիների և ասորեստացիների տարազներում թեև գտնում ենք որոշ նմանություններ հատկապես վերնախավում, սակայն աշխարհագրական միջավայրը, կլիմայական և էթնիկական տարբերությունները ստիպել են տարբերվել միմյանցից:

Հնագիտական պեղումներից հայտնաբերվել են ուրարտական զանազան հուշարձաններ, որոնց վրա պատկերված են աստվածությունների, քրմերի, զինվորականների, պալատականների, կերպարները, ինչպես նաև հասարակ ժողովրդի տարազի հազվագեղ նմուշներ, որոնց պիտի անդրադառնանք հանգամանորեն մեր ալբոմի համապատասխան տախտակների բացատրագրերում:

Բ. Հայ ժողովրդի կազմավորման շրջան.—Հայկական բարձրավանդակում այդ նույն ժամանակաշրջանում ապրում էին մի քանի մեծ ցեղախմբեր, որոնցից հայասա-ազգիները և արիմ-արմեցիները, հետագայում նաև՝ իրենց պետականությունը կորցրած ուրարտացիները, դարերի ընթացքում հետզհետե միաձուլվեցին:

Հայասների տարազի մասին պատկերացում չունենք, սակայն նրանք դարերով հարևան և դաշ-

նակից լինելով խեթական մեծ ժողովրդի հետ (որոնց տարազից նմուշներ տվել ենք տի. 69-ում), պետք է որոշ նմանություն ունեցած լինեն նրանց հետ: Իսկ Արմենների մասին ունենք պատմական հավաստի հիշատակություններ: 5-րդ դարի (484—425 թթ. մ. թ. ա.) հույն նշանավոր պատմագիր Հերոդոտոսը նկարագրելով Քսերքսեսի բանակը, որ արշավում էր դեպի Հելլադա, հիշատակում է այն բոլոր ցեղերը, որոնք իրենց զորազնդերով մասնակցել էին այդ պատերազմին: «Արմենները,—գրում է նա,—զինված էին Փոյուզիացիների նման, և ստուգապես փոյուզիական զաղթական իսկ են, և լեզվով էլ միմյանց նման: Երկու համազգեստ ցեղերն իրենց նմանակցության պատճառով գտնվում էին միևնույն հրամանատարության տակ»¹:

8—7-րդ դդ. մ. թ. ա. կիմերական և սկյութական արշավանքների հետևանքով արմենները ըստիպված եղան տեղաշարժվել մի մասը դեպի հյուսիս՝ Մեծ Հայքի բարձրավանդակը, իսկ մյուս ճյուղը դեպի հարավ՝ Տիգրիս գետի ակունքը, ուր սերտ փոխհարաբերության մեջ են մտնում մարերի և պարսիկների հետ: Պերսեպոլիսի քանդակներում պատկերված ենք գտնում արմեն հարկատուներ (տի. 4, նկ. 2):

Արմենների մասին շատ հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս 5-րդ դարի վերջի (մ. թ. ա.) հույն նշանավոր զորավար և պատմագիր Քսենոֆոնը իր «Անաբազիս» և «Նահանջ բյուրոց» գործերում²:

¹ Հերոդոտոս, Ե., հ. 9. (Վ. Հացունի, Պատմություն հին հայ տարազին, Վենետիկ, 1923), էջ 35:

² Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Ա հատոր, Երևան, 1944, էջ 381—382:

Նա իր զորագնդով անցնելով արմենների բնակավայրերից, տալիս է նրանց զանազան ցեղերի մասին ինչ-ինչ տեղեկություններ: Օրինակ, խալլուբների մասին գրում է, թե՝ «ունեին վուշից պատրաստած զրահ, որը պաշտպանում էր մինչև փորը, իսկ զրահածայրերին կային հաստ հյուսքով բուղեր: Ունեին նաև սոնապաններ և սաղավարտներ, գոտու մոտ դաշույն, գործածում էին նաև նիզակ»¹:

Սրանց հյուսիսաբնակ ուրիշ մի ճյուղի՝ մոսի-նոյիկների «մեծագույն մասի համար ապրուստի աղբյուր էր երկաթագործությունը»:

«Խալլուբներն ազատ և ռազմասեր են. իբրև զենք նրանք գործ են ածում երկար վահաններ և նիզակներ: Խալլապներն ունեին ծառի ճյուղերից հյուսված կաշնպատ վահաններ և երկուական նիզակ: Նույնպես մակրոնները, որոնք հագնում էին այծի մազից հյուսված զգեստ»²:

Արմենները գտնվելով մարա-պարսկական քաղաքական ոլորտում, որպես նրանց հարևանը, դաշնակիցը, կամ գտնվելով նրանց իշխանության տակ, տարազային ձևերով նման էին միմյանց: Ստրաբոնը այդ մասին գրում է. «Շատ բաներում մարերի և հայերի սովորությունները նման են, որովհետև աշխարհներն էլ նմանվում են միմյանց ... զի խույր, ապարոշ, գտակ, թեզանիքավոր պարեգոտ ու վարտիք՝ ցուրտ և հյուսիսային վայրերի մեջ, ինչպես Մարաստանն է, հանգիստ ագանեիք են»³:

Գ. Իրանա-հայկական առնչություններ. — Մինչդեռ Հայաստանի արևմտյան մարզերը, ինչպես Մոփքն էր, ենթակա են եղել հելլենական ազդեցության, նրա արևելքը, հյուսիսն ու հարավը, սակայն, պահում էին իրենց դարավոր կապերը իրանական ժողովուրդների հետ: Հայ ժողովրդի միջցեղային միասնությունը իր կազմավորման պրոցեսում էր գտնվում, երբ 330 թ. (մ. թ. ա.) տեղի ունեցավ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքը դեպի Արևելք, կործանելով Աքեմենյան պարսկական պետությունը: Հայաստանն էլ հետագայում ենթարկվեց Մակեդոնացուն հաջորդող Սելևկյանների գերիշխանության, որը և պատճառ հանդիսացավ հելլենիստական ազդեցության տարածման:

Երրորդ դարում (մ. թ. ա.), սակայն, իրանական ցեղերից պարթևները հայերի հետ միասնաբար թոթափեցին Սելևկյան լուծը: Քաղաքական և միջցեղային առնչությունների բերումով, հայե-

րի մեջ զորացավ պարթևական ազդեցությունը: Ըստ Տակիտոսի, «Հայերը տեղադրությամբ և բարքերի նմանությամբ պարթևներին ավելի մոտ էին և խառնված էին նրանց հետ ամուսնություններով»¹:

Դ. Դեպի հայ ժողովրդի միասնությունը. — 189 թ. (մ. թ. ա.), երբ Սելևկյանները պարտվեցին հռոմեացիներից, Մեծ Հայքը՝ Արտաշես Ա-ի, իսկ Մոփքը Զարեհի գլխավորությամբ ապստամբվեցին և դարձան անկախ թագավորություններ: «Մինչև Արտաշեսյան և Զարեհյան թագավորությունների հիմնումը, հայ ժողովրդի նախկին՝ ավելի քան 400 տարվա պատմությունը, ինչպես տեսնում ենք, կարելի է համարել Հայաստանի ներքին աճման և ընդարձակման շրջան»²:

Նաև՝ «Արտաշեսի և Զարեհի թագավորության ժամանակ արմենները հավանորեն ոչ միայն տարածվել ու հաստատվել էին Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ շրջաններում, այլև՝ զգալի չափով արդեն հայացրել էին այդ երկրները: Հնդեվրոպական արմենների միաձուլումը տեղական ցեղերի հետ և հայ ժողովրդի հետագա կազմավորումը, ինչպես տեսնում ենք, մոտ է եղել իր ավարտմանը դեռ Արտաշեսյան թագավորության հիմնադրման ժամանակ»³:

Այդ միասնությունը ավելի ևս ամրապնդվեց Արտաշես Ա-ի հաջորդների՝ հատկապես Տիգրան Բ-ի օրով, երբ Հայաստանը հանդիսացավ Մերձավոր Արևելքի ամենահզոր պետությունը:

Տիգրան Բ-ը ձգտել էր հելլենիստական մշակույթը տարածել իր հիմնած ընդարձակածավալ պետության մեջ, սակայն տարազի հարցերում նա ջանացել է պահպանել ազգային ինքնուրույն ձևերը: Դժբախտաբար, այդ ժամանակաշրջանից մեզ չի հասել որևէ հուշարձան, բացի նրա դրամներից, ուր նա պատկերված է ինքնատիպ թագով: Իսկ ինչ վերաբերում է նրա պալատական, զինվորական և ժողովրդական տարազաձևերին, օտար աղբյուրների տվյալներից օգտվելով, հանգամանորեն պիտի անդրադառնանք մեր ալբոմի համապատասխան բաժնում:

Տիգրան Բ-ի աշխարհակալական գրավումների հետևանքով գերեվարվեցին ժողովրդական հոծ զանգվածներ և բնակեցվեցին Հայաստանում, որը, անշուշտ, պետք է առաջացնեի տարազային մեծ ալլազանություն:

¹ Տակիտոս, Թալբ. Գ. Սոգոնիկյան, Երևան, 1947, էջ 73:

² Զ. Մանանդյան, էջ 118:

³ Նույն տեղում:

¹ Զ. Մանանդյան, Ա հատոր, էջ 381—382:

² Նույն տեղում:

³ Ստրաբոն, ԺԱ, ԺԳ 9 (Հացունի, էջ 48):

Ե. Ավատապետական հասարակարգը Հայաստանում.—Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո արդեն ծայր էր առել ստրկատիրական հարաբերությունների քայքայումը և սկսել էր փոքր ու մեծ ավատատեր-հողատերերի առաջացումը: Սրանք ժառանգական իշխանություն ձեռք բերեցին մեկ կամ ավելի գավառների վրա և կոչվեցին նախարարություններ, որոնք, ըստ Ն. Ադոնցի, շուրջ 50 էին:

Նրանցից գերազանց կային 4 բղջիսություն, Հայաստանի սահմանային շրջա կողմերում, որոնք կոչվում էին գաներեց իշխաններ: Սակայն թե՛ մեծ նախարարների և թե՛ բղջիսների կրած տարազի մասին, մեր պատմիչները շատ ժխտ են եղել տեղեկություն տալու տեսակետից: Ուստի մենք պիտի օգտվենք նաև տվյալ ժամանակաշրջանի պարթև-վա-սասանյան տարազների պատկերացումներից, որոնց հետ հայերը, ըստ մեր մատենագիրների, փոխազդեցություններ են ունեցել:

2. Արշակունիների հարստությունը.— Մեծ թվագրության 52 թվականից սկսած պարթև արշակունիների մի ճյուղը սկսեց թագավորել Հայաստանում, որով հիմնադրվեց հայ Արշակունիների հարստությունը, որը տևեց մինչև 428 թ., երբ Իրանում իշխանությունը վաղուց անցել էր Սասանյանների ձեռքը:

301 թվականից հետո, երբ Հայաստանում պետական կրոն հռչակվեց քրիստոնեությունը, Սասանյանների քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ հետևողականորեն թշնամական բնույթ կրեց:

Տրդատ Գ-ի կողմից աշխարհում առաջին անգամ քրիստոնեությունը որպես Հայաստանի պետական կրոն հռչակելու քայլը՝ Արեւելքի և Արեւմուտքի երկու աշխարհակալ պետությունների միջև ընկած մի երկրում, կարծում ենք առավելապես թելադրված է եղել իր երկրի և ժողովրդի ինքնուրույնությունը պահպանելու մտահոգությունից: Մի՞թե նույն այդպիսի մտահոգության հետևանք էր եղել նաև հայ ժողովրդի մշտական ձգտումը ազգային ինքնատիպ իր տարազի պահպանման վերաբերմամբ:

Է. Մարզպանական շրջան.—Սասանյան Պարսկաստանը և Բյուզանդիան 387 թ. իրենց միջև բաժանեցին Հայաստանը, որի շրջա-հինգերորդ մասը մնաց Սասանյանների գերիշխանության տակ, որոնք այնտեղ նշանակեցին պարսիկ և հայ մարզպաններ: Նրանք դրանով էլ չգոհացան. փորձեր արին վերջ տալու հայ ժողովրդի ինքնուրույն գոյությանը, պարտադրելով Հայաստանում զրա-

դաշտական կրոնը: Սակայն հանդիպեցին անընկճելի դիմադրության, որի մեծագույն ազդակն հանդիսացավ 406 թ. Մեսրոպ Մաշտոցի (361—440) կողմից սեփական դպրության ստեղծմամբ հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության զարթոնքը:

Ը. Հայաստանի՝ բյուզանդական գրավման ենթակա մարզերում հայերը դեռ երկար ժամանակ պահպանեցին ոչ միայն իրենց լեզուն, կրոնը և բարքերը, այլ նաև ազգային տարազը, հակառակ Բյուզանդիայի միաձուլման քաղաքականության: Բյուզանդիայի տիրապետության տակ անցած հինգ նախարարությունները պահում էին իրենց ինքնուրույնությունը նույնիսկ որպես զինվորական ուժ՝ մինչև Հուստինիանոսի ժամանակ (529 թ.), ինչպես վկայում է Պրոկոպիոսը՝ «Նրանք իրենց գավառների մեջ պահեցին իրենց իրավունքները և իրենց տոհմերը կառաջնորդեին ու չէին խառնվում կայսերական բանակի զորքերին մինչև Հուստինիանոս Ա.-ի ժամանակ»¹:

Նույն պատմագիրը նկարագրում է նաև հայ իշխանավորների տարազը. «Նրանց քղամիդը մագեղեն էր, բայց ոչ կենդանական, այլ պինդ կոշված ծովախոտերից: Նրանց զգեստը ծիրանեփայլ և ոսկեպաճույճ էր: Քղամիդի ծայրն ուներ ոսկեզործ ճարմանդ, պատվական ակնեղեններով ընդելուզված, որից ոսկեշար, դյուրաթեք շղթայով կախ էին լինում երեք հակինթ: Հագնում էին մետաքսյա շապիկ, տեղ-տեղ ոսկեհանգուցով: Մինչև ծնկները հասնող կարմրեփայլ սոնապաններ կրում էին, որոնք ոչ ոք կարող էր զգենուլ, բացի հռոմայեցիների կայսրերից և պարսիկ արքայից»²:

Պրոկոպիոսը հայ զինվորների մասին նաև գրում է. «Սքուլարիոս կոչված մի զորախումբ կար, թվով իբր 3500 հոգի, որը սկզբից կայսրական պալատի պահապան անձնապահ գնդի պաշտոնն ուներ... Առաջ սրանք ընտրվում էին հայերից, իրենց բարձրագույն արժանիքների համար, ինչ որ նրանց տանում հասցնում էր այդ պատվին»³:

Անձնապահ այդ զորագունդը ապահովաբար կրում էր հայ զինվորական տարազը, ինչպես հետագայում՝ թուրք սուլթանների անձնապահ զորագնդի տարազը ալբանականն էր:

Բյուզանդական կայսրության արևելյան այդ նահանգներում հայ ազգաբնակչությունը միշտ եղել էր հոծ ու գերակշիռ: Դրա համար կոչվում էր

¹ Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, Բ հատոր, Վենետիկ, 1788, էջ 153:

² Ղ. Իսնիկյան, Հեթանոսություն, Բ հատոր, Վենետիկ, էջ 286:

³ F. W. Bussell. The Roman Empire from 81 to 1081, London, 1910, p. 354.

«Փոքր Հայք», իսկ հետագայում՝ «Կառավարութիւն Արմենիականների»:

Թ. Հայաստանը զարգացած ավատապետութեան շրջանում.— Յոթերորդ դարի քառասնական թվականներին արաբների աշխարհակալական հորձանուտը հասավ նաև Հայաստան: Շուրջ երեք դար տևող արաբական տիրապետության ընթացքում Հայաստանն ուղղակի նվաճված դրութեան մեջ մնաց մինչև 885 թ., 885—922-ը կիսանկախ էր, իսկ 922—1045-ը վայելում էր անկախություն և բարգավաճում էր:

Այդ ժամանակամիջոցում հայ ժողովրդի մշակութի և տարազի մարդերում նշանակալի փոխադրեցություններ տեղի ունեցան: Արաբ ներխուժողները ոչ միայն խորթ էին իրենց լեզվով, կրոնով և բարքերով, այլ նաև՝ անապատային կլիմային հատուկ իրենց պարզունակ տարազով:

Խալիֆաները հատուկ հրովարտակով խստիվ արգելել էին ոչ-խալամներին արաբների նման ըզգեստ կրել: «Զիմմին՝ հպատակը պարտավոր էր տարբերվել իսլամներից: Նրա համար սահմանված էր գոտի՝ բրդից կամ մազից, իսկ այդ գոտին նա պիտի կապեր այնպես, որ նկատելի լիներ բոլորին: Նրա գլխի պաթաթոցը (չալմա) պիտի սև գույնի լիներ և ավելի երկար՝ քան ուղղահավատներինը: Արգելվում էին մետաքսե գոտիներ, շքեղ հագուստներ»¹:

Ժամանակի ընթացքում այդ խստությունները որոշ չափով մեղմացան, գեթ վերնախավի և քաղաքականների համար:

Ըստ արաբ աշխարհագիր Իբն-էլ-Ֆակիհի, արաբական տիրապետության ժամանակ Հայաստանում կար 18,000 գյուղ: Հաշվելով յուրաքանչյուրում 250—300 բնակիչ, ստացվում է չորսուկեսից հինգ միլիոն բնակչություն: Այդ մեծ զանգվածի զգեստները, տարազը, անշուշտ պատրաստվում էին տեղական տնայնագործությամբ և ըստ ավանդական տարազի, մանավանդ, ժողովրդական խավերում, ինչպես տեսնվում է 4—7-րդ դարերի պատկերաքանդակներում (տիս. 9 և 10) և մեր մանրանկարչական պատկերացումներում:

Արաբական տիրապետության ժամանակ հպատակ ժողովուրդները, ընդ որում նաև հայերը, պարտավոր էին մասնակցել նրանց մղած պատերազմներին: Հայ նախարարական այրուձին նշանավոր էր իբրև քաջ կովոդ ուժ, ինչպես Մարդպանների ժամանակ: Սպարապետությունը մերթ

վստահվում էր Մամիկոնյաններին, իսկ ավելի հաճախ՝ Բագրատունիներին: Յուրաքանչյուր նախարարի զորագունդ անշուշտ ուներ, որպես զինվորական անհրաժեշտություն, իր զատորոշիչ տարազը, դրոշակը, ինչպես Սասանյանների ժամանակ: Դժբախտաբար նրանց տարազի մասին չունենք որոշակի տվյալներ:

Ժ. Բագրատունիների քաղալորություն.— 9-րդ դարից սկսյալ արաբական խալիֆաթը գնում էր դեպի անկում: Այդ իրադրությունից առավելապես օգտվեցին Բագրատունիները, գրավելով կիսանկախ դիրք: Ամիրապետները իրենց կապված պահելու համար, դիմում էին հաճախ սիրաշահական միջոցների. նրանց շնորհում էին տիտղոսներ, ուղարկում էին իշխանական թանկարժեք հանդերձանք՝ անշուշտ արաբական ճաշակով: Այդ պատճառով Բագրատունյաց արքունիքում պաշտոնական առիթներով սկսեցին գործածել սերփուշ (մեծազանգված փաթույթով շինված գլխանոց), դուռա (ասվեղեն ազնիվ պարեզոտ), ուտա (վերնազգեստ):

Արաբների քաղաքական այդ սիրաշահումների հանդեպ անտարբեր չմնաց Բյուզանդիան, որը, իր կարգին, նույնօրինակ նվերներով, անշուշտ բյուզանդական արքունի ոճով, ջանում էր իր ազդեցությունը ոլորտում պահել հայ իշխանավորներին՝ Բագրատունիներին, Արծրունիներին, հետագայում նաև՝ Վանանդի և Սյունիքի իշխաններին:

9-րդ դարից սկսյալ Հայաստանում ավատապետությունը թևակոխում է զարգացման մի նոր շրջան: Արդյունագործության և առևտրի աշխուժացման հետևանքով արհեստներն անջատվում են գյուղատնտեսական արտադրության կցորդ վիճակից ու զարգացող քաղաքներում դառնում են մասնագիտացված ուրույն ասպարեզ: Ստեղծվում են արհեստակցական համաքրություններ: Հյուսվածքեղենի արդյունաբերությունը հատկապես մեծ զարգացում է ապրում Դվինում և Հայաստանի մի քանի այլ քաղաքներում, որոնց մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս արաբ պատմագիր Ալ-Իսթահրին: Խոսելով Դվինի հյուսվածքեղենի արտադրությունների մասին, նա գրում է. «...այս քաղաքում արտադրվում են բրդյա հագուստներ ու գորգեր, բարձեր, բազմոցների երեսներ, դայթաններ (երիզ) և հայկական արտադրության այլ շատ իրեր»: Նաև՝ «Հենց այնտեղ էլ արտադրվում են մետաքսյա շատ կտորեղեններ»¹:

Պրոֆ. Հ. Մանանդյանի համաձայն «Անիի պե-

¹ Լեո, Բ հատոր, 288:

¹ Ал-Истахри, Сб. мат., вып. XXIX (пер. Н. А. Караулова), Тбилиси, 1901, стр. 19—20.

դումների ժամանակ գտնված արհեստային և գեղարվեստա-արհեստային արդյունաբերության արտադրանքը ցույց տվեց, որ Անիի և Բագրատունյաց Հայաստանի քաղաքների կուլտուրական կյանքը զարգացման ավելի բարձր մակարդակի վրա էր գտնվում, քան՝ Արևմտյան Նվրոպայի միջնադարյան քաղաքներում¹։

Տարազային տեսակետով հարկ է նկատի ունենալ նաև այն, որ այդ ժամանակաշրջանում Բյուզանդական կայսրությունը անցած լինելով հայկական ծագում ունեցող Մակեդոնական հարստության մականի տակ, հասել էր իր հզորության բարձրակետին, ետ էր մղում արաբներին և իր ազդեցությունը ջանում էր տարածել կովկասյան ժողովուրդների վրա։ Ուստի, բնական էր, որ բյուզանդական ինչ-ինչ ձևեր ընդունելություն գտած լինեին հայկական արքունիքում։ Վրացիների մոտ այդ ազդեցությունը ավելի ակնբախ է, դատելով այդ ժամանակաշրջանի նրանց հուշարձաններից (տե՛ս տի. 80 և 81)։

Շուրջ 160 տարի տևող Բագրատունիների, Արծրունիների թագավորության ժամանակից դժբախտաբար տարազային քիչ նմուշներ են հասել մեզ։

ԺԱ. Կիլիկյան Հայկական թագավորություն.— Արաբական, Բյուզանդական, իսկ 11-րդ դարից սկսած նաև միջինասիական բուլղոս ցեղերից՝ սելջուկների հաջորդական ավերիչ արշավանքների հետևանքով, հայ իշխաններն, որպես շարիքներից փոքրագույնը, իրենց ժողովրդով փախչում, ապաստանում էին Բյուզանդական երկրներ։ Այդպիսով, Կապադովկիայի և հատկապես Կիլիկիայի որոշ մարզերում բնակչության մեծամասնությունը հետզհետե բաղկացած է եղել հայերից։

Հայկական այդ գաղութները երկար ժամանակ պահպանեցին իրենց տարազը, լեզուն, կրոնը և բարքերը։

Ռուբինյան իշխանները, որոնք ըստ ոմանց սերում էին Բագրատունիներից, տիրապետում էին Կիլիկիայի Տավրոսյան լեռնային մարզերում։ Հետագայում, երբ նրանք հետզհետե տարածեցին իրենց տիրույթը մինչև Միջերկրական ծով և ուղղակի շփման մեջ մտան Արևմուտքի ժողովուրդների հետ, իրենց տոհմական տարազն էլ կրեց որոշ փոխազդեցություններ։ Կիլիկյան բանուկ նավահանգիստները հաճախում էին տարբեր ազգերի վաճառականներ, արհեստավորներ, լատին և հույն կրոնավորներ, ասպետներ և այլն, որոնց հետ կի-

լիկյան հայության շփումը՝ մշակույթի և բարքերի վրա ազդեցություն թողեց։ Այդ մասին է վկայում 12-րդ դարի հայտնի մատենագիր Ներսես Լամբրոնացու մի նամակը, ուղղված Լևոն Ա թագավորին։

Հայաստանից՝ Ձորագետի վանականները իրենց նամակով թագավորի մոտ մեղադրում են Լամբրոնացուն, որպես Հայաստանյան եկեղեցու կարգերին ոչ հավատարիմ հետևողի։ Լամբրոնացին այդ տոնչությամբ գրում է թագավորին, թե «...նրանց մեղադրանքի անհեթեթությունը նման է այն բանին, որ դուք ևս պետք չէ բացազուխ լինեք, ինչպես են լատին իշխաններն ու թագավորները, այլ՝ դեռ շարփուշ (փաթթոցավոր արաբական գրչխարկ), ինչպես կրել են ձեր նախնիք, երկարեք ձեր մազերն ու մորուքը, ինչպես ձեր նախահայրերը. հագնեք դուռա՝ լայն ու թավ և ոչ թե փիլոն կամ սեղմ պատմուճան և այլն։ Ուստի եթե հոժարիք փոխել ձերը, մենք էլ պատարագ կմատուցենք սափուլայով և երկու կանգուն վեղարով. կլինինք խարազագեհստ՝ պատարագի ժամանակ, ինչպես ձորագետցիք կամենում են և ոչ թե քթանազգեհստ, ինչպես մեր կրոնն է սահմանել։ Արդ, եթե ձեզ համար ծանր է թողնել Ֆրանկների նուրբ սովորությունները և դառնալ հին, կոշտ ձևերին, մենք էլ նրանցից օգտվելով մեր կատարած եկեղեցական բարեկարգությունից չենք կարող հրաժարվել»²։

1198 թ. Կիլիկյան Հայկական իշխանապետությունը վերածվեց թագավորության, Լևոն Ա-ի մեծահանդես թագադրությամբ՝ Տարսուսի մայր եկեղեցու մեջ։ Նրան թագ ուղարկեցին Հռոմեական «սրբազան կայսրությունից», ինչպես նաև՝ Բյուզանդիոնից, որովհետև երկուսից յուրաքանչյուրը ձգտում էր նրան պահել իր քաղաքական ազդեցության ոլորտում։ Բյուզանդիայի կայսրը Լևոնին նույնիսկ զգուշացնում էր չդնել հռոմեացիների թագը, այլ կրել բյուզանդականը, քանի որ երկու երկրները սահմանակից են։

Մեր պատմագրության մեջ հայ թագավորների թագադրության հանդիսությունների մասին հարևանցի տեղեկություններ միայն կան։ Մինչդեռ Ներսես Լամբրոնացին տալիս է Լևոն Ա-ի թագադրության մանրամասն նկարագրականը։

Արքայական պալատում հավաքվում են երկրի բոլոր մեծ ու փոքր իշխանները և եկեղեցու գլխավորները։ Լևոն Ա-ի օծման ժամանակ ներկա էին 44 հայ իշխաններ և 15 եպիսկոպոսներ, որոնք

¹ Я. А. Манандян, Краткий обзор истории Армении, М.—Л., 1943, стр. 38.

² Ն. Լամբրոնացի, Թուղթ առ Լևոն, Վենետիկ, 1865, էջ 241։

Հանդիսավոր թափորով առաջնորդում են թագադրվողին դեպի մայր եկեղեցի, ուր գտնվում էր կաթողիկոսը: Թագադրվողը հագնված է համակ սպիտակ՝ «հալավ ձիավորի» որպես ասպետ՝ փիլոնը թիկունքին առած, կարճ պատմուճանով, որի տակից տեսանելի էին ջաղջերը (անդրավարտիք), խթանավոր կոշիկները:

Թագադրվողի կողքին քայլում էին գունդատարը (լորապետը)՝ ձեռքում թագավորության նշանակ ոսկե-խնձորը. թագադիրը՝ վեր բռնած թագը, սենեղալը՝ շուշանագլուխ մականը, ջամբուլանը՝ (սենեկապետ) թագավորական հանդերձանքը:

Թեկնածուն երբ մտնում է խորան, հանում են վրայի փիլոնը ու եկեղեցական արարողության մեջ հաջորդաբար հագցնում են. նախ՝ պճղնավոր սպիտակ շապիկ, հետո մետաքսյա կարմիր պարեգոտը, նրա վրա՝ պատմուճանը, կարճ ու լայն թեզանիքով: Այդ արարողության ընթացքում կաթողիկոսը երգմենեցնում է թագավորին լինել հավատարիմ «սովորական իրաւանցն», ազգային եկեղեցու օրենքներին, ավանդություններին: Այնուհետև կաթողիկոսը դիմելով ժողովրդին, հարց է տալիս թե՛ համաձայն են նրան թագավոր ճանաչել և ուխտել հնազանդություն:

Դրանից հետո եպիսկոպոսական դասը թագավորին է հանձնում «զսուրն վաղակավոր». պարանոցից կախում են մանյակ, մատին դնում մատանի ու թիկունքին անցկացնում են արքայական ծիրանագույն փիլոնը: Հետո կաթողիկոսը թագավորի աջ ձեռքն է տալիս «հաչ ի վերայ խնձորոյ ոսկւոյ», իսկ ձախին՝ «զավազան զորութեան և ի ծայրն ծաղիկ», որը այդ ժամանակ աղավաղված ֆրանսերենով կոչում էին «ֆլավորիս» (Fleure de lis — շուշանածաղիկ): Ամենից հետո եպիսկոպոսների շքախումբը վերցնում է «զպսակն մեծաւ պատուով»՝ այսինքն թագը ու դնում թագավորի գլխին¹:

Թագադրման այս արարողությունը այդ ժամանակի լատինական արքունիքներում կատարվածի հայացված փոփոխակն էր հանդիսանում:

Խաչակրաց արշավանքների հետևանքով Կիլիկիան ևս անցումի մի մարզ հանդիսացավ Արևմուտքից եկող այդ խաժամուժին, որոնք բացի բաղաբական աղետներից, առաջացրին նաև բարբերի և տարազի որոշ փոխազդեցություններ: Կիպրոսի և Անտիոքի հարևան լատին իշխանությունների հետ հայ արքունիքի առնչությունների հետևանքով էլ երկրում ստեղծվեց լատինամետ կուսակցություն, որը աղգայնական կուսակցության դեմ միշտ պայքարի մեջ գտնվեց:

Ինչպես լատինական երկրներում, Կիլիկիայում նույնպես տարածում գտավ հայկական ասպետությունը (chevalier): Այդ կարգին արժանանում էին նրանք, ովքեր հանդիսավոր ուխտ էին անում ծառայել հայրենիքին, եկեղեցուն և պաշտպան կանգնել տկարներին: Խաղաղ ժամանակ նրանք հագնում էին համակ սպիտակ կարճ պարեգոտ, որի տակից մասամբ երևալու էր ջաղջերը, ոտներին կրում էին երկարաճիտ կոշիկներ, կրնկին մափմեզ ամրացված (ձին խթանելու համար): Պատերազմի ժամանակ նրանք դրահավորվում էին:

Կիլիկահայ արքունիքում ևս կային պետական բարձր գործիչներ, որոնցից յուրաքանչյուրը անշուշտ կրում էր համապատասխան տարազ և պատվանշաններ:

Թագավորական դիվանը գլխավորում էր ջանցլեը:

Թագավորական կայքի վերահսկիչն էր գունդրսալը:

Ձինված ուժերի հրամանատարն ու գունդրսալի օգնականն էր մարաջախտը (մարշալ):

Երկրի ֆինանսական գործերի մինիստրն էր սինեջալը:

Թագավորի ընտանիքի և անչափահաս թագածառանգի խնամակալը պայլն էր: Գահի խորհրդի նախագահն էր իշխանաց իշխանը:

Կար նաև թագադիր իշխանի պատվակալ պաշտոնը և պալատական այլ պաշտոններ:

Բաղդատմամբ նախորդ դարաշրջանների, Կիլիկիահայ թագավորության ժամանակներից մեզ հասել են բավականին ճոխ ու այլազան տարազային հուշարձաններ թե՛ վերնախավի, թե՛ դինվորականության և թե՛ հասարակ ժողովրդի վերաբերյալ, որոնց անդրադարձել ենք մեր ալբոմի համապատասխան բաժնում:

ԺԲ. Քաղաքական կացությունը 11—16-րդ դարերում բուն Հայաստանում. — Կիլիկիան Հայկական թագավորության կազմավորումը, զարգացումն ու անկումը (14-րդ դ.) առանձին մի դրվագ էր հանդիսանում մեր պատմական հայրենիքից դուրս: Իսկ բուն Հայաստանում, հազիվ ձեռքագատված արաբական լծից, Միջին Ասիայից սկսեցին հաջորդաբար ներխուժել թուրանական վաչկատուն ցեղեր՝ սելջուկներ, մոնղոլներ, թուրքեր, արյուն ու ավեր սփռելով:

Բյուզանդիայի նենգ քաղաքականության հետևանքով կործանվեցին Բագրատունիների, Արծրունիների թագավորությունները և հայկական այլ իշխանություններ, որոնք մինչ այդ որոշ չափով

¹ Ալիշան, Սիսուան, էջ 472—474 (բաղվածաբար):

պատվար էին հանդիսացել վերոհիշյալ քոչվոր ցեղերի առաջխաղացման հանդեպ:

1048 թվականից թուրանական այդ ցեղերը հետըհետե տիրացան ոչ միայն Հայաստանին, այլ նաև՝ բյուզանդական շատ երկրների: Հայ պետականության կործանման այդ տագնապալի ժամանակներում, լեռնային անառիկ դիրքերի շնորհիվ դեռ պահում էին իրենց ինքնուրույն գոյությունը մի քանի իշխանական տներ՝ Սյունիքում, Մոկսում, Տաշիրում. իսկ Արծրունի իշխանների գլխավորությամբ նաև՝ Վանա լճի արևելյան ափերին: Սասունում և Մշո գաղտի վրա Թոռնիկյան-Մամիկոնյան իշխանները պահեցին իրենց իշխանությունը մինչև 13-րդ դարը:

Քաղաքական այդպիսի ճգնաժամային պայմաններում անգամ հայ ժողովուրդը ընդհանրապես պահեց իր բնիկ տարազաձևերը:

Ինչպես ցույց է տալիս պատմությունը, քաղաքակրթության ցածր մակարդակի վրա գտնվող նվաճողները ժամանակի ընթացքում հետզհետե յուրացրել են նվաճվածների մշակույթը, ներառյալ նույնիսկ նրանց տարազային ինչ-ինչ ձևերը:

Այդպես էլ եղել է թուրանական վերոհիշյալ ցեղերի ներխուժումից հետո:

Այն, ինչ որ մենք «թուրանական» կոչեցինք, իրականում նրանք խայտաբղետ ցեղեր էին և նույն բնորոշ տարազը չէին կրում իրենց տափաստաններում, լինեին դրանք սելջուկներ, մոնղոլներ կամ թուրքական ցեղեր: Այդ նախնական կյանքով ապրող ցեղերը իրենց զենքերի հաջողության համար կարիք ունեին որակյալ բազմաթիվ արհեստավորների, որոնք արտադրեին զենք, զրահ, գործվածքներ և այլն: Այդպիսի մասնագետ արհեստագործներ նրանք գտան Միջին Ասիայում, Իրանում և Հայաստանում: Հետևաբար «թուրանական» ընդհանուր անունով կոչված տարազային ձևերը առաջացան արտադրողների և տիրապետող սպառողների ճաշակի մի տեսակ խառնուրդից:

Այդ ժամանակի հայ մանրանկարչական հուշարձաններից մենք ընտրել ենք տարազային մի շարք բնորոշ դրսևորումներ, որոնք բաժանել ենք գլխավորապես երկու խմբի.

ա) Տարազային ձևեր, որոնք զերծ են եղել թուրանական ազդեցությունից:

բ) Տարազային ձևեր, որոնք առավել կամ նվազ չափով ենթարկվել են գերիշխողների ազդեցության:

Առաջինները պատկանում են Շիրակի, Լոռիի, Սյունիքի մարզերին, մանավանդ կանանց տարազում:

Երկրորդ դասին է պատկանում առհասարակ հայ վերնախավի տարազը:

Իսկ ինչ վերաբերում է գեղջուկներին, որոնք Հայաստանի բնակչության մեծամասնությունն էին կազմում, ապա նրանք պահպանել են իրենց վաղեմի բնիկ ձևերը:

ԺԳ. Հայ-վրացական տարազային առնչություններ. — Պատմական ամենահեռավոր անցյալից ի վեր այս երկու հարևան ժողովուրդների միջև գոյություն են ունեցել մշակութային, քաղաքական և դինվորական սերտ հարաբերություններ:

Այդպիսի սերտ կապերի առկայության հետևանքով, բնական էր, որ երկու ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցած լինեին նաև տարազային առնչություններ:

Արդարև, այդ են ապացուցում վրացական աղբյուրներից մեր փոքր ի շատե քաղած նյութերը:

12-րդ դարի վերջին քառորդում, իսկ հատկապես Թամար թագուհու (1184—1213) ժամանակ ավելի սերտացավ հայ և վրացական զինվորական համագործակցությունը Զաքարե և Իվանե սպասալար եղբայրների գլխավորությամբ, որոնք սելջուկներից հետզհետե ազատագրեցին պատմական Հայաստանի մեծ մասը:

Զաքարյան եղբայրների և նրանց հաջորդների շնորհիվ Արևելյան Հայաստանը հարաբերաբար խաղաղություն վայելեց, որով 13-րդ դարը հանդիսացավ հայկական ճարտարապետության և զարդաքանդակային արվեստի ու մանրանկարչության զարգացման շրջանը: Այդ զարգացումը իր արտահայտությունը գտավ նաև ազգային տարազի մեջ:

ԺԴ. Հայ ժողովրդական տարազաձևերը թուրք-պարսկական տիրապետության տակ. — Սելջուկյան պետության տրոհման պայմաններից օգտվելով, միջինասիական վրանաբնակ քոչվոր թուրք ցեղը հեշտությամբ սկսեց իր նվաճումները: Անցնելով Հայաստանի վրայով, տարածվեց մինչև Անատոլիայի խորքերը: Որոշ ժամանակ ամրապնդելով իրենց դյուրին նվաճումները, թուրքերին հաջողվեց գրավել նաև անկման եզրին հասած Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը, վերջ տալով նրա գոյությանը:

Թուրքերը հպատակ քրիստոնյաների գոյությունը հանդուրժում էին նրանց կեղեքելու համար, քանի որ նրանց ձեռքում էր գտնվում երկրի արդյունագործությունը, արհեստները, վաճառականությունը, մասամբ էլ հողագործությունը՝ մինչև վերջին ժամանակները: Հայ և հույն դերձակ-դերձակուհիներն էին կարում պալատականներից ըս-

կըսած մինչև հետին զինվորականի ու պաշտոնյայի զգեստները: Նրանց տարազն էլ մի տեսակ խառնուրդ էր պարսկա-արաբականի, ինչպես իրենց գիրն ու գրականությունը, մասամբ էլ լեզուն:

Թուրքերը ժամանակի ընթացքում հետզհետե տեր դարձան Հայաստանի մեծագույն մասին, իսկ մնացյալը բաժին ընկավ Պարսկաստանին: Այդպիսով հայ ժողովուրդը բաժանվեց երկու հատվածի.

ա) Արևմտահայեր՝ Թուրքիայի սահմաններում:

բ) Արևելահայեր՝ Պարսկաստանի սահմաններում:

Տարազային տեսակետից էլ արևմտահայերին կարելի է բաժանել գլխավորապես երկու շրջանի.

ա) Արևելյան նահանգների՝ Տարոնի (ներառյալ Սասունը), Բարձր Հայքի, Վասպուրականի և Բաղեշի շրջանները:

բ) Արևմտյան նահանգների՝ Սեբաստիայի, Կեսարիայի, Կիլիկիայի, իսկ հարավում՝ Խարբերդի և Տիգրանակերտի շրջանները:

Առաջին գոտին ավելի հարազատ պահպանել է հայկական տարազի ավանդությունները. երկրորդում՝ զգացվում է անատոլիական ինչ-ինչ ձևերի պատմաստը:

Հնդհանուր առումով, սակայն, արևմտահայերի տարազն իբրև մեր ժողովրդի դարավոր մշակույթի մի դրսևորում, անկրկնելի մի ավանդ է հանդիսանում, մանավանդ նրանց եղեռնական բնաջնջումից հետո:

Ճիշտ է, որ հատկապես տղամարդկանց տարազի վրա կարելի է հանդիպել օտարոտի պատվաստումներ, մանավանդ հայերի վերնախավում, հաճախ հարկադրականորեն: Օսմանյան կայսրության հպատակ քրիստոնյաների տարազի վերաբերմամբ թուրքական իշխանությունները հաճախ ինչ-ինչ արգելքներ են սահմանել: Օրինակ, 1581 թ. արգելվում է փակեղը կամ դավուխը՝ և հրամայվում էր գդակ դնել: Նույնպես սամույրե գլխարկն արգելված էր քրիստոնյաներին, ինչպես նաև կարմիր ֆեսը, սակայն վերնախավի նկատմամբ բացառություն էր արվում: Ահա նաև սուլթանական մի շնորհի օրինակ. Կ. Պոլսի նշանավոր տպարանապետ Պողոս Արաբյանին, իբր վարձ թուրքերենի տպագրության նրա մատուցած մեծ ծառայությունների, հրամայում է գերծ կացուցանել, բացի մի շարք տուրքերից, նաև՝ «...իր ուտելիքի, հագնելիքի, սարը մեսթի—դեղին հողաթափ,—անկողնի, նավակի, զավակների տարազին, պոսնիական «զերվ» գլխարկի, «թաթար-գալփաքի» մասին ոչ ոք միջամտություն չընե. իր ծառաների զգեստը և

տարազը փոխել հարկ եղած պարագային արգելք չի հարուցել» և այլն¹:

Արևմտահայերի տարազն Ենի մի քանի ենթաճյուղավորումներ: Մենք՝ որպես մեկնակետ ընտրել ենք Սասունը՝ պատմականորեն մեր ամենահին բնակավայրերից մեկը և իր դժվարամատույց լեռնային դիրքով որոշ չափով գերծ մնացած օտար ազդեցություններից: Այդ ինքնատիպ տարազի փոփոխակներն են հանդիսանում նաև Մոկսի, Շատախի, Հայոց Ձորի, մասամբ նաև Բաղեշի և Վասպուրականի հարավային շրջանների լեռնային գյուղերի տարազը:

Այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք համարում ճշտել մի պարագա: Եվրոպացի ճանապարհորդները և նույնիսկ հայ ազգագրագետներից ոմանք կարծել են, թե վերոհիշյալ մարզերի տարազը քրդական է: Դա անշուշտ հետևանք է մակերեսային դատողության և պատմական փաստերի անգիտության:

Սասունը, ինչպես և կղզիս ցած դիրքով վերոհիշյալ լեռնային մարզերը իրենց զգեստավորման կարիքները բավարարում էին տնայնագործական իրենց միջոցներով միայն: Նույնիսկ Քսենոֆոնը այդ շրջաններից անցած ժամանակ նկատել է, որ մակրոնները այժմ մագից պատրաստած զգեստներ են կրում, ինչպես մինչև վերջերս սասունցիներն էլ գործածում էին իրենց թավամազ ապին: Թովմա Արծրունին խուժեցիների զգեստավորման մասին գրեթե նույնպիսի նկարագրական է տալիս (էջ 134): Հնուց ի վեր այդ շրջանների հայ բնակչության մենաշնորհն է եղել ջուլհակությունն ու զգեստեղենի պատրաստումը, որից օգտվել են նաև քրդերը, որպես հետևանք դարավոր համանրման կենցաղի:

Բացի այդ, 16-րդ դարի առաջին քառորդում պարսկական Շահ Իսմայիլի և օսմանյան Եսվուզ Սուլթան Սելիմի միջև մղվող երկարատև պատերազմների ընթացքում, այս վերջինի կողմից որպես վստահելի պաշտպանական պատենշ, Միջագետքից մեծ թվով քուրդ ցեղախմբեր գաղթեցնելով՝ բնակեցրեց պարսկական սահմանների երկայնքով² հայաբնակ վայրերի միջև: Եկվորները, առավելապես անասնապահ և շոգ կլիմայի բնակիչներ, բնականաբար, կարիք ունեին հայ ջուլհակների պատրաստած հագուստ-կապուստին, որով մեխանիկորեն հետզհետե որդեգրեցին տեղական տարազը, գրեթե աննշան փոփոխությամբ:

¹ Թեոդիկ. Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 68:

² Լեո, Հայոց պատմություն, Գ հատոր, էջ 179:

ինչպես տեսանք, Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև 15—16-րդ դարերի ընթացքում տեղի էին ունենում երկարատև պատերազմներ՝ Հայաստանին տիրելու համար, որի մեծագույն մասը ի վերջո մնաց օսմանցիներին։ Իսկ փոքր մասը՝ Արարատը, Շիրակը, Գուգարքը, Սյունիքը և Արցախը՝ Պարսկաստանին։

ԺԵ. Արևելահայեր.—Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը դարերի ընթացքում արդեն ենթարկվել էր զանազան բռնագաղթների։ Բագրատունի թագավորության կործանումից հետո, Անիից մեծազանգված արտագաղթ տեղի ունեցավ դեպի Տրանսիլվանիա, դեպի Լեհաստան։ 1604 թ. Շահ Աբասը բռնագաղթի ենթարկեց Արարատյան նահանգի, Նախիջևանի բնակչությանը Զուղայի վրայով դեպի Պարսկաստանի խորքերը։

Իսկ 1828 թ. Ռուս-պարսկա-թուրքական պատերազմների հետևանքով հայերի ներգաղթ տեղի ունեցավ Տաճկաստանից և Պարսկաստանից։ Սահմանամերձ Բարձր Հայքից ներգաղթողները, թվով շուրջ 90,000, տեղավորվեցին Շիրակում, Սևանա լճի շրջակայքում, Լոռիում, Զավախք և Ախալցխա գավառներում։

Պարսկաստանից եկող գաղթականները, շուրջ 40,000, տեղավորվեցին Նախիջևանում, Արարատյան հովտում, Սյունիքում։

Տարազային տեսակետից Արևելյան Հայաստանում մենք տեսնում ենք երեք մարդ.

ա) Պատմական Սյունիքն իր վաղեմի բնիկ տարազով (մենք միշտ նկատի ունենք առավելապես կանանց տարազը, քանի որ տղամարդկանցն ամենուրեք ենթարկվեց «Կովկասյան»¹ համատարած ընդհանուր ձևերին)։

բ) Պարսկահայերի տարազը վերոհիշյալ մարզերում։

գ) Արևմտահայ տարազի ազդեցություն՝ նրանց տեղավորված շրջաններում։

¹ Անդրկովկասի մեծ մասը երկար ժամանակ գտնված լինելով պարսկական տիրապետության տակ, ինչպես հայերի, նույնպես ոչ-խալաբ ուրիշ ժողովուրդների տղամարդկանց տարազը որոշ չափով նման էր պարսկականին։

Գլխավոր, ուրիշ կամ ոչխալաբ մորթուց կարված «փափախ» է, բարձր կոնաձև, մերթ լուրիս առիպի, կամ ցածր գլանաձև։ Մինչև ծնկներից վեր հասնող կարճ պարեգոտ, արխալուխ է, հաճախ մուգ կապտագույն։ Նույն գույնի է շավարը, որի փողքերը ընդհանրապես ծնկներից վար երկարաձիտ կոշիկի կամ գուլպայի մեջ սովորված են լինում։ Չուխան մուգ գույնի է, ծնկներից էլ վար երկարող, որպես վերարկու, լայնաբերան թեղանիքով։ Պարսկաստանից ներգաղթող հայ տղամարդկանց համար ուրեմն, տարազի զգալի փոփոխություն չկար։ Իսկ կանայք պահպանեցին դավրիժեցու, նորջուղայեցու իրենց տարազը։

Հայ տարազը Արարատյան հովտում.—Գարեհրշարունակ Արարատյան նահանգը եղել էր հայ թագավորների ժառանգական տիրույթը, որովհետև այն աշխարհագրապես կենտրոնական մի դիրք է գրավում Հայաստանի արևելյան և արևմտյան մարզերի միջև։

Տարազային տեսակետից այժմ էլ նա մի օղակ է հանդիսանում հայ ժողովրդի երկու հատվածների միջև։

Երևան.—Ուրարտական ժամանակներից հիմնը ված և ավելի քան երկուսուկես հազարամյակ հրեությունամբ այս քաղաքը, որը վերջին մի քանի դարերի ընթացքում հանդիսանում էր նաև Արարատյան հովտի նահանգական կենտրոն, կարելի է համարել հայ ժողովրդի բազմադարյան գոյության խարիսխներից մեկը։

Հայ ազգաբնակչության հին տարազից նյութեր դժբախտաբար մեզ չեն հասել։ Արևելյան Հայաստանի զանազան վայրերում գտնվող 14—18-րդ դարերին պատկանող դամբանների պատկերաքանդակներից կազմել ենք երեք տախտակ, որոնց մեջ հանդիպում ենք թաթարական տարազի ինչ-ինչ ազդեցություններից սկսյալ մինչև «Կովկասյան» տարազի նախատիպերը։ Կարծում ենք դրանք գեթ մասամբ կարող են ծառայել որպես փաստական նյութ։ Գալով վերջին ժամանակների տղամարդկանց տարազին, ինչպես ասել ենք, եղել է «Կովկասյանը»։ Կանանց տարազը, սակայն, ոչ միայն պահպանել է հայկական իր վաղեմի հատկանիշները, այլև իր ազդեցությանն է ենթարկել հարևան մի քանի գավառների տարազը։ Նույնիսկ Թիֆլիսի հայ կանացի տարազը ձևավորվել է Երևանից գաղթողների ազդեցությամբ, ինչ որ տեղի է ունեցել հետևյալ պատմական անցքերի բերումով։

Վրաց Հերակլ Բ թագավորը 1778 թվականին հարձակվում է Երևանի պարսից խանության վրա, սակայն չի կարողանում գրավել բերդը։ Որպեսզի ամայացնի նրա երկիրը, իր հետ վերցնում է Երևանի և նրա շրջակա գյուղերի հայ բնակչության մի մասը ու տանում բնակեցնում է Թիֆլիսում, Թելավում և Վրաստանի այլ վայրերում։ Թիֆլիսի Հավլաբար հայաբնակ թաղամասը այդ թվականին է հիմնվել։

1804 թվականին էլ Երևանից և էջմիածնից մեծ թվով հայեր գաղթեցին Վրաստան։ Այդ ժամանակներից հետո Թիֆլիսում զարգացող հայ արհեստավորների և այսպես կոչված մոքալուրների շրջանակներում ավելի նրբաճաշակ մշակում ստացավ նրանց տարազը և հետզհետե տարա-

ծում գտավ ուրիշ մարդերում, ճանաչվելով որպես «Թիֆլիսի տարազ»¹:

Ձանգեգուրի և Ղարաբաղի ժողովրդական տարազը.— Լեռնային այդ շրջանները հին ժամանակ ծանոթ էին Արցախ և Սյունյաց աշխարհ անունով:

Թուրանական արշավանքների ժամանակ լեռնային այդ դժվարամատչելի մարզերը պահեցին իրենց գոյությունը որպես հարկատու իշխանություններ: Պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում էլ կառավարվում էին կիսանկախ, հարկատու մելիքներով: Տղամարդկանց տարազը «Կոժկասյանն» է: Կանանց տարազը, սակայն, ինքնատիպ հայկականն է: Այդ հազվագյուտ տարազը իր դուսպ, տալավորիչ ձևավորումով, ծիրանագույնի, սևի, կանաչի և մուգ դեղնավունի գեղեցիկ գույնակցությամբ, ապահովաբար հանդիսանում է հենց պատմական Սյունիքի և Արցախի կանացի տարազի մի հարազատ նմուշ, բացի գլխահարդարների ծանրաբեռնվածությունից, որը հետևվանք է հարևան մահմեդական բեկությունների խաթարիչ ազդեցության:

Գողթան գավառի (Ագուլիս, Օրդուբադ) և զանազանների տարազը ձևով գրեթե նույն դասին են պատկանում:

Լոռին հնում կոչվում էր Գուգարաց աշխարհի Տաշիր գավառ: Բնակչության մի մասը հին բնիկներ են. սակայն 1795 և 1830 թվականներին այստեղ հայ գաղթականներ են եկել հաստատվել Ղարաբաղից, Շամշադինից, Ալաշկերտից և Կարինից: Իսկ այդ իրողությունը ազդել է անշուշտ տեղական տարազի վրա:

Շիրակը աշխարհագրապես պատկանում է Արևելահայ հատվածին, սակայն մեր ալբոմում նրանց տարազը զետեղել ենք Արևմտահայերի

շարքում, ինչպես նաև՝ Ախալցխայի և Ախալքալաքի կանանց տարազը, քանի որ նրանք գաղթել են Կարինից և նրա շրջաններից 1829-ական թվականներին¹:

* * *

Հայ ժողովրդի տարազը անցնելով պատմական դարգացման երկար ուղի, չի սահմանափակվում լոկալ ազգային նեղ շրջանակներում, քանի որ տեղատեղական և քաղաքական բազմաթիվ կապերով և իր պատմական դարգացման առանձնահատկությամբ նա անբաժան մի մասն է հանդիսացել Մերձավոր և Միջին Արևելքի ժողովուրդների տարազաձևերի ընտանիքի՝ աչքի ընկնելով նաև ինքնատիպությամբ:

Հայ ժողովրդի տարազը նրա ինքնապահպանման ազդակներից մեկն է հանդիսացել: Նույնիսկ օտար փոխառությունների անհրաժեշտության դեպքերում, հայ ժողովուրդը միշտ ստեղծագործական մոտեցում է ունեցել ըստ իր տոհմային ճաշակի և դարավոր ավանդությունների: Հատկապես պետք է նշել հայ կնոջ ցուցաբերած ավանդապահությունն այդ հարցերում: Նա միշտ հայտնաբերել է ինքնուրույն ճաշակ, ձևերի և գույների վայելչության, ներդաշնակության բնածին նրբազգայնություն: Խորշել է անբովանդակ, անհեթեթ ձևերից: Հայկական տարազի զանազան փոփոխականները նման են մեր լեզվի բազմաթիվ բարբառներին, որոնք բոլորն էլ սերտորեն կապված են միասնական լեզվի հետ և նրանց նման հանդիսանում են մեր դարավոր մշակույթի անկրկնելի գանձերից մեկը:

Բացի դրանից, հայ ժողովուրդը գտնվելով Արևելքի ու Արևմուտքի ոճերի բախման ու մերթ համադրման մի մարզում, հաճախ ներգործոն դեր է կատարել հարևան ժողովուրդների տարազի վրա:

¹ «Կոռնիկ Հայոց Աշխարհի», ամսագիր, 1862 թ. ապրիլի համարից, էջ 278—281:

¹ «Ազգագրական Հանդես», գիրք 9-րդ, 1902, էջ 209:

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԼԲՈՄԻ ՆԿԱՐՆԵՐԻ

Տ Ա Ն Տ Ա Կ 1

Նկար 1 — Ուրարտուի քարտեզը:

Նկ. 2 — Ուրարտուի թագավոր Արգիշտի Ա-ի բրոնզյա սաղավարտը¹, հայտնաբերված՝ Կարմիր Բլուրի պեղումներից:

Սաղավարտի ճակատի աջ և ձախ եզրերից շորսական վիշապ դեմ դիմաց բարձրանալով, գլուխները խոնարհել են մեջտեղի կենաց ծառին, որի երկու կողմում կան մեկական քուրմ: Նրանց տակի երկու շարքերում նույնպես շորս, ստորին շարքում՝ հինգ կենաց ծառեր կան, յուրաքանչյուրի կողքին երկու քուրմ կանգնած, որոնցից ոմանք թռչնաթևերով են: Վիշապների ետևի մասում, երկու շարքի վրա մարտակառքեր և ձիավոր պատերազմիկներ են քանդակված:

Տ Ա Ն Տ Ա Կ 2

Նկ. 1.—Արգիշտի Ա-ի սաղավարտի քանդակներից առանձնացված մի մարտակառք, ուր կանգնած են երկու զինվորական. նրանցից մեկը անմորուս երիտասարդ է: Աջով բռնել է նիզակ, իսկ ձախով՝ սանձափոկերը: Կողքինը մորուքավոր է, ձեռքը հրամայաբար առաջ կարկառած: Նա կրում է պճղնավոր պարեզոտ և թիկնոց: Նրա նիզակը ամրացված է կառքի ետև, որի բնին կապված կա ինչ որ ժապավեն, հավանաբար որպես նշանակ կամ դրոշակիկ:

Նկ. 2-ը ուրարտացի լեռնագնաց հետևակ զին-

վորի տիպ է², գլուխը պաշտպանված գարգմանակավոր սաղավարտով, իրանը՝ վերտավոր զրահով, իսկ սրունքները՝ սոնապանով: Կրում է փոքր, կլոր վահան և երկարաբուն նիզակ:

Նկ. 3-ը նույնպես հետևակ զինվոր է³, կարճ պարեզոտով և մեջքին հավելվածաբար սուր կապած:

Նկ. 4-ը Կարմիր Բլուրից հայտնաբերված բրոնզյա սաղավարտ⁴, որի վրայի եռաթանու ձևի նշանը, ըստ հնագետների, պատերազմի աստված Թեյշեբի սիմվոլն է:

Նկ. 5 — Ուրարտական թագավորի հուշարձան ցարդ չէ հայտնաբերված: Երկու ջայլամի միջև կեցող անձը Ուրարտուի ենթակա Մուսասիրի արքա Ուրգանան է: Հնում թագավորները միևնույն ժամանակ լինելով քրմապետ, թիկունքում կրում էին թռչնաթևեր, ըստ ասուրականի: Նա գլխին ունի թասաձև խույր: Պատմունձանը պճղնավոր է, կարճաթևան և ամփոփված է մեջքին շուրջ գոտիով և զարդարված երեք շարք լաֆն ծոպերով: Այս հուշարձանը կարող է մոտավոր պատկերացում տալ ուրարտական թագավորի⁵:

Նկ. 6-ը ոսկյա մի մեդալիոնից է⁶, որի վրա պատկերված են երկու կին, մեկը գահի վրա բազմած, հավանաբար թագուհի կամ աստվածուհի է, գլխին երկար, զարդարուն քողով: Պատմունձանը պճղնավոր է, կարճ թեղանիքով, քղանցքը եզեր-

² Սալմանասարի պղնձյա քանդակներից (Հացունի, 26):

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀԳՊԹ:

⁵ Հաազայի թանգարանում, որպես կնիք (Հացունի, 18):

⁶ Բեռլինի թանգարան (Հացունի, 33):

¹ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում (Այսուհետև ՀԳՊԹ):

ված՝ ծոպավոր լայն ժապավենով: Մեջքին կապել է գոհարազարդ լայն գոտի. բազուկներին կրում է ապարանջան: Նրա դիմացը կանգնել է խնդրարկու մի կին, նույնպես պճղնավոր և զարգաշուս պարեգոտով, գլխին՝ ավելի կարճ մի քող:

Նկ. 7, 7'—Նախորդ կանանց գլուխները քողածածկ լինելով, նրանց հերահարողարանքը տեսանելի չէր: Այդ տեսակետից ուշագրավ է այս նկարը, վերցված բրոնզյա թռչնաթև մի արձանիկից, հայտնաբերված՝ Վանում: Մենք նկարել ենք առանց թռչնաթևի, քանի որ մեր նպատակն է ցույց տալ ուրարտացի ազնվական դասի կնոջ շնորհալի հերահարողարանքը՝ դիմացից և ծոծրակից դիտված: Հետաքրքիր է նաև կնոջ կրծքամասի զարդական հորինվածքը:

Նկ. 9-ը Կարմիր Բլուրից գտնված պատերազմի աստված Թեյշեբի արձանիկն է²: Գլխին կրում է թագանման մի զանգվածեղ գլխանոց, որի վերևում կա գլանաձև մի խողովակ, որպես հարմարանք՝ արձանիկը մի տեղից կախելու: Ծակատի երկու կողմից վեր են ցցվել մի զույգ եղջյուր, որպես նշան հզորության: Պատմուճանի վրա կրում է պճղնավոր մի վերարկու, կարճաթեզան, որը ձախից աջ ուսընդանութ շեղակի իջնում է՝ եզերված լայն և երկարածոպ ժապավենով: Քղանցքն էլ եզերված է նույնպիսի ժապավենով: Հանդերձի վերայի զարդական այդ ժապավենները կամ էշարպները, ինչպես ասորեստանցիների, նույնպես և ուրարտացիների մոտ բարձր աստիճանավորի նշան էին: Թեյշեբը աջով բռնած ունի մի գուրդ, իսկ ձախով՝ սակրի նման մի զենք:

Նկ. 12-ը պտղաբերության դիցուհի Բագբարդու աստվածուհին է³, որ համապատասխանում է մեր հեթանոսական շրջանի Անահիտ դիցուհուն: Բրոնզյա սույն արձանիկը՝ գտնված Վանի մոտ, Գարաբեյ ամրոցում, տալիս է ավելի ամբողջական մի պատկերացում ուրարտական բարձր դասի կնոջական տարազի:

Նկ. 10-ը քրմական տարազի մի նմուշ է, վերցված՝ Արգիշտի Ա-ի վերոհիշյալ սաղավարտից:

Նկ. 11-ը պալատական ծառայողի կերպարը ներկայացնող բրոնզյա մի արձանիկ է⁴, հանդերձանքի գլխավոր մասերը նման են Թեյշեբի կրածին: Սա նույնպես տղամարդ է, գանգրահեր, բայց դեմքը հերազուրի: Դրա համար ումանք այն համա-

րում են պալատական ներքինի: Նրա ձախ ուսի վրայից առկախ ձգված է մի լայն ժապավեն, նրման՝ հետագայում եկեղեցական ուրարի, որը նույնպես աստիճանավորի նշանակ է: Աջ ձեռքում բռնել է մի հովհար, ինչ որ իր պաշտոնի հանգամանքն է ցույց տալիս:

Նկ. 8-ը նայիրիցի մի հարկատու է հավանաբար⁵, ու մի հազվագյուտ նմուշ՝ ժողովրդական տարազի: Պատմուճանը կարճ թեզանիք ունի, պճղնավոր է և երկփեղկանի, մեջքից վար ծոպերով երիզված: Քղանցքի աղեղնաձև բացվածքից երևում է ներքնազգեստը, նույնպես ծոպերով երիզված: Մեջքին ունի նեղ գոտի: Ուսից դեպի թիկունքը ձգված է մի ինչ որ անձեռոցիկ: Գլխարկը հիշեցնում է փոյուզականը, սակայն ծայրը փոխանակ դեպի առաջ ծալված լինելու, թեքված է դեպի ետև՝ ծոծրակը: Կոշիկը երկարաճիտ է և ցրցուն քթով, ինչպես հատկանշական է լեռնային ժողովուրդներին:

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 3

Վերևի շարքում՝ Ա, Բ և Գ երեք աստվածությունների կերպարներն են: Ա-ը Խալդի գլխավոր աստվածն է, առյուծի վրա կանգնած: Բ-ը Թեյշեբն է ցուլի վրա: Գ-ը՝ Շիվինի աստվածուհին, որ գլխի վրա կրում է արևի սկավառակը խորհրդանշող եգիպտական թռչնաձևը⁶: Սրանց տարազն էլ բարձր դասի անձնավորությունների զգեստավորման մի նմուշ է հանդիսանում:

Ստորին շարքում՝ Ա և Բ—Ոսկրե փոքր արձանիկ, գտնված՝ Թոփրակ-Կալայից, որոնք ուրարտական կնոջ տարազի նմուշ են: Ա-ը դիտված է կոնակից: Գանգրված մազերը իջնում են ուսերի վրա: Պարեգոտի վրա ուսընդանութ կրում է երկար ծոպերով մի էշարֆ, որը մեջքում սեղմված է գոտիով: Պարեգոտի քղանցքն էլ եզերված է ծոպերով: Բ — քանդակը կնոջ գլուխ է, ծաղկազարդ մի գգակ դրած, որի տակից մազի փնջիկներ եզերում են ճակատը, իսկ քունքերն ի վար իջնում են զանգրված զույգ խոպուպ: Վզի շուրջ մանյակ ունի: Բ-ը պատկերում է ծոծրակի մազերի հյուսքը:

Գ-ը նորից Թեյշեբ աստվածն է՝ Ատելճեվազից (Վան) հայտնաբերված, որպես բարձրաքանդակ—ցուլի վրա կանգնած: Նրա տարազը այստեղ ավելի շքեղ է և մանրամասն պատկերված: Գլխին կրում է գոհարազարդ թագ, գագաթում՝ մի ծաղիկ: Ծա-

¹ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стр. 227.

² ՀՊՊԹ:

³ Նույն տեղում:

⁴ Գտնված՝ Թոփրակ-Կալայից (Վան):

⁵ Լեո, Ա հատոր, էջ 228:

⁶ Կարմիր Բլուրից, ՀՊՊԹ:

⁷ Б. Б. Пиотровский, Искусство Урарту, стр. 97.

կատամասնում նույնպես ունի զույգ եղջյուր: Երկար պատմութեամբ համակ ծաղկահայտ է և գեղեցիկ եզրագարդով: Թեզանիքը կարճ են: Բազկին կրում է ապարանջան: Կողքից երևում է մեջքին կապած սրի երախակալը:

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 4

Նկ. 1-ը ներկայացնում է Հին Բայազետի մի քարայրի մուտքի վրայի եղծված բարձրաքանդակի վերականգնված նկարը:

Այս հուշարձանի ժամանակի և պատկանելիության մասին որոշ տարակարծություններ կան հնագետների միջև: Ոմանք այն համարում են աքեմենյան, ոմանք՝ մեդական, ոմանք էլ՝ ուրարտական: Ելնելով տարազային ձևերի մեր բաղդատական քննարկումից, մենք չգտանք որևէ հավանական նմանություն և հատկանիշ մեզ ծանոթ վերոհիշյալների հետ: Ուստի մեզ ավելի հավանական է թվում, հենց իր տեղադրությամբ էլ, այդ հուշարձանը վերագրել հայ ժողովրդի բաղկացուցիչ տարրերից մեկին՝ հայասներին կամ ավելի շուտ՝ արմեններին, քանի որ այս վերջինները դարավոր հարևան են եղել փոյուզացիների, որոնց անունով ծանոթ գլխարկ են կրում սույն հուշարձանի երկու անձնավորությունները:

Նկ. 2-ը Պերսեպոլիսի բարձրաքանդակներից է¹, ուր բաղմամբիվ հարկատու ժողովուրդների կերպարների կարգին կա նաև այս քանդակը, որը մասնագետները կարծում են արմեն հարկատուներ, քանի որ նրանք որպես հարկ տալիս էին ընտիր ձիեր և զինի:

Նկ. 3, 4 և 5-ը Նեմրուծ-դաղից (Կոմագենի շրջան, որը հնում մասն էր կազմում Խեթական պետության) վերջերս հայտնաբերված հուշարձաններից վերցրել ենք այս երեք տիպական նմուշները, որոնց գլխահարդարանքի ոճը որոշ խնամություն ունի մեր տարազային ձևերին²:

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 5

Նկ. 1-ը Արտաշես Ա-ի ժամանակակից Ծովքի հայ թագավոր Զարեհի, Նկ. 2-ը՝ Արշամի, Նկ. 3-ը՝ Քսերքսեսի դրամներից են:

Նկ. 4-ը Տիգրան Մեծի հանրածանոթ դրամն է: Նրա մարգարտաշար թագը, շքեղ և ինքնատիպ, չի նմանվում նրա ժամանակակից ոչ մի արքայի թա-

գին, ուր զետեղված են ազգային նվիրական սիմվոլներ հանդիսացող ութճառագայթյա արևը, որի երկու կողմում՝ մեկական արծիվ, գլուխները դեպի լուսատուն դարձրած: Թագը օժտված է մարգարտաշար ծոծրակապանով և ականջապանով: Թագի վարի եզրի շուրջ բոլորված է նվիրական սիմվոլ հանդիսացող թագակապ ժապավենը՝ ծոծրակի վրա հանգուցված և ծայրերը առկախ ձգված: Ականջին կրում է գնդաձև օղ: Վզի շուրջի ծալքերը արքայական ծիրանիին են:

Նկ. 5-ը Տիգրան Բ-ի որդի Արտավազդ Բ-ի դրամն է: Նրա թագը ժառանգականորեն նման է հոր թագին, բացի թագակապ հանգուցի ձևից, որը ճակատամասում ինքնատիպ մի ծալք է ձևացրած: Ականջապանը հապաված լինելով, երևում է ականջը, ոսկեօղով զարդարած: Ուսի վրա ճարմանդած է արքայական ծիրանին:

Նկ. 6-ը Տիգրան Դ-ի թագուհու՝ Երատոյի կերպարով մի դրամ է³, որի թագը թեև գոհարազարդ է, սակայն պարզ չեն վրայի սիմվոլները: Սրանում հատկանշականը թագի կատարից դեպի կուրծքը իջնող մարգարտաշար երկար մանյակն է:

Նկ. 7-ը «Պարտված Հայաստան» մականգրությամբ մի քանի դրամներ են կտրել հոռմեացի նվաճողները, պանծացնելու իրենց ստոր հաղթանակը: Սա մի նմուշ է դրանցից, ուր պատկերել են բեկված աղեղնալարի վրա հանգչող հայկական մի թագ:

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 6

Նկ. 1-ը ներկայացնում է հռոմեական մի այլ դրամ⁴ (20 թ. մ. թ. ա.), ուր պատկերված է «Պարտված Հայաստանը»՝ ծնրադիր մի հայ թագուհու գիրքում: Նրա կոնաձև թագը եզերված է թագակապ հանգուցով: Որպես պարտվածի, այն ներկայացրել են մի պարզ պարեգոտով, որի տակից երևում է երկար ու նեղ փողքերով անդրավարտիքն, ըստ հայապարթև տարազի, ինչպես պիտի տեսնենք նաև Հայաստանում:

Նկ. 3-ը նույնպես, մի «Պարտված Հայաստան» է (163 թ. մ. թ. ա.), ուր ձևը ծնոտին նստել է մի հայ թագուհի: Սրա թագի ձևը տարբեր է նախորդից և նման է խույրի, եզերված՝ առամնավոր զարդով, բայց զուրկ է թագակապ հանգուցից: Սովորական պարեգոտի վրա հագել է երկար թեզանիքով մինթան, վարի եզրը զարդական հատվածներով: Սրա

¹ E. Schmidt, Persepolis, Chicago, 1953, p. 29.

² „Юнеско—Курьер“, № 2 (февр. 1962). Непруд-даг.

³ Վիեննայի Միթթարյանների մոտ:

⁴ Բրիտանական թանգարանում:

պարեգոտի տակից էլ երևում է սեղմ փողքերով անդրավարտիքը:

Նկ. 2-ը միևնույն թվականին պատրաստված շքադրամ է¹, նույնպիսի նպատակով կտրված: Թևավոր «Հաղթանակ»-ի դիմաց կան երկու հայ զինվոր, մեկը գետնին նստած: Նրանցից վերցված հանդերձանքն ու զենքերը բարձել են մի տեսակ հանդերձակալի վրա, ուր կան նաև երկու վահան, աղեղ ու կապարճ, մի գլխարկ՝ փոյուզական ձևով և այլն:

Նկ. 4 և 5-ը նույնպես «Պարտված Հայաստան» մականգրությամբ հոռմեական դրամներից² են՝ (20 թ. մ. թ.), որոնց վերակազմությունը տվել ենք տխ. 7, նկ. 3, 4 և 5-ում:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 7

Նկ. 3-ը հայ հետևակ զինվորի մի աղոտ պատկերացումն է տալիս, քանի որ հոռմեացիները ջանացել են անշքացնել այն որպես «պարտվածի»: Մինչդեռ, ըստ խորհնացու, դեռ Երվանդյան Տիգրանի օրերից հայկական բանակն օժտված է եղել կուռ կազմակերպվածությամբ. «Հետևակ կովոդները ձիավոր դարձան, պարսերով կովոդները՝ հաջող աղեղնավորներ. կոպալով կովոդները զինվեցին սրերով և տեգավոր նիզակներով. մերկերը պատապարվեցին վահաններով և երկաթե զգեստներով. և երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների և զենքերի փայլմունքը բավական էին թշնամիներին հալածելու և վանելու»³: Իսկ Տիգրան Բ-ի բանակը ճոխապես հանդերձված էր ազգային զինվորական տարազով: Հոռմեացի Ապպիանոս պատմիչի համաձայն՝ «Երբ հոռմեացիները հաղթեցին, տիգրանյան բանակի զոհվածների վրա տեսան ապարանջաններ և գումարտակներ (մանյակ), բայց չդպան դրանց, որովհետև զորավարն արգիլել էր կողոպտել»⁴: Այդ զարդերը անշուշտ պատկանում էին բարձրաստիճան զինվորականներին: Սույն նկ. 3-ում ջանացել ենք տալ զինվորի տարազի հատկանշական մասերը՝ կոնաձև գլխանոց, ծոծրակալով, կարճ պարեգոտ, մեջքի շուրջն ամփոփված նեղ դոտիով, որից առկախ է սլաքակալը: Որպես զենք կրում է աղեղ և նիզակ: Պարեգոտի տակից, ծնկներից վար՝ անդրավարտիքն է, որի

փողքերը ամփոփված են երկարաճիտ կոշիկի մեջ: Նկ. 5-ը հետևակ զինվորի մի ուրիշ տարբերակն է, ըստ տխ. 6, նկ. 2-ի հոռմեական դրամում հայ գերի զինվորների և նրանց զենքերի տվյալների՝ փոյուզական գլխանոց ծոծրակալով, մի թիկնոցակ, աջ ուսի վրա ճարմանդած: Մեջքին կապած է պատենավոր սուր: Վահանը թվում է ճղահյուս և կաշեպատ, ինչպես արմենների մոտ: Ոտներին՝ տրեխ, անդրավարտիքի փողքերը ամփոփված փաթույթով:

Նկ. 4-ը համարվում է հայ քաղաքացու տարազ: Գլուխը ծածկած է փոյուզական գլխարկով, իսկ կոնակը՝ թիկնոցակով, որի ծայրերը կրծքի վրա հանգուցված են: Մեջքին փաթաթել է բազմածալ գոտի, ինչ որ մի անհրաժեշտություն էր հայկական բարձրավանդակի բնակիչների համար: Անդրավարտիքը բազմածալ է, փողքերը կոշիկների մեջ ամփոփված:

Նկ. 1 և 2-ը նույնպես հայկական տարազ են համարվել հոռմեացիների կողմից: Արդարև, տրվյալ ժամանակներում հայերի և պարթևների տարազի միջև սերտ նմանություն է գոյություն ունեցել:

Նկ. 1-ը Հայաստանի գահակալ պարթև Արշակունի Պարթամասիրի քանդակն է՝ իր մանկավիճիկի հետ:

Նկ. 2-ը մ. թ. երկրորդ դարի մի արձան է, Արմենիան ներկայացնող: Նեապոլի Պոսեյդոնյան թանգարանում հոռմեական տիրույթները ներկայացված են եղել յուրաքանչյուր երկրի տիպական մի կերպարով: Հայաստանը, ուրեմն, ներկայացված է հայապարթև տարազով՝ մի կնոջ կերպարով: Նրա գլխարկը հատյալ կոնաձև է, ծոծրակալով, ինչպես հայկական նախորդ տիպերը: Բազմածալ մի թիկնոցակ ուսերի վրայով ճարմանդած է աջ կողմում, ինչպես տեսնում ենք Պարթամասիրի վրա ևս: Երկուսի պարեգոտներն էլ հասնում են մինչև ծնկները. սակայն «Արմենիան» հագել է մի երկրորդ ևս, որի առաջամասում՝ մեջքի շուրջը վարագուրաձև զարդածալքեր են գոյացրել: Երկուսի սեղմ անդրավարտիքը ծնկներից վար երկարում է մինչև կրունկները և հասնում ոտնամանին:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 8

Որպես Տիգրանյան ժամանակաշրջանի մինչ այժմ ներկայացված տարազաձևերի համատեղում, պատկերել ենք Տիգրան Մեծի արքունիքը, ուր գահի վրա բազմած է «Արքայից արքան», նրա կող-

¹ Փարիզի հայկական մատենադարանում:

² Բրիտանական թանգարանում:

³ Մ. Խորենացի (Աշխ. Թարգմ. Ստ. Մալխասյան), էջ 46:

⁴ Ապպիանոս, Յադագա Միհրդատեան մարտին (Հայտունի, 82):

⁵ Հոռմի Կոստանդիանոսի հաղթական կամարի վրա:

քին՝ Կղեոպատրա Թագուհին, շրջապատված իր նաժիշտներով: Պալատում կան պետական զինվորական և քաղաքացու տարազ կրող բազմաթիվ անձնավորություններ¹:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 9

Նկ. 1 — Այս պատկերաքանդակը, հայտնաբերված Աղցի Արշակունյաց գետնադամբանից, հայկական հեթանոսական շրջանից մի պատկերացում է համարվում: Կողքի վերակազմությունից ստացվեց տվյալ ժամանակի տղամարդու մի տարադի նմուշ:

Նկ. 2 — Խաղողաքաղի մի բարձրաքանդակ է, հայտնաբերված Դվինից: Սա կարելի է 5—6-րդ դարերի աշխատավոր հայ կանանց զգեստավորման մի նմուշ համարել:

Նկ. 3-ը նույնպես Դվինից գտնված և գրեթե նույն ժամանակաշրջանի մի բարձրաքանդակ է, ուր նախնական արվեստով պատկերված է կանացի մի կերպար, սրբուհու լուսապսակով: Կողքի մեր վերակազմությունից պարզվում է, որ դա տրվյալ ժամանակի քաղաքաբնակ կնոջ տարադի հազվագյուտ մի նմուշ է: Նրա մազերը ամփոփված են մի գլխաշորով: Վերնազգեստը պնդնավոր է, սեղմ թեզանիքով. կրծքից մինչև գոտկատեղին փակ է, սակայն մեջքից վար երկձողվում է, բաց թողնելով առաջամասը: Պատմուհանը այդ մասից ունի հաջորդական հինգ աղեղնաձև ծալքեր՝ մինչև ծնկները, իսկ նրանցից դեպի վար՝ 6—7 ուղղաձիգ ծալքեր իջնում են մինչև ոտները: Ընդհանուր կերպարը ձևավորված է զուսպ, բարձր ճաշակով²:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 10

Նկ. 1—10-ը պատկերաքանդակներ են 4—7-րդ դարերի, որոնց յուրաքանչյուրի կողքին տրված է վերակազմությունը, իսկ բացատրությունները՝ տխ. 12-ում:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 11

Նկ. 11—20-ը շարունակությունն են 4—7-րդ

դարերի պատկերաքանդակների, որոնց բացատրությունները ևս տվել ենք հաջորդ՝ տխ. 12-ում:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 12

Ռովանդակում է նախորդ երկու տախտակների վերակազմությունները, մերթ թվական ոչ նույն հաջորդականությամբ, որոշ խմբավորում կատարած լինելու պատճառով:

Կոթողային հուշարձաններից քաղված այդ քրսան տարազաձևերը կարելի է բաժանել երեք խմբավորման.

Ա. Քաղաքաբնակ ժողովրդի տղամարդկանց տարազներ՝ նկ. 1, 2, 8, 10, 11, 12 և 18:

Բ. Կանանց տարազներ՝ նկ. 4, 7, 9, 16 և 17:

Գ. Վերնախավի տարազաձևեր՝ նկ. 3, 5, 6, 13, 14, 15, 19 և 20:

Նկ. 1-ը Աղցի Արշակունյաց դամբարանից է, քրիստոնեական վաղ շրջանի՝ 4-րդ դարի գործ: Հագել է կարճ՝ մինչև ծնկները հասնող պարեգոտ, կարճ թեզանիքով: Անդրավարտիքը լայնկեկ է, փողբերը մխրձած երկարաճիտ կոշիկների մեջ:

Նկ. 2-ը խոզագլուխ՝ պատկերված է, հավանաբար, որպես Տրդատ Գ-ը: Պատմուհանը նման է առաջինին. միայն. քղանցքի կողքերը ճեղքվածքով են, և մեջքը սեղմված է նուրբ գոտիով: Ուսը նդանով կրում է հոտմեական տոկա:

Նկ. 3-ը Քասաղի քառակող կոթողի պատվանդանից է և ներկայացնում է, ըստ պրոֆ. Առաքելյանի, Տրդատ Գ-ը³:

Նկ. 4-ը վերցրել ենք էջմիածնի տաճարի հյուսիսային պատի մեջ ագուցված մի քանդակից (4-րդ դար), ուր հունարեն գրված է «Թեկլա» անունը, ծանոթ՝ որպես Պողոս առաքյալի գործունեության առնչակից «սրբուհի»: Սա ուրեմն հանդիսանում է մի հազվագյուտ նմուշ տվյալ ժամանակի հայ կանանց տարադի: Մազերը ճակատից երկձողված, պսակաձև շրջանակում են դեմքը: Կրում է մի պարզ պարեգոտ, մեջքը ամփոփած նեղ մի գոտիով: Քղանցքը չորս ծալքերով իջնում է մինչև ոտները: Թեզանիքը նեղ են և երկար:

Նկ. 5-ը վերցրել ենք Օձունի հուշասյան քանդակներից: Սա ևս ներկայացնում է Տրդատ Գ-ը: Հուշարձանը «կարող է կառուցված լինել 6-րդ դարի սկզբներից ոչ ուշ»⁴: Վերնազգեստը երկարում է մինչև ծնկները: Մեջքին կապել է արքայական կա-

¹ Նկարչական այս վերակազմությունը կատարելիս օգտվել ենք Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի դրամներից. Թագուհու կերպարի համար՝ տխ. 5, նկ. 6 և տխ. 6, նկ. 1 և 2, իսկ հայ քաղաքացուն՝ տխ. 7, նկ. 4-ից: Օգտվել ենք նաև օտար տարազաձևերից՝ տխ. 70, Ա շարքի նկ. 4, Բ շարքի նկ. 6, և տխ. 71, նկ. 5-ից:

² I. Baltrusaitis, Etude sur l'art medieval en Georgie et en Armenie, pl. LXXXII, № 137.

³ Բ. Առաքելյան, Հայկ. պատկերաքանդակները Դ-ի դդ., Երևան, 1949, էջ 43:

⁴ Նույն տեղում:

մար, որից կախված է սուրբ: Վերարկուի տակից երկարում է պատմութեանը՝ մի ինքնատիպ ձևով. դա՛ առաջակողմի կարճութունն է հետնամասից, հավանաբար քայլելու կամ ձի հեծնելու դյուրութեան համար և համապատասխանում է գուցե Փավստոսի հիշատակած «խոտրկտուր» ձևին¹: Անդրա՛վարտիքի փողքերը նեղացած, իջնում են կոշիկի վրա:

Նկ. 6-ը կոթողի նույն տիպի քանդակներից է և նախորդի հետ ունի տարազային որոշ ընդհանրություն:

Նկ. 7-ը Թալինի շրջանի Գառնահովիտ (Ադիա-ման) գյուղից քառակուսի մի կոթողի քանդակներից է: Կիներ երկու ձեռքով գլխից վեր է բարձրացրել մի ափսե, ուր կան նախշուն երկու նկանակ: Հագել է միսթան, երկար և նեղ թեզանիքով. մեջքն ամփոփված է նուրբ գոտիով, որի ծայրը առկախ է: Միսթանի տակից պարեգոտը իջնում է մինչև ոտները:

Նկ. 8-ը Թալինի պատվանդանավոր մի կոթողի քանդակներից է և, ըստ պրոֆ. Բ. Առաքելյանի, ներկայացնում է Գրիգոր Լուսավորչի կերպարը: Տարազային տեսակետից հետաքրքիր է, սակայն տարակուսելի, որովհետև եկեղեցականի զգեստավորումով չի ներկայացված, այլ՝ մի բազմածալ տոկա² է կրում, ուսընդանուժ ձգված:

Նկ. 9-ը վերոհիշյալ կոթողի պատվանդանի քանդակներից է և ներկայացնում է Տիրամայրը, աթոռի վրա բազմած, մանուկ Հիսուսը գրկին: Նրա երկու կողմում կանգնած են երկու հրեշտակ: Թե՛ Տիրամոր և թե՛ հրեշտակների տարազը մի նոր ներդրում է հանդիսանում 5—7-րդ դարերի հայ կանանց ժողովրդական տարազը բացահայտելու գործում:

Ինչպես տեսնվում է վերակազմությունից, Տիրամոր մազերը ամփոփված են գլխաշորով: Պճրղնավոր պատմութեանի վրա կրում է ստոլան³:

Գալով երկու հրեշտակների կանացի տարազին, ձախակողմյանի միսթանի ծայրերը բոլորչի են, թեզանիքը՝ երկար ու չափավոր լայնքով: Պարեգոտը երեքական ծալքով իջնում է ոտներին: Աջակողմյան հրեշտակի միսթանը գրեթե նման է նա-

խորդին, բայց եզրերը զարդական ծալքերով են վերջացած:

Նկ. 10—Ագարակի քառակող կոթողի պատվանդանի քանդակներից է, 6—7-րդ դարերից: Չորս անձեր կանգնած են կողք կողքի, մոտավորապես նման զգեստավորումով: Չորսն էլ հագել են մինչև ծնկները, կամ քիչ ավելի վար երկարող պատմութեան, որի վրայից հագել են մի տեսակ վերարկու, որի ծայրերը ուսերից իջնելով՝ միանում են կրծքի վրա, եռանկյունաձև առկախ վիճակում:

Նկ. 11-ի պատմութեանը երկարում է ծնկներից քիչ վար, կողմնակի սովորական ճեղքվածքով: Վերարկուն դարսել է թեքին, որի վրայից առկախ է ընկել եռանկյունաձև մի մաս, հավանաբար օձիքը:

Նկ. 12-ը վերցրել ենք Թալինի մի կոթողի բեկորից: Սրա զգեստը նման է նախորդին. սակայն սրա մեջքից վար իջնում է եռանկյունաձև, ծայրը կտրված, գոգնոցանման մի կտոր, ինչ որ մեզ ենթադրել է տալիս, թե ներկայացված անձը պատկանում է իշխանական տոհմի:

Նկ. 13-ը Հառիճի վանքի կոթողից է⁴, 4—5-րդ դդ.: Թիկունքին կրում է լայնկեկ վերարկու, առկախ ձգված թեքով, ինչպես սովորություն էր հայ Արշակունի թագավորների մոտ:

Նկ. 14-ը Խարաբավանքի կոթողի քանդակներից⁵ է, նախորդի ժամանակակից ու գրեթե նմանօրինակ տարազով:

Նկ. 15-ը Օձունի կոթողի քանդակներից է, ուր ներկայացված է մի երիտասարդ, հավանաբար իշխանական ծագումով: Սրա տարազը ինքնատիպ է և բնիկ հայկական: Հագած է կարճ՝ մինչև ծնկները հասնող վերարկու, առաջամասում երկփեղկանի: Օձիքը ճաճանչաձև ասեղնագործված է: Թեզանիքը աննախընթաց ձև ունի. սովորականի նման խողովակաձև չէ, այլ՝ հասնելով մինչև արմունկը, անութից վար երկճղվում է, որի միջով բազուկը կարող էր անցնել և ազատորեն շարժվել: Վերարկուի քղանցքը եզերված է ասեղնագործությամբ: Մեջքը ամփոփված է կաշվե նեղ գոտիով, որից առկախ է աջակողմում, ինչ որ անսովոր է, սուրբ: Զարդահյուս պարեգոտը նույնպես ինքնատիպ է՝ առաջամասում քղանցքի եռանկյունաձև բացվածքով: Երկու կողքերից մինչև ծունկը ճեղքվածք ունի, քայլելու դյուրութեան համար: Երևում են նաև անդրավարտիքի փողքերը, որոնք իջել են կոշիկի վրա:

¹ Փավստոս Բուզանդ, 263:

² «Տոկա»-ն հռոմեացիներին հատուկ ազգային զգեստ էր, բազմազան սպիտակ, երկայն մի կերպասից, որով փաթաթվում էին և այդպիսով ձգտում էին զատորոշվել ռաբաբաբոսներից, այսինքն ուրիշ ժողովուրդներից:

³ Ինչ որ էր տոկան հռոմեացի այլ մարդկանց համար, նույնն էր ստոլան կանանց համար: Ստոլան կրում էին տուներկայի վրա, որն հագնում էին ուղղակի մարմնի վրա:

⁴ Հ. Պ. Պ.

⁵ Նույն տեղում:

Նկ. 16-ը Թալինի մի կոթողի քանդակներից է (5—7-րդ դդ.) և ներկայացնում է թևավոր հրեշտակ, ջարդված գլխով: Հրեշտակի կանացի զգեստը իր ճաշակավոր ձևավորումով կարելի է համարել մեր պատկերաքանդակների լավագույն նմուշներից մեկը, բնիկ հայկական ոճով:

Նկ. 17-ը նույնպես Թալինից¹ է (5—7-րդ դդ.) պատկերացված՝ որպես հրեշտակ, կանացի տարազով: Սա թիկունքին կրում է վերարկու, որի երկար ծայրերը, ինչպես տեսանք նախընթաց մի քանի ձևերում, ուսերի վրայից իջնում են զարդականորեն կանոնավոր փոթերով և միանում՝ կրծքի վրա ու հասնում մինչև ծնկները: Պարեգոտը երկար է. մեջքից վար մինչև ազդրերը երկու կողմից իջնում են աղեղնաձև յոթ կանոնավոր ծալքեր, որպես զարդ:

Կանացի այս տարազն էլ նույնքան ինքնատիպ է և գեղեցիկ, որքան նախորդները:

Նկ. 18-ը Հառիճի վանքից է² (5—6-րդ դդ.), նույնպես մի կոթողի քանդակներից և ներկայացնում է Դանիելը առյուծների գրոմ: Տարազային տեսակետից սա ևս ունի ինքնուրույն հանդամանք: Քանդակը թեև շատ պարզունակ արվեստով է կատարված, սակայն հանդերձի մասերը տրված են իրենց բնորոշ գծերով: Գլխին կրում է թասաձև գդակ: Քոնքերից մազափնջիկներ են իջնում և ծածկում ականջները: Դեմքը մորվանի է: Վերարկուն փիլոնաձև է: Պատմունձանը գոտուց սկսյալ երկձողվում է և թողնում եռանկյունաձև մի բացվածք, որի տակից ներքնազգեստն է երևում, երեք շերտավորումով: Անդրավարտիքը խողովակաձև իջնում է մինչև ոտները:

Նկ. 19-ում 6-րդ դարի պատմական մի անձնավորություն է: Պատկերված է իշխան Մանուել Ամատունին (510—590) ձիավոր, առյուծը նետահարելու խոյանքի մեջ³: Սույն քանդակը զետեղված է իր իսկ կառուցած Պողոսի եկեղեցու հարավային մուտքի վերև: Նրա տարազի ընդհանուր ձևերը գրեթե համընկնում են մինչև այժմ քննարկվածներին: Գդակը քոլոզաձև է, ծայրը դեպի ետ հակված: Մորուսը բոլորչի է, չափավոր երկարությամբ: Նրա քոնքերից էլ իջնում են մազափնջեր և ծածկում՝ ականջները: Պարեգոտի թեզանիքը կարճ են՝ մինչև արմունկը: Անդրավարտիքը, չա-

փավոր լայնքով, իջնում է մինչև կոշիկները, որոնք հանգչած են ասպանդակի վրա:

Սա՝ վաղ միջնադարյան տարազի հազվագյուտ նմուշներից է, որ բացահայտում է հայկական վերնախավի հանդերձանքի ընդհանուր ոճը:

Նկ. 20-ում ձիավորի սույն տարազը մոտավոր նմանություն ունի Մանուել Ամատունու կրածի հետ, հակառակ այն բանին, որ նրանք տարբեր միջավայրում և հավանաբար տարբեր ժամանակներում են ապրել: Այս վերջինը հայտնաբերվել է Անիի մոտիկ Ճալա գյուղի ձորից, և, ըստ Ն. Մառի, պատկերել է Կամսարական տոհմի մի անձնավորության, նախքան Անին Բագրատունիներին անցնելը, ուստի պետք է լինի շուրջ 7-րդ դարի գործ: Հուշարձանը թեև շատ եղծված, բայց տարազային տեսակետից շատ արժեքավոր է և պատկերաքանդակային մեր հուշարձանների մեջ հանդիսանում է վարպետի գործ: Այս քանդակի լավագույն բնութագիրը տվել է ինքը՝ ակադեմիկոս Ն. Մառը⁴.

«Սա հայտնի բարձրաքանդակ է, որ պատկերում է իշխանական երթը: Իշխանը հեծյալ է, առջևից գնում է մունետիկը, հետևից՝ զինակիրը: Զիու պոչի հանգույցը և ձիու վրա ձգած կապերտի ծոպերով զարդարված լինելը ցայտուն կերպով խոսում են հին հայկական կենցաղային նորմերի մասին, որոնք նման էին իրանականի հետ»:

Նկ. 21 և 21' — Դվինից գտնված քարե գլուխ (21'-ը վերակազմությունն է): Բնորոշ է որպես հայկական արքայի տիպ, գուցե հայ Արշակունիների ընտանիքից: Գլխին կրում է թեթևակի կոնաձև խույր, նման տիգրանյան թագին, նույնպես ծոծրակալով: Խույրի տակից մազափնջիկները իջնում են ճակատի վրա: Ականջներին ունի օղեր: Դեմքը մորուսավոր է:

Նկ. 22 և 22' — նույնպես քարակերտ գլուխ, թեթևակի կոնաձև խույրով, որի վրա, ճակատի մասում քանդակված են երեք եռանկյունիներ: Դա՝ արևելյան տիպի թագ է, սակայն առանց թագալկալ ժապավենի, իսկ դիմագիծը հոմեական, մաքուր ածիված:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 13

Զվարթնոցի շինարար վարպետների պատկերաքանդակները յոթերորդ դարի հայ արհեստավորի կերպարի հազվագյուտ նմուշներ են: Դրանք

¹ ՀՊՊԹ:

² Նույն տեղում:

³ Գարեգին արքեպ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պրակ Գ, Նյու-Յորք, 1944:

⁴ Н. Я. Марр, Описание Дворцовой церкви в Ани, стр. 31.

մեզ հասել են բավականին եղծված վիճակում¹, ուստի նպատակահարմար համարեցինք պատրաստել նրանց վերականգնված գծագրությունները տխ. 14-ում:

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 14

Զվարթնոցի այդ պատկերաքանդակները մինչև այժմ չեն արժանացել հատուկ ուսումնասիրման: Բոլորն էլ անխտիր համարվել են շինարար վարպետներ. մինչդեռ, ինչպես պարզվում է նրանց վերականգնված գծագրություններից, նկ. 2-ը այգեգործ է՝ խաղողի երկու վազերի միջև, հոտոցը ձեռին: Նկ. 3-ը որմնադիր է, ծեփիչը ձեռին: Նկ. 6-ը՝ քարտաշ, նկ. 4, 7 և 8-ը՝ քանդակագործներ: Նկ. 5-ը կրոնավոր է, ունենալով թիկունքին աղաբողոն, իսկ գլխի շուրջը՝ լուսապսակ: Նա աջ ձեռքում բռնել է մի փոքր մուրճ, որպես խորհրդանշ՝ քանդակագործության ևս զբաղվելուն: Մեր մեջ հետազայում ևս եղել են շնորհալի քանդակագործ-կղերականներ:

Գլխավոր ճարտարապետ Հովհանն (նկ. 1) կրնգուղավոր կամ եկեղեցական բառով՝ «վեղարավոր» է: Այդ իրողությունը ումանց ենթադրել է տվել, թե նա եղել է կղերական²: Մինչդեռ կնգուղը վաղուց լայն գործածություն է ունեցել մեր ժողովրդական խավերում: Նույնիսկ հելլենիզմի դարաշրջանում Մոփքի թագավոր Զարեհին տեսնում ենք (ըստ նրա դրամի) կնգուղավոր գլխանոցով (տխ. 5, նկ. 1): Հետագայում՝ 14—18-րդ դդ. մեր գերեզմանաքան-

¹ Մեր պատկերաքանդակների առհասարակ եղծված լինելու պատճառը եղել է մահմեդական տիրապետողների մոլեհանգությունը, որովհետև մահմեդական կրոնը արգելում է որևէ շնչավոր էակի պատկերացումը, հատկապես՝ մարդկային: Թովմա Արծրունին պատմում է, օրինակ, թե ինչպես Եղիգ Քալիֆը (720—724) ռոայր հրաման փշրել և խորտակել զկենդանագրեալ պատկերս տերունականս ճշմարիտ և նորին աշակերտաց: Հետագայում էլ այդ բարբարոսական վարմունքը շարունակվեց մեր պատմական բոլոր հուշարձանների հանդեպ օսմանյան տիրակալողների կողմից:

² Ինչպես ենթադրում է նաև Թ. Թորամանյանը (Հայկ. ճարտ., էջ 249): Մենք առարկում ենք այդ կարծիքի դեմ, նաև հետևալ նկատառումներով:

Ա. Եթե վեղարը նրա եկեղեցական լինելու հանգամանքը բնորոշեր, հարկ էր, որ նկ. 5-ի լուսապսակ և թիկունքին աղաբողոն կրող անձն էլ պատկերվեր վեղարով, որպես կղերականի:

Բ. Զվարթնոցի նման խիստ բարդ, հանդուգն հղացումներով լի մի հանճարեղ ստեղծագործություն կարող էր գլխավորել միայն և միայն առարկեղով ճարտարապետությունը նվիրված և բազմամյա փորձառություն տեր մի վարպետ:

դակների վրա էլ գտնում ենք կնգուղավոր աշխարհական մարդկանց պատկերումներ (տխ. 32, 33 և 34): Հետևաբար, կարելի է ասել, որ այդ գլխանոցը կրոնականները վերցրել են աշխարհականներից և սեփականացրել: Ուստի, Հովհան ճարտարապետի աշխարհական լինելու հանգամանքը, ըստ մեզ, մնում է անառարկելի:

Գալով Հովհանի զգեստավորման, մյուս վարպետներից աչքառու տարբերություն չունի: Հագել է պատմուճան, որի երկարությունը, սակայն, անհայտ է: Մեր վերականգնած գծագրության մեջ ամբողջացրել ենք այն, ելնելով նկ. 6-ի ավելի հայտնի մասերից և տվյալ ժամանակաշրջանի պատկերաքանդակների ամենահավանական ձևերից: Նա պատմուճանի վրա հագել է մինչև մեջքը հասնող միսթան, երկար թեզանիքով: Նմանօրինակ միսթան կրում են նաև նկ. 4, 6 և 8 վարպետները, իսկ մնացյալները պարեգոտով են միայն, հաճախ շերտավոր ծալքերով և մեջքի շուրջ մի նեղ գոտիով ամփոփված: Բացի Հովհանից, մյուս շինարար վարպետները գլխաբաց են:

Հովհանը ներկայացնում է, ուրեմն, որպես ղեկավար անձնավորություն, աջով մի թիակ բռնած, իսկ ձախով՝ քանդակագործի մուրճը. մի հանգամանք, որ հատուկ է միայն Հովհանին, իսկ դա հավելյալ մի փաստ է նրա գլխավոր ճարտարապետ լինելու հանգամանքին:

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 15

Մեր ներածականում խոսել էինք 387 թ. Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև Հայաստանի բաժանումից հետո բյուզանդական բաժնում ապրող հայ նախարարների երկար ժամանակ իրենց աղգային ինքնուրույնության պահպանման մասին:

Նկ. 1-ը այդ ապացուցող պերճախոս փաստ է: Դա՝ մի դամբարան է Ռավեննայում, ուր թաղված է համայն Իտալիայի հայազգի էկզարք Սահակ Հայկազը (625—643): Նա իր այդ դամբարանի վրա իր կենդանության ժամանակ խորհրդանշաբար քանդակել է տվել բիբլիական մի դրվագ՝ Դանիելը երկու առյուծների միջև: Դանիելի տարազը հարազատորեն հայկական է և այնքան նման տխ. 7, նկ. 2-ում Արմենիան անձնավորող հռոմեական արձանի տարազին, անշուշտ ոչ բոլորովին պատահականորեն, քանի որ Հայաստանն էլ նույնպես գտնվում էր երկու գիշատիչ կայսրությունների՝ Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև: Իսկ դամբարանի վրա գրել է տվել հետևյալ խորխոտ մակագրությունը. «Սա Սահակ, մեծապայծառ տոհմից,

զարդ և փառք ամենայն հայոց, էի մարտակից արքաների»¹:

Նկ. 2-ը Բյուզանդական կայսրության բարձր դասին պատկանող պետական գործիչ նույնպես մի հայի կերպարն է՝ Հովհան Պոռքսիմոսը, արդեն բյուզանդացու տարազով, քանի որ ապրել է 11-րդ դարում: Սակայն նա իր ծախսով Ադրիանապոլսում 1007 թ. գրել ու ծաղկել է տվել հայերեն մի Ավետարան, ուր զետեղված է եղել իր սույն մանրանկարը², բյուզանդացի ազնվականի տարազով:

Նկ. 3 և 4-ը էջմիածնի Ավետարանի մանրանկարներից³ է (էջ 224ա), ուր պատկերված են հայ իշխանավորի և իշխանուհու տարազով երկու անձնավորություն (շուրջ 10-րդ դարի գործ):

Տ Ա Ն Տ Ա Կ 16

Նկ. 2 և 2' (վերակազմությունը).—Հայաստանի մարզպանական ժամանակաշրջանից մեզ հասած միակ վավերական հուշարձանն է հանդիսանում 7-րդ դարում մարզպան Դավիթ Սահառունու բարձրաքանդակը իր կառուցած Մրենի եկեղեցում: Նա զլխաբաց է, հավանաբար եկեղեցում գտնվելու նկատառումով, սակայն անպայման վարսակալ ժապավենով ամփոփած լինելու էր մագերթ: Թիկունքին առել է երկար մուշտակ, անշուշտ սամուրենի, որի երկար և լայնաբերան թեզանիքը զարդականորեն ազատ ձգված են, ինչպես հնուց սովորություն էր, և ինչպես տեսանք 4—7-րդ դարերի մեր պատկերաքանդակների շարքում՝ Հառիճի, Քալինի և այլ կոթողների վրա ևս: Պատմությանը երկարում է մինչև սրունքի կեսը, զարդական շերտերով: Ձախ ձեռքում բռնել է մագաղաթի մի փաթեթ, իսկ բազուկից առկախ է իր գավազանը:

Անշուշտ այդքան պարզունակ, անպաճույճ չէր հայ մարզպանների և նախարարների տարազը: Մեր պատմագիրները այդ մասին տվել են մի քանի արժեքավոր տեղեկություններ: Դրանցից հիշենք Հայր Մարդպետի պարագան:

Պապ թագավորը պատժելու համար Հայր Մարդպետի դավաճանական մի արարքը, հրամայում է արքայական իր հանդերձատնից նախ նրան հագվեցնել իշխանավայել զգեստներ:

«Եւ ազուցին նմա դրատս⁴ և վարտիս: Եւ էր հանդերձն անհեթեոս մեծութեամբն, զի խորշ զխոր-

¹ Ա. Ալբրյանյան, Պատմություն հայ գաղթականության, Ա հատոր, Կահիրե, 1941, էջ 172:

² Հացունի, էջ 173:

³ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, 2374: Այսուհետև՝ Մա տենադարան:

⁴ Ուղիղ ստորագրով պատմության:

շիւ իջանէր, մինչ զի ոչ կարէր հանդերձել զանձն իւր, զի պատեաց մեծութիւն հանդերձոյն: Եւ ազուցեալ զպատմութեան մեծ, էած զգօտին ընդ մէջ իւր, զորմէ թուրն կախէր: Եւ սուսեր ընդ մէջ ածեալ, և խորշ ի գոտոյն դրատիցն իջեալ, զթուրն և զսուսերն ծածկէր: Իսկ զվարտի զգեցեալ, և մուկս ազուցեալ, և զնրանն (դաշույն) ազդեր կապեալ, և ի վերայ նրանին խորշն ի վարտեացն իջեալ, անկեալ ի վերայ նրանին, ծածկեալ մինչև ի սրունս»⁵:

Հայ Արշակունի արքունական տարազի մասին ունենք նաև հետևյալ տեղեկությունները.

Պապ թագավորի շարանեզ սպանությունից հետո, Շապուհը ի հեճուկս Բյուզանդիայի, հետևյալ նվերներն է ուղարկում նրա այրի թագուհուն, երկու գահաժառանգներին և սպարապետ Մանուել Մամիկոնյանին.

«Թագաւորական պատմութեան»—անշուշտ ծիրանագույն:

«Սամույր» —մուշտակ իմաստով:

«Գլխոյ պատիւ դարգամանակ ոսկի և արծաթ»,

«ու ի պատիւ զլխոյ ի վերայ գագաթանն ի թիկանց արծուոյն հանգույցք թագի կապեալ աշխարաւանդ հանգույց»,

«Լանջաց պատիւ՝ ապիզակ, որպէս օրէնք են ունել թագաւորաց»,

«Շիկակարմիր խորան»—կարմրագույն վրանը արքային էր միայն հատուկ:

Իսկ սպարապետ Մանուել Մամիկոնյանին նվիրում է «Սկահակս մեծամեծ և կապուտակ երկնագույն հովանոցս» (այս վերջինը՝ վրան իմաստով) «և ի վերայ խորանին արծուինջան» —որպես Մամիկոնյանների տոհմական զինանշանը:

Իսկ Նղիշեն Վասակ Սյունեցու տարազի մասին տալիս է հետևյալ նկարագրականը.

«Եւ նա ըստ առաջի կարգի օրինացն արքունի, արկանէր զպատվական հանդերձն, զոր ունէր ի թագաւորէն: Կապէր զպատուավորսն (վարսակալ ժապավենը) և խոյրն ոսկեղեն դնէր ի վերայ, և զկռանակուռ ձոյլ ոսկի կամարն, ընդելուզեալ մարգարտով և ախմբ պատուականօք ընդ մէջ իւր ածէր. և զգինդսն յականջսն և զգումարտակն (մանյակ) ի պարանոցին, զսամույրսն զթիկամբքն և զամենայն օրենս պատուոյն զանձամբ արկեալ, երթայր յարքունիս...»:

Նկ. 3 —Կողբից հայտնաբերված այդ բարձրաքանդակը, 6-րդ դարի գործ, տարազալին տեսակետից ուշագրավ մի հուշարձան է որպես իշխանական կամ ազնվական դասի կերպար: Վերարկուն

⁵ Փավստոս Բուզանդ, 114 (Մա. Մալխ., էջ 248):

իջնում է ծնկներից շատ վար և եզերված է զարդարուն լայն ժապավենով:

Նկ. 4-ը հայտնաբերված է Անիից և հիշեցնում է Զվարթնոցի շինարար վարպետների կերպարը, ավելի հստակ զգեստավորումով: Սա ևս նրանց նման գլխաբաց է և մազերն ամփոփված են ճակատը շրջանցող ժապավենով: Ներքին երկար պարեգոտի վրա հագել է նույն երկարության մի վերարկու, կարճ թեզանիքով: Մեջքն ամփոփված է կաշվե նեղ գոտիով, որից երկու կողքերին առկա են զարդական գույգ կախիկներ: Վերարկուի երկու փեղկերի վրա աղեղնաձև շորսական փոթիկներ կան, իսկ քղանցքի երկու կողքերին, մինչև ծնկները սովորական գույգ ճեղքվածք կա: Քանդակի այս վերջի մասերը նկ. 4'-ի վերակազմության վրա ավելացված են, հիմնվելով նման պատկերացումների տվյալներից, ինչպես պիտի տեսնենք Վասպուրականի Գագիկ Արծրունու երկու մանկլավիկների քանդակների վրա (տխ. 19, նկ. 2 և 3):

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 17

Վերևում.—Անիի միջնաբերդում քանդակված է զարդական մի ծառ, որի երկու կողմերում պատկերված են երկու ձիավորներ՝ որպես ս. Գևորգ և ս. Թեոդոր, վիշապի հետ մարտնչելիս¹:

Վաթի շարժում.—Վերակազմությունն են այդ երկու զինվորի տարազային ոչ լրիվ տվյալների: Նրանց մեջտեղում գետեղել ենք Անիի պարսպի գլխավոր մուտքի վերև ագուցված առյուծի քանդակը, որը հավանաբար Բագրատունիների զինանշանն է եղել:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 18

Նկ. 1.—Անիում ն. Մառի՝ 1906 թ. կատարած պեղումներից հայտնաբերվեց սույն արձանը, ուր Գագիկ Ա Բագրատունի թագավորը ներկայացված է արաբական տարազով՝ գլխին մեծազանգված սեբփուշ, արաբական լայն թեզանիքով դուռա հագին, որպես պատմունձան, և նույնաձև սիդա՝ որպես վերարկու: Միակ հայկական նշանը կրծքից շղթայակապ խաչն է²:

Մոտավորապես նմանօրինակ տարազով է ներկայացված նաև Սմբատ Բ-ը (նկ. 3) Հաղպատի եկեղեցու արևելյան պատի բարձրաքանդակում: Ուստի դրանով պե՞տք էր եղրակացնել, ինչպես

անում է Հացունին³, թե արդարև բոլոր Բագրատունիների և Արծրունիների տարազը արաբական է եղել: Ինչպես պիտի տեսնենք, այդպիսի մի ընդհանրացում չի համապատասխանում որոշ փաստերի⁴, որովհետև հենց Սմբատ Բ Բագրատունու դիմաց քանդակված է նրա եղբայրը՝ Գուրգենը, գոհարազարդ թագը գլխին:

Բացի այդ, Հ. Դրասխանակերտցին⁵ նկարագրում է Յուսուփ ոստիկանի ուղարկած՝ նվերները Սմբատ Ա Բագրատունուն. «Թագ ևս յոսկւոյ սոփե-

³ Հացունի, էջ 177:

⁴ Զարմանալի է, որ Ն. Մառի նման մեծանուն մի գիտնական նույնպես անձնատուր է եղել սխալ դատումների՝ Բագրատունիների թագի մասին:

«Անի» հատորում (էջ 60—64) Գագիկ Ա-ի արձանի հայտնաբերման առթիվ նա երկարորեն փնտրում է պատմական մի հիմնավորում նրա գլխի արաբական «շալմա»-ի (ապարոյ) մասին:

Նա մի պահ ենթադրում է, թե Բագրատունիների մոտ գրազործածությունը ավանդական է եղել և կապվել է մինչև հայ Արշակունի թագավորներին, որոնք իրենց կարգին հետևել են Սասանյաններին, իսկ այս վերջիններն ընդօրինակել են մարերից: «Բայց այդ հարցերը լուսաբանելը պիտի լիներ,—ասում է վերջում,—մի անհուսալի ձեռնարկ»:

Հետո վերադառնալով արաբական շալմալի հարցին, գրում է, թե նույնիսկ Կրիկիայի Ռուբինյանները, որպես Բագրատունիների շառավիղ, կրում էին Գագիկ Ա-ի նման տարազ, զրխի նույնատիպ շալմալով: Իսկ դա հիմնավորում է «Մշակ» օրաթերթում 1906 թ. սեպտ. 29-ի համարում Կ. Բասմաճյանի մի հոդվածի տեղեկատվության վրա, ըստ որի՝ Լևոն Զ թագավորը, երբ ազատվում է եգիպտական գերությունից, գնում է Սպանիայի արքունիքը, ուր նրան պատկերում են գլխին շալմա փաթաթած և արաբական տարազով:

Արդ, Մառի հավաստիացումը հայ Արշակունի թագավորների շալմա կրելու մասին, իբր հետևություն Սասանյանների, չի չհենվում ոչ մի պատմական փաստի և հիշատակության վրա: Մեզ թվում է, որ նա շփոթում է շալման վարսակալ ժապավենի հետ, որը բոլորովին այլ բան էր, ինչպես ցույց ենք տվել իր տեղում:

Իսկ ինչ վերաբերում է կրիկիայի հայ իշխանների և թագավորների մոտ ևս շալմալի գործածության, նույնքան անհիմն մի ենթադրություն է, քանի որ նման պատկերացումով ոչ մի հուշարձան կամ պատմական հիշատակություն գոյություն չունի:

Ինչ վերաբերում է Կ. Բասմաճյանի այն տեղեկության, որ Լևոն Զ-ն շալմալով պատկերված է եղել սպանական արքունիքում, ուր ապաստանել էր եգիպտական գերությունից վերադարձին, չի կարող որպես փաստ ծառայել կրիկիայի թագավորների մոտ շալմալի ընդհանուր գործածության: Դա՛ հավանաբար նկարչի կողմից նշելու համար է եղել հայոց դժբախտ թագավորի դարձր գերությունից: Այլապես Լևոն Զ-ի համար ոչ պատշաճ էր և ոչ պատվաբեր շարունակել կրել գերության ժամանակվա տարազը Սպանիայի արքունիքի ազատության մեջ: Բացի այդ, եթե այդ ապարոյը իսկապես թագի նշանակություն ունենար, Փարիզի Սեն-Դենիի նրա դամբանի քանդակում չէին պատկերացնի կրիկիայի հայկական թագով:

⁵ Հովհ. Դրասխանակերտցի, էջ 197:

¹ Brosset, Ruines d'Ani, 1858, St. Peter. pl. 37.

² Զվարթնոցի նմանությամբ Տրդատ ճարտարապետին կառուցել տված իր եկեղեցում, 10-րդ դարի վերջում:

րայ կազմեալ, և ի նմա յեկուղեալ յեռեալ վարսակալ մարգարտատող տպագարդութիւնս և ականս պատուականս և բազում երեւելի զարդս արքունականս ոսկեհամուկս»:

10-րդ դարից ունենք նաև Սանահինի եկեղեցու արևելյան ճակատում Կյուրիկե և Սմբատ Բագրատունիների թագակիր բարձրաքանդակը (տիւ. 18, նկ. 2):

Կս նաև Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու թագ կրելու փաստը:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 19

Արծրունյաց թագավորութեան հիմնադիրն է հանդիսանում Գագիկ Արծրունին: 908 թ. Ատրպատականի ոստիկան Յուսուփը, ի հեճուկս Բագրատունիների, նրան ճանաչում է թագավոր Վասպուրականի՝ «Եղեալ թագ ի գլուխ նորա գուտ ոսկի, բազմարվեստ յորինմամբ, հիւսեալ մարգարտովք և մեծաքնի ակամբք պատուականօք և զգեցուցեալ ոսկեզարդ պատմութեան միանգամայն և գօտի սուսերաւ, հանդերձ ոսկեհոտն փայլեալ զարդու»¹:

Նկ. 4-ը արդարև Աղթամարի ս. Խաչ եկեղեցու քանդակներից է, ուր Գագիկը ներկայանում է թագակիր և արծվանիշ արքայական փիլոնով: Կողքի նկ. 4'-ը եղծվածի վերակազմութունն է:

Նկ. 1-ը Գագիկ Արծրունին է այգում ծալապատիկ նստած, գինու բաժակը ձեռին: Նրա երկու սպասավորները միրգ են մատուցում: Նրանց տարազը հազվագյուտ մի նմուշ է տվյալ ժամանակաշրջանի ժողովրդական տարազի:

Նկ. 5-ը նույն եկեղեցու քանդակներից Համազասպ իշխանն է, ոչ իբր իշխան, այլ՝ «նահատակ», գլխի շուրջ լուսապսակով: Կրում է պարզ մի խալաթ, մեջքի շուրջն ամփոփված զարդարուն գոտիով:

Նկ. 6-ը որպես Գողիաթ, տվյալ ժամանակի հայ հետևակ զինվորի տարազի մի պատկերացումն է: Կրում է վերտավոր զրահ, սաղավարտ, բոլորածեփոքր վահան և նիզակ, իսկ աջ ձեռքում՝ երկարաշեղք սուրբ:

Նկ. 7-ը Անիից գտնված մի սուր է:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 20

Նկ. 1—4 — Աղթամարի եկեղեցու քանդակներից ժողովրդական տիպեր են:

¹ Արծրունոյ Թովմայի Պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1917, էջ 321:

Նկ. 1, 2 և 3-ը աշխատավոր ժողովրդի զգեստավորման նմուշներ են:

Նկ. 4-ը նույն եկեղեցու խորանի որմանկարներից երկու հովիվներ են, որոնցից մեկը պարկապուկավոր է: Հետաքրքիր են սրանց գլխարկի ձևերը:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 21

Վերևում՝ Կարսի Գագիկ թագավորի ընտանիքը, 10-րդ դարում, ըստ Երուսաղեմի մի գրքի մագաղաթյա պահպանակի նկարի²:

Այս փոքր թագավորութունը կարելի է մի ճյուղը համարել Բագրատունիների, նաև տարազի տեսակետից:

Նկ. 1 — Գագիկը ծալապատիկ նստած, հագել է մի երկար վերարկու, լայնաբերան թեղանիքով և առյուծանիշ վահանիկներով զարդարուն: Բազուկների վրա կրում է զարդաժապավեն:

Նկ. 3-ը Գորանդուխտ թագուհին է: Թիկունքին ունի սպիտակ հերմին մուշտակ, կրծքի վրա միացրած գոհարազարդ ճարմանդով: Մազերը զույգ հյուսվածով իջնում են կրծքի երկու կողմում: Կրում է ապարանջան, մատանիներ և մանյակ:

Նկ. 2 — Նրանց դուստր՝ Մարիանեն, որ մոր նման զարդահյուս պարեգոտ է հագել և ուսերը ծածկել է սպիտակ շալով:

Ներքևում՝ Անիի պեղումներից հայտնաբերված մանկական մետաքսահյուս կապա: Նույնը՝ դիտված կոնակից: Վերը՝ շապիկի օձիքը և թեղանիքի ասեղնագործած մասը՝ մեծացված:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 22

Մանր.— № 22—24 տախտակներում ջանացել ենք սեղմորեն ամփոփել հարյուրավոր ձեռագիր մատյաններից ընտրած տարազային մանրանկարներ: Դրանց յուրաքանչյուրի նկարագրականը անհարկի կերպով պիտի գրավեր բազմաթիվ էջեր: Ուստի նկատի ունենալով նրանց ժամանակը և վայրը, որքան դա հնարավոր էր, բաժանել ենք երկու մասի.

Ա. Նրանք՝ որ անվթար են պահել ազգային տարազը.

Բ. Նրանք՝ որ կրել են օտար փոխազդեցություններ:

Տիւ. 22-ի մեջ ժողովրդական տարազ են կրում հետևյալները.

² Բնագիրը Հացունու մոտ (էջ 191) եղծված լինելով, վերականգնել ենք:

Նկ. 1-ը՝ սպասավոր, 2-ը՝ ջրամանով կին, 3-ը՝ նվագող պատանի, 5-ը՝ պարկապուղով նվագող, 6 և 7-ը՝ քաղաքաբնակ կանայք, 8-ը՝ գեղջկուհի՝ կժով, 9-ը՝ գավառական տարազով կին, 13 և 14-ը՝ ծառ հատող երիտասարդներ, 15-ը՝ գեղջուկ, 16-ը՝ ծեր հովիվ, 17-ը՝ գրագիր: Սոցիալական վերնախավին են պատկանում նկ. 4-ը, 11-ը և 12-ը, որոնց պիտի անդրադառնանք:

Նկ. 6 և 7-ը վերցված լինելով 11-րդ դարի Մուղնու նշանավոր Ավետարանից¹, գրված՝ Անիում կամ Լոռիում, ժամանակի իրական կյանքից վերցված թանկագին նմուշ են հանդիսանում մայրաքաղաքի կանացի տարազի: Երկու կանայք, սպիտակ գլխաշորով, կրում են պարզ, սակայն նրբաճաշակ զգեստ: Երկուսի պարեգոտն էլ պճղնավոր է, գունագեղ և զարդահյուս: Քղանցքը երիզված է: Երկուսի վերարկուն էլ նմանաձև է՝ առաջամասը բաց ու երկար, նեղ թեզանիքով: Ոտներին կրում են կարմիր հողաթափ: Նկ. 7-տան մուտքի առաջ կանգնած կինն ավելի երիտասարդ է և վզի շուրջ ունի մանյակ:

Նկ. 1 — Շերենիկ անունով այս սպասավորի տարազը, որի մանրանկարի կողքին գրված է. «Շերենիկ, ձուկն բեր», վերցրել ենք Հաղպատի 1211 թ. Ավետարանից, մի ժամանակաշրջան, երբ ստեղծվել էր հայ-վրացական սերտ գործակցություն՝ Զաքարյանների գլխավորությամբ: Դրա հետևանքով էլ տարազային փոխազդեցություն էր տեղի ունեցել երկու հարևան ժողովուրդների միջև, ինչպես տեսնում ենք Հառիճի վանքի Զաքարե և Իվանե սպասավոր եղբայրների քանդակում, որոնց տարազին համընկնում են նկ. 1-ի հանդերձանքի մասերը՝ գլխարկը, երկար վարսակալը, վերարկուն, կոշիկները:

Նկ. 8 և 9-ը պարզ և շնորհալի տարազով, պատկանում են ավելի ուշ ժամանակի՝ 15-րդ դարի, Տաթևի մի ձեռագրից վերցված²:

Նկ. 10-ը Սյունիքի իշխանուհի Ասֆան է, 13-րդ դարից: Հետաքրքիր է հատկապես նրա գլխահարդարանքը:

Նկ. 13 և 14-ում ծառ հատող երեք երիտասարդների տարազը³ Բագրատունիների և ավելի ուշ ժամանակի հայ աշխատավորի տարազի հազվագյուտ նմուշներ են:

Նկ. 11 — Հայկական վերնախավում՝ խոշոր վաճառականներ, վաշխառուներ, այդ ժամանակներում կրում էին սրա նման արաբատիպ տարազ:

Նկ. 12-ի տարազը 13-րդ դարում հայ-վրացական վերնախավին պատկանող մի անձնավորության կերպարի արտացոլումն է⁴:

Նկ. 4-ը Հաղպատի վանքի 1211 թ. Ավետարանի ստացողը՝ մեկենասն է. հենց այդ հանգամանքով էլ նրա տարազը կարելի է համարել տվյալ ժամանակի ունեոր քաղաքացու տարազի հարազատ մի նմուշ⁵:

Նկ. 5-ը Անիից գտնված մի քրեղանի միջի նկարից է վերցված⁶ և նկ. 4-ի զգեստավորման նման է հազնված-անշուշտ ավելի պարզ ու համեստ, որպես պարկապուղով նվագող ժողովրդական մի տիպ:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 23

Այս տախտակի նկ. 1, 2, 3, 7, 9, 12 և 16-ից բացի, մնացյալների տարազը, իր ժամանակի ոգու համեմատ, որոշ չափով, կրում է թաթարականի ազդեցությունը:

Նկ. 1-ը Սյունիքի Օրբելյան իշխանական տոհմի շահավիդ պատանի Վախթանգ Օրբելյանն է (14-րդ դար) գահի վրա բազմած⁷: Այս հայ իշխանավորի տարազը սերտ խնամություն ունի Վրաստանի Բագրատունիների տարազի հետ: Նրա նման պատմուճան են հազել նաև նկ. 2-ի երկու կանայք, ինչպես նաև նկ. 4-ի երկու պատանիները, թեև նրանց գլխարկները անսովոր են:

Նկ. 3-ը կիլիկյան հայտնի մանրանկարիչ Սարգիս Պիծակի ինքնանկարն է (ապրել է 14-րդ դարում): Ուշագրավ է նրա կարմիր գլխարկի գործածությունը, որպես կրոնավորի:

Նկ. 5 և 6 — Բուրդել իշխան Օրբելյանը և նրա կինը (14-րդ դար) թաթարատիպ տարազով⁸: Նույն տիպի տարազով է նաև նկ. 8-ի անձը: Նկ. 9-ը կղերական է: Նկ. 10 և 11 — Պարոն Սորդաթ-միշ և Բեկի խաթուն (14-րդ դար), ղրիմաբնակ⁹, հետևաբար ենթակա՝ թաթարական ազդեցության: Նկ. 12-ը մագաղաթյա մի պատառիկից է¹⁰ (շուրջ 15-րդ դարից) Արևմտյան Հայաստանի հարս ու փեսայի կերպարի հազվագյուտ մի նմուշ: Նկ. 13, 14 և 15-ում ներկայացված են հարսանիքում պարող երկու զույգ՝ ձեռքերում մոմեր և ծաղիկ

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ ՀՊՊԹ:

⁷ Մատենադարան, 215/115:

⁸ Հացունի, 218:

⁹ Մատենադարան, 7664:

¹⁰ Նույն տեղում, 254:

¹ Մատենադարան, 6288:

² Նույն տեղում, 1230 և 6305:

³ Նույն տեղում, 6288:

բռնած, որոնց տարազը, սակայն, օտարատիպ է¹։ Նկ. 16-ը գլուխը ապարոշավոր կրոնավոր է, դաս ավանդելիս։ Նկ. 17-ում՝ նրա աշակերտը։

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 24

Նկ. 1, 2, 3 և 4—Ըստ երևույթին, մի ընտանիքի անդամներ են, հավանաբար ձեռագրի ստացողներ, որոնց տարազում զգալի է պարսկականի ազդեցությունը, դատելով հատկապես նրանց պարսկական գլխանոցից²։

Նկ. 5, 6, և 7-ը—16-րդ դարի մի ձեռագրից։ Երեք անձերի տարազն էլ նույնատիպ են գրեթե։ Պճղընավոր պարեգոտի վրա հագել են կարճ թեզանիքով բաճկոնակ, կրծքերը փակված՝ կոճակների շարքով։ Արևմտահայ տարազի նմուշ կարելի է համարել, ձեռագիրը պատրաստված լինելով Կ. Պոլսում³։

Նկ. 8-ը 1397 թ. մի ձեռագրից է, գրված Բահեշում։ Կնոջ գլխահարդարանքի ձևը որոշ գավառներում շարունակվել է մինչև մեր օրերը։ Քողը գլխից իջնելով, պատում է նաև կուրծքը, ծայրը ուսի վրա ճարմանդած⁴։

Նկ. 9, 10 և 11-ը—18-րդ դարի տղամարդկանց տարազ են⁵։ Նկ. 10 և 11-ում տեսնում ենք «Կովկասյան» տարազի նախընթաց ձևեր՝ արխալուղը, մեջքը կաշվե նեղ գոտիով ամփոփված, շավարի փողքերը կոշիկների մեջ։

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 25

Մեր բազմադարյան պատմության մեջ ոչ մի ժամանակաշրջանից մեզ չեն հասել այնքան հուշարձաններ (դրամական, մանրանկարչական), որքան մեր Կիլիկյան թագավորության շրջանից հատկապես թագավորի, պալատականների, զինվորականների, մասամբ էլ ժողովրդական տարազի վերաբերյալ։

Սույն տախտակի Ա-ն և Բ-ն վատիկանի թանգարանում պահված Լեոն Ա-ի կնիքներն են⁶, իսկ մեջտեղում Գ-ը վերակազմությունն է Ա-ի։ Նրա ականազարդ թագը ավելի նման է բյուզանդականին։ Երկու կողմից ականջի տակ առկա են երեքական ոսկեգնդիկ, ըստ լատին սովորության։ Պճղնավոր պատմության վրա կրում է արքայական ծիրանագույն փիլոնը, որի վրայի սկավա-

ռակների մեջ առյուծանիշ զարդեր են բանված։ Մեջքի ականակուռ քամարից առկա է ոսկեդրվագ սուրը։ Որպես արքայական սիմվոլ, այդուհի է խաչանիշ ոսկեխնձորը, իսկ ձախում՝ շուշանագլուխ մականը։

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 26

Հիանալիորեն ճշգրիտ մանրամասնությամբ Թորոս Ռոսլինը (13-րդ դար) սույն մանրանկարում պատկերել է Լեոն Բ թագավորը, Կեռան թագուհին, նրանց երեք արքայազուն զավակները և երկու դուստրերը՝ ծնրադիր⁷։ Թագավորի զգեստավորման մեջ ավելի շեշտված են հայկականի ինքնուրույն հատկանիշները, ինչպես թագի ձևում, որից առկա չկան ականջների տակի երեքական ոսկեգնդիկները։ Թագավորի և թագուհու պատմությանը զարդաճամուկ լայն շերտավորումներով են։ Նրանց թիկունքի ծիրանին էլ, աստուղծ հերմին մուշտակով, բազմածալ է։ Միայն թագաժառանգը փիլոն է կրում, իսկ մյուսների կարճ թեզանիքը զարդականորեն առկա է ձգված։ Նրանք կրում են շրջանակաձև ցածրադիր թագեր, իսկ դուստրերի գլխին՝ գոհարաշար գլխազարդ և երկար, բազմածալ քող։

Նկ. 2-ում պատկերված է Վասակ իշխանը իր երկու զավակներով⁸։ Պարզ զգեստավորումով են և գլխաբաց։ Իշխանը թիկնոցակ է կրում, կարճաթեզան պարեգոտ, կողմնակի ճղվածքով։

Նկ. 3-ում՝ Լեոն Բ-ն երբ թագաժառանգ էր։ Առյուծանիշ պատմության վրա կրում է բյուզանդական փիլոն, կրծքի մի կողմում՝ նրանց հատուկ բառանկյունի զարդական պաստառով։

Նկ. 4-ում ջանսլերի (վարչապետ) կերպարն է, որի նման տարազ է կրում տխ. 27-ի նկ. 5-ում Լեոն Դ-ի դատաստանում ոտքի կանգնած պատկառելի անձը։

Նկ. 5-ը Մարիան թագուհու կերպարն է (14-րդ դար) Սարգիս Պիծակից⁹ նկարված։ Մամկալի վրա հանգչում է նրա լատինաոճ թագը, իսկ տարազի մնացյալ մասը՝ ըստ սովորականի։

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 27

Նկ. 1 և 2—Այս մանրանկարում Թորոս Ռոսլինը Լեոն Բ-ին պատկերել է, երբ նա դեռևս թագաժառանգ էր (13-րդ դար)՝ նրա Կեռան տիկնոջ

¹ Մատենադարան, 3708։

² Ս. Ղազարի մատենադարանում, ձեռ. 1317։

³ Ֆր. Մագլեր, Հայկական մանրանկարներ։

⁴ Մատենադարան, 7629։

⁵ Հացունի, 371։

⁶ Հացունի, 235 և 237։

⁷ Երուսաղեմ, ձեռ. 1272։

⁸ Հացունի, 255։

⁹ Երուսաղեմ, ձեռ. № 1346։

հետ: Երկուսի թագերն էլ գոհարազարդ պարզ շըր-
ջանակաձև են: Կեռանը թագը կրում է ծամկալի
վրա: Լեռնի պարեգոտը զարդարուն է առյուծանիշ
սկավառակներով: Մեջքի կամարից առկախ է մի
սպիտակ թաշկինակ, ըստ ժամանակի նորույթի:
Թագաժառանգի փիլոնը, լանջի երկու կողմում
բյուզանդական զարդապատառով է: Կեռանի
թիկնոցը ավելի պարզ է, կրծքի վերև ճարման-
դած, որից առկախ թողնված է մի ժապավեն:

Նկ. 3-ում ունենք պալատականի մի ուրիշ տի-
պար՝ Դավիթ արքայահայրը¹, որ գլխին կրում է
գզակաձև մի պարզ թագ, եղբրված՝ գոհարներով:
Նրա վրա առաջին անգամ հանդիպում ենք մեր
ժամանակի նման դարձած օձիքով բաճկոնի, զույգ
կոճակով միացած: Վզի շուրջ կրում է մանյակ:

Նկ. 4-ը կիլիկահայ զորավարի տիպ է, ներկա-
յացված որպես «Վարդան»²: Գլուխը պաշտպան-
ված է վերտավոր զրահով: Իրանն էլ նույնպիսի
զրահով պատած է, գոտկատեղում շարժական
առանձին շերտավորումով: Նախաբազուկները
պաշտպանված են մետաղյա բազպանով: Աջ ձեռ-
քով բարձրացրել է հրամանատարական սուրը:
Վզի շուրջ էշարֆով է պատած:

Նկ. 5—Սարգիս Պիծակի այս հիանալի մանրա-
նկարում³ համատեղված ենք գտնում կիլիկահայ
ավագանու և ժողովրդական խավերի գլխավոր
տիպերը: Լեռն Դ-ը ծալապատիկ նստած է գահա-
վորակի վրա, որպես գերագույն դատավոր: Գլխին
լատինատիպ թագ է կրում: Մաղկազարդ պարեգո-
տի կրծքի մեջտեղում և գոտկատեղում վականաձև
մի լայն շերտ է զարդարում: Թիկնոքին շուրջառ
ունի, որով պատած է նաև ծնկները: Նրա դիմաց
ոտքի կանգնած անձը ջանալերն (վարչապետ) է:
Այս վերջինը մի պատկառելի ծերունի, թիկնոքին
կրում է զարդարուն փիլոն: Նրա առջևի ծնկաշոք
կիներ ինչ որ վիճում է դիմացը նստած երկու տղա-
մարդկանց հետ: Հետաքրքիր է հատկապես ծերու-
կի տարազը՝ կարճաթեղան պարեգոտի ուսընդա-
նութ բացվածքով ու քղանցքի կողմնակի ճղված-
քով: Մեջքին կապել է նեղ, զարդարուն գոտի:

Նկ. 6—Հետևակի զինվորի տիպն են ներկայաց-
նում գետին տապալած երկու զինվորները⁴: Նրանց
սաղավարտը կոնաձև է: Նրանցից միայն մեկի
լանջն է պաշտպանված վերտավոր զրահով, իսկ
տակից՝ մեջքից վար պատմունձանը հասնում է

մինչև ծնկները, բազմաթիվ ուղիղ ծալքերով:
Երկու վահանից մեկը գմբեթարդ է, մյուսը՝ սուր
կոնաձև:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 28

Կիլիկյան մեր մանրանկարչության մեջ բարե-
բախտաբար լայնորեն արտացոլում են գտել ժո-
ղովրդական տարազաձևերը, որոնցից ամփոփել
ենք տխ. 28 և 29-ում:

Նկ. 1—13-րդ դարում կիլիկահայ հարս ու փե-
սայի պսակադրության զգեստավորման այս ման-
րանկարը⁵ հազվագյուտ մի հուշարձան է: Երկուսն
էլ «թագավորի և թագուհու» տարազ են կրում:
Նկարիչը, սակայն, ցույց տալու համար նրանց խո-
նարձագումը, հնարամտորեն մի փոքր վեր է
բարձրացրել փեսայի քղանցքի ծայրը, որից պարզ-
վում է նրա գեղջկական տրեխը⁶:

Նկ. 2, 3, 4 և 5—Ժողովրդական տիպեր են⁷:
Առաջին երկուսը կույր են և գրեթե նման զգեստա-
վորումով. միայն գզակի ձևերն են տարբեր: Նկ.
4-ի գլուխը փակեղավոր է, որով ծածկել է վիզն
ու ուսերը:

Նկ. 5—Ժողովրդական դասի կնոջական տա-
րազ⁸: Սրա գլխի մազերը ամփոփված են հերա-
ցանցով, մի բան, որին առաջին անգամ ենք հան-
դիպում: Ականջից կախ է խաչաձև օղ: Կարճաթե-
ղան պատմունձանը ծաղկանկար է: Ոտներին կրում
է մուճակ:

Վարի շարքում ունենք քաղաքաբնակ շորս ան-
ձեր և մի զինվորական: Նկ. 6-ը գլխաբաց է. պա-
րեգոտը մինչև ծնկներն է հասնում, որի վրայից
հագել է վերնաշապիկ:

Նկ. 7-ը պատանի է, մուգ գույնի պարեգոտով
մեջքը ամփոփված: Բազուկներին ունի զարդական
ժապավեն: Ոտներին կրում է երկարաճիտ կո-
շիկներ:

Նկ. 8—Ցած գզակ են կրում, նման ֆեսի:
Առաջին պլանի անձը երկար, բաց գույնի պարե-
գոտով է: Ուսերին զցած է մուգ գույնի երկար
մի կերպաս, նման տոկայի, ծայրերը կրծքին
ճարմանդած: Սրանք մեղ թվում են օտարական:

Նկ. 9—Զինվորականը կոնաձև սաղավարտ է
կրում. իրանը պաշտպանված է վերտավոր զրա-
հով, իսկ սրունքները՝ սոնապանով: Վահանը փոքր
է և բոլորչի: Ուսին ձգած է մի կերպաս-վերարկու:

¹ Ըստ Կոստանդին կաթողիկոսի պահպանի քանդակների
(Հոլանդիայի Լեյտա քաղաքի թանգարանում):

² Նույն տեղում:

³ Ս. Ղազարի մատենադարան, ձև. 141:

⁴ Նույն տեղում, 141:

⁵ Նույն տեղում, 3761:

⁶ Ս. Ղազարի մատենադարան, ձև. 3761:

⁷ Հացունի, 265—269:

⁸ Նույն տեղում, 269:

Այս տախտակում կան մի քանի հատկանիշներ. նկ. 3, 6, 7 և 9-ը փակեղով են ծածկած իրենց գլուխը և վիզը: Պատմութեանները երկար են. ոմանք բազմի շուրջ զարդական ժապավեն են կրում, ինչ որ, ըստ երևույթին, աստիճանավորի նշան պետք է որ լինի:

Նկ. 1-ը կոնաձև գլխանոցով, մուշտակավոր մի ծերուկ է:

Նկ. 2-ը երկար պատմութեանով և վերարկուով ունեւոր քաղաքացու տիպ է: Նկ. 4-ը թագանման գլխարկով և երկզազարդ պատմութեանով անմորուս մի անձնավորութիւն, թվում է օտարական: Նկ. 5-ը հովիվ է: Նկ. 6—10-ը տարազային փոքր այլազանութեամբ քաղաքաբնակներ են: Նկ. 11-ը սև գդակով ծերունի մի մուրացիկ է:

Նկ. 12-ը մանկահասակներ են, երկար՝ մինչև ծոծրակն իջած մազերով: Նկ. 13-ում նրանք պատանութեան տարիք են թևակոխել. իբր այդ ժամանակի սովորութեան համաձայն, որոշ հանդիսութեամբ, կարճացրել են նրանց մազերը:

Նկ. 14-ը դպրոց հաճախող մի պատանի է, կողքից առկախ է դպրոցական պայուսակ: Սրա կապան ավելի երկար է:

Նկ. 15-ը գրագիր է, թագանման գլխարկը անսովոր է և օտարոտի:

Տ Ա Ն Տ Ա Կ 30

13-րդ դարում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման և մշակութի ծաղկման գործում այնքան կարևոր դեր կատարած Զաքարյան տոհմից հազիվ Զաքարե և Իվանե սպասալար եղբայրների բարձրաբանդակն է հասել մեզ, ազուցված՝ Հառիճի եկեղեցու վրա:

Նկ. 1—Նրանց նույնանման բարձրադիր գլխանոցը բաղկացած է երկու մասից. թեթևակի կոնա-

* Նկարները վերցրել ենք հետևյալ ձեռագրերից.

Նկ. 1	ձեռագիր՝ 1336 թ., Դրագարկ, Մատենադարան	№ — 5786
Նկ. 2	» 1336 » »	6295
Նկ. 3	» 1336 » »	6990
Նկ. 4	» 1336 » »	6990
Նկ. 5	» 1283 թ. Ս. Պիժակի »	5555
Նկ. 6	» 1283 » »	5555
Նկ. 7	» 1336 Սիս »	5786
Նկ. 8	» 1307 » »	7691
Նկ. 9, 10, 11-ձեռ. 1336 թ.	» » »	5786
Նկ. 12 և 13, Հաղուճի, էջ 270—271		---
Նկ. 14 ձեռ. 1307 թ.	Սիս »	7691
Նկ. 15	» 1336 թ. ծաղկող՝ Ավագ »	6230

ձև մի խույր, որի վրա հաստատված է առաջամասում թագանման բարձր մի մաս, ճակատի վրա փոքր եռանկյունի բացվածքով, որը ետևի կողմից հանգուցվելուց հետո, ժապավեններից մեկը իջնում է կրծքի վրա, իսկ մյուսը՝ ծոծրակից վար առկախ, ինչպիսին տեսանք (տխ. 22, նկ. 1) սպասավոր Շերենիկի մոտ:

Երկու եղբայրների վերարկուն, երկար ու նեղ թեղանիքով, իջնում է ծնկներից վար, միապաղաղ պարզութեամբ: Այդ մասին ավելի ճիշտ պատկերացում ունենք տխ. 22, նկ. 4-ում, մեկենաս Առաքելի կերպարում: Կոշիկներն էլ հիշյալ մանրանկարում պատկերվածի նման պետք է որ լինեն: Երկու եղբայրներն էլ պատկառաղդու դեմք և երկճղված մորուքով են:

Նկ. 2-ը Անիի Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու որմանկարներից է (13-րդ դար), ուր պատկերված է Տրդատ Գ-ը, շրջապատված իր ավագանիով, որին ներկայացնում են Գրիգոր Լուսավորիչը, կալանավոր վիճակում:

Նկ. 3-ը Սադուն Արծրունու որդու՝ Խոթլու Բուդայի կերպարն է, Հաղպատի վանքի հարավային պատի որմանկարում: Այդ հայ իշխանը, ինչպես Զաքարյան եղբայրները, մոնղոլների ենթակա Վրաստանի աթաբեկ և ամիր-սպասալար (երկրի կառավարիչ և զորապետ) էր. հետևաբար, նրա տարազը առավելապես հատուկ էր 13-րդ դարի պալատական իշխանի, որ իր վրա կրում էր անշուշտ մոնղոլականի ազդեցությունը:

Տ Ա Ն Տ Ա Կ 31

Նկ. 1 և 2-ը վերցված են Մշո Առաքելոց վանքի փայտաքանդակ դռան (1134) ճակատամասի քանդակներից, ուր նույն շարքի վրա պատկերված են ձախից դեպի աջ՝ մի ձիավոր, գուրզը ձեռին և բուրակ վահանը կողքին: Նրա դիմացի հեծյալը՝ հավանաբար որպես ս. Գևորգ, զգեստն է վիշապը ձիու ոտների տակ և նիզակով խոցել:

Նկ. 2-ում շեփորող հետիոտն անձը կրում է երկար, շերտավոր պարեգոտ, մեջքից վար գոտիով ամփոփված: Գլխին կրում է ցածր գդակ, շուրջը փաթույթով: Նրա առաջից արշավում են զրահազգեստ երկու ձիավոր, որոնցից մեկը երկարաշեղք սուրն է մեկնել, իսկ նրա առջևինը՝ սպառնական բարձրացրել է գուրզը:

Այդ ժամանակաշրջանում է ստեղծվել «Սասունցի Դավիթ» մեծ դյուցազնավեպը և անհիմն չի լինի ենթադրել, թե վերոհիշյալ քանդակի ռազ-

մական դրվագը ներշնչված է եղել հենց հերոսական այդ վեպի ոգով:

Վարի շարքում գետեղել ենք թաթարական տիրապետության ենթակա (13—14-րդ դդ.) մի քանի հայ իշխանների քանդակները, որոնց տարազի վրա բացահայտ է նրանց ազդեցությունը: Նկ. 3—Ամիր Հասան¹ որսորդ²: Նկ. 4 և 5—էաչի և Բուրդել իշխաններ²: Նկ. 6-ը Վասակ խաղբակյանը ընտանիքով:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 32, 33 և 34

Սույն երեք տախտակների մեջ ամփոփել ենք Արեւելյան Հայաստանի 14—18-րդ դարերի պատկանող գերեզմանների տիպական պատկերաքանդակները: Նրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնք «Կովկասյան» անունով ճանաչված տարազաձևերի նախատիպերը կարելի է համարել:

Ընդհանուր առմամբ, պետք է ցավոք ասել, որ նրանց վրա բացորոշ է թուրանականի խաթարիչ ազդեցությունը:

Սույն երեք տախտակներում ամփոփված նկարները վերցրել ենք Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի լուսանկարչական սե ապակիներից, որոնց համարները տալիս ենք ստորև.

Տախտակ 32

Նկ. 1—Վայոց Ձորի Գնդեվանքում, 1357 թ.

Նկ. 2—Բասարդեշար, ՀԳՊԹ, № 4214

Նկ. 3— » » » 3401

Նկ. 4—Անդեղակոթ գյուղ, ՀԳՊԹ, № 2018

Նկ. 5—Ղանչի (Բասարդեշարի շրջ.) 4213

Նկ. 6—Կարմրաշեն, ՀԳՊԹ » 2404

Նկ. 7—Սոյլան (Վայոց Ձոր) » 2362

Տախտակ 33

Նկ. 1—Անդեղակոթ գյուղ, ՀԳՊԹ, № 1220

Նկ. 2—Հին Զուղայի խոյաձև տապանաքարից

Նկ. 3—Գնեշիկ գյուղ (Ազիզբեկովի շրջ.)

ՀԳՊԹ, № 7106

Նկ. 4—Արփա գյուղ (Վայոց Ձոր) » » 2878

Նկ. 5—Գնդեվանք (Սիսիան) » » 1357

Նկ. 6—Սոյլան » » 2363

Տախտակ 34

Նկ. 1—Բասարդեշար գյուղ, ՀԳՊԹ, № 3747

Նկ. 2— » » » » »

Նկ. 3—Կարմրաշեն » » » 2403

Նկ. 4—Հորատեղ » » » 2493

Նկ. 5—Բուշիս (Սիսիանի շրջ.) » » 5421

Սույն տախտակի ստորին շարքում ամփոփել ենք նախընթաց տախտակների բոլոր գլխարկաձևերը, թվով 14 հատ:

Մանր.—Տխ. 33, նկ. 1 և 2-ում, ինչպես նաև՝ տխ. 34, նկ. 2 և 4-ում քանդակված կան թագ կրող անձեր: Այդպիսի թագը կոչվում է «Ճղա թագ», որը, ըստ ժողովրդական ավանդության, երբ մահացողը երիտասարդ է լինում, տապանի վրա նրան քանդակում են «Հարսանյաց թագով»: (Տե՛ս «Պատմա-Բանասիրական հանդես», 1959, Դ հատ., էջ 208):

ԱՐԵՎԵԼԱՆԻՍՏ

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 35

Պարսկահայերը մասն են կազմում Արեւելահայ հատվածի, թե՛ աշխարհագրապես և թե՛ պատմականորեն, հետևաբար տարազային տեսակետով էլ պատկանում են նույն ընտանիքին:

Նկ. 1-ը Հին Զուղայի մի խաչքարից³ է, (1599 թ.), որի տակ քանդակված կա հանգուցյալի կերպարը: Նրա տարազը մի նմուշ է հինջուղայեցի հայ վաճառականի:

Նկ. 5-ը Եոհան Ալթըն (Հովհ. Ալթունյան) նորջուղայեցու արձանն է Ավինյոնում (Ֆրանսիա) հենց իր՝ ջուղայեցու տարազով (18-րդ դար), որպես երախտագիտական արտահայտություն՝ Ֆրանսիայում տորոն ներկայությունի շահութաբեր մշակութայինը ներմուծած լինելու համար:

Նկ. 2-ը Հնդկաստանում հայ առևտրական և

մշակութային գործիչ ազուլեցի նահապետ Գյուլնազարի⁴ նկարն է (1687 թ.) անշուշտ հնդկական տարազով:

Նկ. 3 և 4, ինչպես նաև վարի շարքում՝ 6, 7 և 8-ը վերցրել ենք Նոր Զուղայից էջմիածնի վանքին որպես նվեր ուղարկված մի գորգի պատկերումներից: Վերևի երկու հայ խոշաները, ինչպես երևում է, պարսկական տարազ են կրում հասկանալի պատճառներով. մինչդեռ վարի շարքի երկու «հրեշտակ»-ները և մեջտեղի Տիրամայրը ներկայացված են հայ կնոջ հարազատ տարազով:

Նորջուղայեցիների տարազային շարքից ունենք նաև հարուստ մի հայ ընտանիքի գունավոր խմբանկարը⁵ (տխ. 67-ում), ըստ 18-րդ դարի պարսիկ մի մանրանկարչի: Կնոջ գլուխը թագանման մի զարդ է կրում, որի տակից վարդագույն մի գլխաշոր է իջնում, ամփոփելով ծամերը և

¹ ՀԳՊԹ.

² Վայոց Ձորի Նորավանքում:

³ ՀԳՊԹ.

⁴ Գ. Լեոնյան, Հայ գիրքը և տպագրական արվեստը, Երևան, 1946, էջ 99:

⁵ A. Jourdin, La Perse, Paris, 1814.

միկենույն ժամանակ ծածկում է բերանն ու շրջան-
ցում վզի շուրջ: Միրանագույն ու ոսկեթեւ նախշե-
րով թիկնոցը երկարում է մինչև ոտները, եզերքին
սև մուշտակ բուրդված: Նրա տակից երևում է պա-
րեգոտը: Մեջքին ունի զարդարուն գոտի, ոտներին՝
գեղնագույն հողաթափեր: Սա՝ տարազային որոշ
նմանություն ունի տխ. 61, նկ. 6-ում ագուլեցի
կնոջ կրած տարազի հետ:

Նույն նկարի մեջտեղում կանգնած տղամարդը
գլխին կրում է ֆեսի նման կարմիր խուլթ, մուշ-
տակով եզերված: Մանուշակագույն պարեգոտի
վրայից հագել է կարմիր կերպասով մուշտակ:
Կողքին կանգնող որդին հոր նման է զգեցած, ձեռ-
քում ունի ոսկեդրվագ մի կեռ սուր:

Անցյալ դարի պարսկահայ կանանց տարազը
քաղաքաբնակների մոտ առավելապես ներշնչված
է եզել երևանցի հայուհիների տարազից, ինչպես
երևում է տխ. 38, նկ. 3-ում դավրիժեցի հայուհու
գլխահարդարանքից, նույնպես որոշ չափով նաև՝
տխ. 66, նկ. 6-ի հարսի կերպարից:

Սակայն տխ. 64, նկ. 6 սալմաստեցի հայուհու
տարազը ավելի նմանություն ունի ագուլեցի կա-
նանց տարազի հետ: Նրա կողքի դեռատի աղջկա
զգեստավորումն էլ, գլխի թասակով և նրանից
առկա 3 ոսկեդրամ երեսնոցով, ուշագրավ է:

Գալով նկ. 8-ին, ինչպես ընդհանուր երևույթ
է, քաղաքաբնակ հայ տղամարդիկ պարտավոր
էին կրել պարսկական տարազը:

Տխ. 38, նկ. 8-ը ներկայացնում է պարսկահայ
մի գեղջկուհի, իսկ նկ. 9-ում՝ Սպահանի Զարմա-
հալ ավանում գորգագործ հայուհիներ են՝ իրենց
տիպական արդուզարդով ու տարազով¹:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 36

Այս և հետագա զանազան գավառների տա-
րազները պատկանում են առավելապես 19-րդ դա-
րին, իսկ ոմանք տևում են մինչև ներկա դարի
առաջին քառորդը:

Նկ. 1—Գանձակեցի հայ քաղքենի², որի տա-
րազում հատկանշական է չուխայի զարդականո-
րեն առկա ձգված թեզանիքի տարապայման
երկարությունը: Առկա թողնված այդ թեզերից մե-
կը ընդհանրապես նետում էին ուսի վրա, ինչպես
այս նկարում:

Նկ. 2—Լեռնային Ղարաբաղի գյուղացիներից³,

որի վրա առկա են «Կոփկասյան» տարազի տիպա-
կան ձևերը:

Նկ. 3—Լոռեցի երիտասարդ կնոջ այս տարազը
մի փոփոխակն է Թիֆլիսի հայ կանանց տարազի,
թե՛ գլխահարդարանքի ձևով և թե՛ պարեգոտի
մեջքից առկա լայն ժապավենի առկայությամբ:

Նկ. 4—Ստեփանակերտցի (Ղարաբաղ) կնոջ
այս տարազը⁴ պատկանում է Զանգեզուրի կանանց
այնքան ինքնատիպ և վայելչագեղ զգեստավոր-
ման ընտանիքին, ինչպես տվել ենք գունավոր
տարազների շարքում (տխ. 63, նկ. 3, 4 և 5-ը):

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 37

Նկ. 1—19-րդ դարի գանձակեցու հարսանեկան
թափոր, որի մեջ հետաքրքիր է փեսայի կերպարը:
Նա չուխայի վրա անց է կացրել գունազեղ շապիկ,
իսկ փափախի ճակատում ամրացրել է փոքր մի
խաչ, որի երկու կողմից շղթայաձև նուրբ զարդն
իջնում է կրծքի վրա: Հարսը քողածածկ դեմքով,
հետևում է նրան:

Նկ. 2 և 3—Մեղրեցի կնոջ գլխահարդարանքը
19-րդ դարում, դիմացից և ծոծրակի կողմից դիտ-
ված: Դեմքը եզերող զարդեղենների մանրամասն
գունավոր նկարը տվել ենք տխ. 68, նկ. 3 և 4-ում:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 38

Մի քանի շրջանների հայ կանանց գլխահար-
դարանքը 19-րդ դարում:

Նկ. 1—Թիֆլիսեցի հայ տիկին: Այդ տարազի
ամբողջական գունավոր նկարը տվել ենք տխ.
64-ի նկ. 4-ում:

Նկ. 2—Լենինականցի տարեց կին:

Նկ. 3—Դավրիժեցի հայուհի:

Նկ. 4—Օշականցի հայուհի:

Նկ. 5—Ագուլեցի տիկին:

Նկ. 6 և 7—Վասպուրականցի գեղջկուհիներ⁵:

Նկ. 8 և 9—Նոր Զուղայեցի հայուհի և Սպա-
հանի Զարմահալ ավանի գորգագործ հայուհիներ,
որոնց մասին խոսել ենք տխ. 35-ում:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 39

Նկ. 1—1830-ական թվականներին էրզրումից
Ախալցխա գաղթած մի հայ ընտանիք⁶: Մայրն ու
աղջիկը անվթար պահպանել են իրենց վաղեմի

¹ Գործ՝ իրանահայ նկարիչ Աբրահամ Գուրգենյանի:

² Ե. Լալայան, Գանձակի գավառ, 1901, Թիֆլիս:

³ Նկար Ա. Պատրիկի, 1957:

⁴ Նկար Ա. Պատրիկի, 1957:

⁵ Նկ. 2—7 ՀՊՊԹ-ի ազգագրական ակումբից:

⁶ E. Reclus, Nouvelle Géographie de l'Arménie Russe, 1884, Paris.

տարազը՝ շնորհալի գլխահարդարանքը, թեզանիքից առկաիս գունագեղ հավելվածը, ծիրանագույն գոգնոցը և այլն: Մինչդեռ տղամարդիկ ստիպված լինելով նոր միջավայրին հարմարվել, որդեգրել են «Կովկասյան» տարազը:

Ախալցխացի հարսի գունավոր տարազը տվել ենք տխ. 66-ի նկ. 3-ում, իսկ գլխահարդարանքը և նրա մանրամասները՝ տխ. 68-ի վերևի շարքում:

Նկ. 2—Թիֆլիսի հայ կինտոյի կերպարը:

Նկ. 3 և 4—Շամախեցի հայեր, որոնց տարազը օտարոտի է, մանավանդ նկ. 4-ի գլխանոցը, որ նույնիսկ կովկասյան չէ, այլ՝ պարսկական:

Նկ. 5—Ղարաբաղի մելիքներից ոչ մեկի նկարը մեզ չի հասել, բացի վերջիններից մեկի՝ Մելիք Ֆրիտոնի մի լուսանկարից¹, որից կազմել ենք ամբողջական տարազը, օգտվելով Ե. Լալայանի տեղեկություններից:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 40

Նկ. 1—Շուշեցի կին՝ իր թոռնիկի հետ² (19-րդ դար): Նրանց տարազը քաղաքաբնակի դրոշմ է կրում: Հատկանշական է առանց բերանակապի, գլխահարդարանքի սլարզությունը: Թեզանիքը լայնորեն շրջանակված է նրբահյուս ժանյակով:

Նկ. 2—Հայ քարավանատեր-վաճառականները Հայաստանի պետականության կործանումից հե-

տո, բարբարոս տիրակալների ժամանակ էլ որոշ արտոնություններ էին վայելում, որպես երկրի տնտեսական կապերը պահպանողներ արտաքին աշխարհի հետ և նույնպես ծանր հարկատուներ էին:

Այս երկու տիպերը³ հանդիսանում են 19-րդ դարի քարավանատեր-առևտրական դասի ներկայացուցիչներ:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 41

Անդրկովկասի հայ բնակչությունը 1828 թվականի ռուս-պարսկական պատերազմը համարում էր պարսկական դարավոր բռնակալությունից ազատագրման առիթ: Այդ հույսերով խանդավառ, ամենուրեք կազմակերպվում էին կամավորական ջոկատներ:

Ցարական կառավարությունը յուրաքանչյուր կամավոր-զինվորի տալիս էր կայծքարավոր մի հրացան, 30 փամփուշտ, 10 կայծքար, մի դաշույն, գոտեպարկ, ուսապարկ, մահուդե մոխրագույն շուխա, արխալուղ և շալվար՝ սև գույնի, փափախ և յափուռջի:

Պաշտոնական այդ ցուցակի համաձայն, նկ. 2-ում պատկերել ենք հայ կամավոր-զինվորի կերպարը, իսկ նրա կողքին՝ կամավորական մի ջոկատի դրոշակը⁴:

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐ

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 42

16—17-րդ դարերից ունենք հայկական հինգ տիպեր՝ նկ. 1—5, շնորհիվ ժամանակակից իտալացի նկարիչ Չեզարե Վիչելլոյի⁵: Այդ տիպերը, որոնցից երկուսի մասին ունենք որոշ վերապահումներ, գետեղել ենք մեր ալբոմում: Ստորև թարգմանաբար տալիս ենք նկարիչ-հեղինակի ծանոթագրությունները, ամփոփումներով:

Նկ. 1-ը ներկայանում է որպես «Ազնվական հայ՝ Ստորին Հայաստանից»⁶: Գլխի սպիտակ ապարոշը շինված տրեզներով (կալոն), պատկառազդու է: Վերարկուն լայնկեկ է, թեզանիքը լայնաբերան: Վզի շուրջ փաթաթած ունի էշարֆ:

Նկ. 2—«Բարեկեցիկ հայ», որի զգեստը երկար է ինչպես հույների և արևելյան ուրիշ ժողովուրդների: Ապարոշը կապտագույն է, քանի որ սպիտակ գույնը միայն թուրքերին է վերապահված: Վերարկուն հասնում է մինչև սրունքի կեսը. թե-

զանիքը կարճ են և զարդականորեն ազատ ձգված: Անդրավարտիքը սրունքի վրա լայն է: Նրանք ընդհանրապես գեղահասակ են և բնականորեն թխագույն:

Նկ. 3—Քրիստոնյա հայ վաճառականները սուլթանի հրամանով կրում են կամ մերոնց նման՝ վենետիկյան գլխարկ և կամ՝ մուշտակով եզերված: Հագնում են սև, կապույտ կամ մանուշակագույն նուրբ կերպասից կամ թավիշից զգեստ: Ամուսնը հագնում են պարեզոտ, Դամասկոսի կամ այլ տիպի կերպասից, իսկ ձմռանը՝ վրայից հագնում են մուշտակ: Կրում են կապույտ պաստառե գուլպա և թրքական ձեռի հողաթափ, կաշյա կրկնակոշիկով:

Նկ. 4—«Կին՝ Ստորին Հայաստանից»—Այս երկրի կանանց գլխահարդարանքը շատ տարօրինակ է, բաղկացած զանազան գույնի պաստառներից: Սպիտակ բամբակյա առաջին հանդերձի

¹ «Ազգագրական Հանդես», 1889, էջ 259:

² Mme Chantre, A travers l'Arménie Russe, 1893, Paris.

³ G. Gagariné, Le Caucase pittoresque, 1847, Paris.

⁴ Հղմ. Թ.

⁵ Cesare Vicellio, Habiti Antichi Moderni di Tutto il Mondo. Venezia, 1590, Paris, 1859.

⁶ Հեղինակը ակնարկում է Կիլիկիան:

վրայից հագնում են նախշուն մի պարեգոտ: Բացի այդ, նրանք կրում են հյուսակեն մի հանդերձ, նման կղերականների եմփոթոնին՝ հետսակողմում ավելի երկար ձգված, քան առաջամասը, որով գլուխները ծածկելով կարող են տեսնել, առանց դրսից տեսանելի լինելու:

Նկ. 5—«Պարկեշտ հայուհի»—Այս տարազն արտահայտում է համեստութուն և կուսութուն: Այդ երկրում կանայք կրում են սպիտակ մի ծածկույթ, որով փաթաթում են իրենց ամբողջ մարմինը: Երբ քայլում են փողոցում, ծածկում են իրենց դեմքը այն քողով, որ արևարդելի նման գտնվում է ունքերից վերև հավաքված: Կրում են վերարկու, շեփտավոր ու մետաքսյա տբեզով եզերված:

Վենետիկցի նկարչի վերոհիշյալ գծագրութունները, որպես հայկական ժողովրդական տարազի նմուշներ, արտատպվել են հայ և օտար հեղինակներին՝ Ալիշանի, Հացունու, Հոտտենրոդի գործերում, առանց որևէ քննադատական մոտեցման:

Մենք սակայն ունենք հետևյալ առարկութունները.

Ա.—«Ազնվական հայ» կոչվածի կերպարը մեզ թվում է շինծու, քանի որ հեղինակն իր գրքում (էջ 434) գրեթե նման տարազով է պատկերել նաև մի մավրիտանացու: Իսկ գլխի մեծազանգված ապարոշի սպիտակ գույնը թույլատրելի չէր քրիստոնյաներին, ինչպես ասում է հենց ինքը՝ հեղինակը հաջորդ՝ նկ. 2-ի պարագային, այնուամենայնիվ «Ազնվական հայը» ներկայացրել է սպիտակ գլխանոցով: Բացի այդ, իրավագուրկ «ոսյան» չէր կարող հանդես գալ սուլթանանման այդպիսի զգեստավորումով, որքան էլ հարուստ, թեկուզ «ազնվական» լիներ:

Բ.—Երևու հայուհիներից հատկապես նկ. 4-ը, ներկայացված որպես «կին Ստորին Հայաստանից», նույնպես մեզ թվում է ոչ հարազատ: Արդեն հեղինակը «շատ տարօրինակ» է որակում նրա գլխահարդարանքը: Բացի այդ, իր գրքի էջ 476-ում գրեթե նման տարազով է ներկայացրել նաև մի հույն կնոջ:

Ոչ մի տեղ, նույնիսկ մեր մանրանկարներում, հայ կինը չի պատկերվել տարազային նմանօրինակ ձևով:

Իսկ «Բարեկեցիկ հայ» և «Վաճառական հայ» տիպերը իրականութունից վերցված լինելը բացահայտ է, քանի որ վենետիկցի նկարիչը կարող էր նրանց անձամբ տեսած լինել, երբ նրանք իրենց առևտրական գործերով հաճախ երթևեկում էին դեպի Վենետիկ:

Նկ. 6—Այս դիմանկարը կատարել է մեծանուն նկարիչ Լեոնարդո դա Վինչին, որպես հայկական տիպ, դիմացից և կիսադեմքից, բնորդ ունենալով մի հայ վաճառականի, քանի որ ճշտվել համապատասխանում է Վիչելլոյի նկ. 3-ի տիպին:

Տ Ա Ն Տ Ա Կ 43

Նկ. 1-ում պատկերված է հայ առաջին տպագրիչներից Աբգար Թոխատցին, իր որդու՝ Սուլթանշահի հետ, Հոմի Պապին ներկայացնելիս (1565)¹: Արդ, այս երկուսի տարազը, բացի Սուլթանշահի ձեռքում բռնած գդակից, գրեթե նման է նախորդ տախտակում նկ. 2 և 3 անձերի կրած տարազին, ինչպես նկարագրել է Վիչելլոն քառորդ դար հետո:

Նկ. 2—Վիչելլոյից գրեթե մեկ դար հետո «Պարզաբանութուն Սաղմոսաց»² գրքի պատկերազարդման մեջ (ուր Կ. Պոլսո պատրիարքը եկեղեցու ամբիոնից քարոզում է) ամբողջ ժողովուրդը ապարոշավոր է, նման «Բարեկեցիկ հայի»։ կրում են լայն թիկնոց, շատերը մորուսավոր են:

Ստորին շարքի նկ. 3, 4 և 5-ը վերցված են Կ. Պոլսի Ազգային հիվանդանոցի մի որմանկարից³ (գործ՝ անցյալ դարի առաջին քառորդի): Այդ երեք կերպարները արտացոլում են տվյալ ժամանակի հայ կնոջ և տղամարդկանց տարազը: Կինը գլուխը ծածկել է սպիտակ լաչակով. հագել է մուգ գույնի պճղնավոր պարեգոտ, որը ուսերից վար ունի կրկնված մի հատված: Մեջտեղի ծերուկը գավառից Պոլիս եկած պանդուխտ մի գեղջուկ է, որ գլխի թաղիքյա գդակի վրա փաթաթել է ինչ որ թաշկինակ: Կրծքաբաց է: Հագել է երկար թեզանիքով թիկնոց: Անդրավարտիքն հետզհետե նեղանում է սրունքից վար: Ոտներին կրում է տրեխ: Թիկունքին կապել է ճանապարհորդական պայուսակ:

Երրորդ անձը, որ ներկայացված է որպես բարեգործ, հագել է պոլսաբնակ հայի զգեստ: Գլխին կրում է սև խուլը (գալփակ): Հագել է պճղնավոր պատմուճան (էնթարի), երկփեղկանի, մեջքը ամփոփված գոտիով, որից կախ է թաշկինակը: Պճղնավոր վերարկուն (ճյուբբե) երկար թեզանիքով է և օձիքը ծոծրակի կողմից բարձր:

¹ Տպագրված՝ նրա հրատարակած օրացույցի մեջ: Հրատ. Վ. Զարդարյանի «Հիշատակարանում», 1934, Կահիրե:

² Հրատարակված՝ Վենետիկում, 1687-ին:

³ «Aesculape»—Բժ. ամսագիր, № 6, էջ 127-ում, Փարիզ, 1936: (Բժիշկ Վ. Թորգոմյանի հաղորդագրության լուսանկարից):

ԱՐԵՎՄՏԱՆԱՅԵՐԻ ԳԼԽԱՐԿԱԶԵՎԵՐ

Նկ. 1—9 շարքում ներկայացրել ենք Թուրքիայի քաղաքաբնակ հայերի (գլխավորապես պոլսեցիների) գլխարկի դանազան տիպերը:

Ժամանակագրական կարգին հետևելու համար, սկսում ենք նկ. 7-ից: Սա Իզմիրում բնակվող մի անձնավորություն է, նահատակված 17-րդ դարի վերջերին:

Նկ. 1-ը Պոլսում գործող մի առևտրական՝ Յաղուբ ամիրան է (մեռած 1752 թ.), որ եղավ նաև օսմանյան արքունիքի սեղանավորը: Սրա խույրը վերին մասում ավելի լայն է:

Նկ. 2—Նշանավոր ոսկերիչ Միքայել Տյուզյանն է (1724—1783): Խույրի գագաթին կա սկավառակաձև փորք մի ելուստ:

Նկ. 3-ը Պետրոս-Մարգար Ալիշանն է (1775—1834), գրամագետ և հնագետ ու հայրը՝ Ղևոնդ Ալիշանի: Սրա գալփակի վերին մասը ավելի զանգվածեղ է:

Նկ. 5-ը Հարություն ամիրա Պեղճյանն է (1771—1834), պետական գործիչ, որի գլխարկն արդեն կարմիր ֆեսն է, գլանաձև ու զանգվածեղ, երկար ծոպով:

Նկ. 6-ը Եգիպտոսում վարչապետ Նուպար փաշան է (1825—1899), որի կրած ֆեսի ձևը տեքս մինչև քեմալական արգելքը՝ 1925 թ.:

Նկ. 8 և 9-ը անցյալ դարի կեսերին Եվրոպայի հայ տղամարդու և կնոջ գլխահարդարանքն է ներկայացնում: Ուշագրավ է հատկապես կնոջ գլխի ծոպավոր ֆեսը:

Այս առթիվ հարկ է նշել, որ հպատակ ժողովուրդների համար միշտ չի թույլատրվել գալփակի գործածությունը և հաճախ արգելվել է սուլթանական հրամանով:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 45

Սասունցիների տարազը², ինչպես ասել ենք մեր ներածականում, թե՛ ամենահինը և անվթար մնացածն էր և թե՛ նախատիպն էր հանդիսանում հարևան մարզերի տարազի:

Սույն տախտակի վերևի շարքում՝ նկ. Ա և Բ տղամարդկանց տարազում տեսնում ենք երկու

¹ Ա. Արայանյան, Պատմություն Հայոց եվրոպիկո, Կահիրե, 1952, էջ 1470:

² Ե. Կարապետյան, Սասուն, Ազգագրական նյութեր, էջ 57—67, քաղվածաբար:

փոփոխակ. Ա-ը գլխին քուլոզ է դրել, շուրջը «փուշի» փաթաթած, իսկ Բ-ը՝ սասունցու հատուկ գունագեղ ասեղնագործ գդակ (տե՛ս տխ. 58), նույնպես եղբերքին փուշի փաթաթած: Երկուսն էլ «ապի» են հագած, սասունցիների ամենահարգի զգեստը:

Ապին գործում էին այծի մազից և լինում էր երեք տեսակ. «միրանի ապին» հագնում էին գյուղի հարուստները, լինելով ավելի շքեղ և ուսերի վրա թավամազ: Թևերը հասնում էին մինչև դաստակը. կրծքի երկու փեղկերը ոսկեթել երիզված էր լինում: «Խարճերով ապի» կրծքի փեղկերը 10 սմ լայնքով գործված էր լինում սուրմա թելով, որը ոսկու նման փայլում էր: Սա «խորդերի»՝ երիտասարդների նախասիրած հագուստն էր: Իսկ «խազի ապին» նման էր նախորդին, սակայն եղբերքի սուրման ավելի նեղ էր լինում: Սա հագնում էին միջին տարիքի տղամարդիկ: Սասունցիների մեջքը անպայման պաշտպանված էր լինում բազմածալ գոտիով: Անդրավարտիքը (թումպան) լինում էր երկու տեսակ. առօրյա գործածականը՝ սև բրդից գործված, լայնկեկ էր, իսկ տոնականը՝ զոլավոր, ինչպես նկ. Բ և Գ-ում: Հանդիսավոր օրերին սրունքներին քաշում էին երկարավիզ, նախշուն գույլա՝ «պջիկ» և հագնում կարմիր սուլեր: Այդպիսի առիթներում գոտու վրա կապում էին կաշվե գոտի՝ «թողըկի», որի մեջ խրում էին մի դաշույն: Կրում էին նաև այլ զենքեր (տե՛ս տխ. 65, նկ. 4):

Նույն շարքի նկ. Գ և Դ-ն Հայոց Ձորի բնիկներ են, մոտավորապես նմանօրինակ զգեստավորումով:

Վարի շարքում են Տարոնի կամ Վասպուրականի գավառներից երեք գյուղացի, որոնք զանազան հարստահարություններից հալածական, պանդխտ-տել են Պոլսում, ուր զբաղվում էին գլխավորապես բեռնակրությամբ: Սրանց տարազի մասին՝ տե՛ս տխ. 46-ում:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 46

Վերևի շարքում ոտքի կանգնածները շատախցիներ են³, որոնց տարազը թեև որոշ չափով նման է սասունականին, սակայն էնթարու և շալվարի հյուսքը ավելի զարդական են, անշուշտ արհեստով շալագործ լինելու հետևանքով: Առաջին շարքում նստողների տարազը ևս որոշ չափով նման է ետևի կանգնածներին, ինչ ինչ տարբերակներով, ինչպես աջ կողմում նստած երիտասարդը գլխին կրում է սասունական գդակ և այլն:

³ «Փարոս Հայաստանի», 1881, № Բ, էջ 14:

Տխ. 60-ի վերի շարքում տվել ենք շատախցի մի ընտանիքի անդամների գունավոր տարազաձևերը:

Վարի շարքում գտնվող չորս անձերը Տարոնից են, և՛ քաղաքաբնակներ¹:

Տխ. 49, նկ. 2 և 3-ը մշեցիներ են², իսկ գունանկար տխ. 62, նկ. 1, 2 և 3-ը՝ Տարոնի գյուղերից³:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 47

Նկ. 1—Վանեցի մի ընտանիք, քաղաքացու տարազով⁴: Սակայն Վասպուրականի զանազան գավառներում գյուղացիների տարազն ուներ տարբեր փոփոխակներ:

Ազգագրագետ Ե. Լալայանը 1910 թ. գործուղվել է Վասպուրական և նկարագրել⁵ նրանց տարազը⁶, որից քաղվածաբար տալիս ենք:

Գյուղացի տղամարդկանց տարազը քրդականի հետ, որպես հարևան ժողովուրդ, ընդհանուր գծերով նման է, սակայն մանրամասնի մեջ՝ տարբեր: Օրինակ, քրդական քեզախիկի (ապի) կրծքի վրա փայլում է ոսկեգույն կլապիտոնով բանվածքը, մինչդեռ հայերինը ունենում է ասեղնագործ նախշեր: Հայերի շալվարը, հատկապես փողքերի մասում լայնկեկ է և կողքերին՝ ասեղնագործված շերտով (տխ. 59, նկ. 4), մինչդեռ քրդականը շուրի: Քրդերի քոլոզը բարձր է և կոնաձև (տխ. 82, նկ. 3), որի շուրջ փաթաթում են գույնզգույն յազմա, իսկ հայերինը՝ ցածր է, շուրջը միայն մի յազմա փաթաթած, իսկ ումանք՝ թաղիքյա թասակ կամ ասեղնագործ արախչի են դնում: Հայ գյուղացիների զգեստավորման մյուս մասերը նման են մշեցիների տարազին:

Այս տախտակի ստորին շարքի նկ. 1-ը հնձվոր է, 2-ը լեռնային մարզերից, 3-ը գեղջկուհի, 4-ը քաղաքացի տիկին՝ ոսկեշար գլխանոցով և մուշտակով եզերված նախշուն խալաթով⁶:

Գյուղացի կանանց տարազը—նրանց շապիկը երկարում էր մինչև ոտները, քղանցքը եզերված 15 սմ լայնքով ասեղնագործությամբ: Ոտաշորը կարում էին կարմիր շիլայից և լայնկեկ փողքերը իջնում էին մինչև ոտները: Հագնում էին մեկ կամ ավելի զբուն (մի տեսակ էնթարի զանազան գույն

ների և մեկը մյուսից մի քիչ կարճ, որպեսզի հաջորդաբար երևան: Զբունը կողքերից ճղված էր լինում մինչև մեջքը, որի բացվածքից երևում էր կարմրագույն ոտաշորը: Զբունի վրա հագնում էին կոճիկ կամ կոլտիկ, գունավոր շթից, որը հասնում էր մինչև մեջքը, կրծքի մասում լայն բացվածքով և երկար թևերով: Միջկապը (գոտի) փաթաթում էին կոճիկի եզրին: Նրա վրա կապում էին մեզաբը (գոգնոց)՝ կարված գունավոր շթից և աստառված, ծածկում էր կուրծքը և իջնում մինչև զբունի քղանցքից քիչ վերև, որպեսզի զբունը երևա:

Նորահարսերը և հարուստ կանայք կոճիկ չէին գործածում, այլ՝ հագնում էին կարմիր մահուդից դալիմա (տե՛ս տխ. 56, նկ. 5), որը պարեգոտի նման երկար էր և կուրծքը կլապիտոնով ասեղնագործած: Ոտներին կրում էին նախշուն գուլպա և կարմիր սոլեր: Նրանց գլխահարդարանքը բավականին բարդ էր: (Տե՛ս տխ. 38-ի նկ. 6-ի ջահել աղջկա և նկ. 7-ի տարեց կնոջ գլխահարդարանքը):

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 48

Բարձր Հայքի քաղաքաբնակների և գավառների գյուղերում ապրողների տարազի միջև, ինչպես բնական է, կային որոշ տարբերություններ:

Այս տախտակի վերևում դրված տրապիզոնցի տիկինների տարազում⁷ հայկականի հետ կան նաև օտարամուտ ձևեր: Նրանց գլխահարդարանքը, ավանդական ոսկեշար գրակով, ինչպես նաև սալթան՝ ոսկեճամուկ եզերագրողերով, հայկական են, իսկ կոնքերի վրա գոտու շեղակի ետև փաթաթման ձևը, ինչպես նաև տարապայման լայն, բազմածալ մետաքսե անդրավարտիքի ցուցադրական կերպարը, քղանցքի անհարկի վեր հավաքումը բոլորովին խորթ երևույթ են հայկական պարկեշտ զգեստավորման ավանդույթյուններին: Դրանք հայ ունևոր դասի մեջ մուտք են գործել Պոլսի թուրք հարեմական ձևերից և մնացել են որպես մասնակի երևույթ:

Ընդհակառակը, վարի շարքի նկ. 3-ում նստած կնոջ տարազը հարազատորեն տոհմային է իր բոլոր մասերով: Նորահարսերինը տեսնել տխ. 66-ի նկ. 2 և 3-ում: Գալով նկ. 2 և 3-ի տղամարդկանց տարազին, առաջինի սալթան, զարդականորեն առկա կեղծ թեզանիքով, ցույց է տալիս նրա ունևոր դասի պատկանելությունը, իսկ նկ. 3-ի

¹ «Փարոս Հայաստանի», № 7, էջ 20:

² Լիճ, Հայաստան, հատոր Բ, էջ 188:

³ Նկար 1-ը՝ ըստ Լալայանի: Նկար 2 և 3-ը՝ Վ. Սուրենյանցի:

⁴ «Փարոս Հայաստանի», 1881, № 2, էջ 21:

⁵ «Ազգագրական Հանդես», 1910, № 2:

⁶ «Գեղունի», 1909, էջ 59:

⁷ «Փարոս Հայաստանի», 1880, № Ա, էջ 44 (Այստեղ տարազը սխալմամբ վերագրված է կարինցիներին. մենք ուղղել ենք այն):

տարեց տղամարդու հագվելակերպը եղել է ժողովրդական լայն խավերում գործածական տարազը:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 49

Նկ. 1-ը Բարձր Հայքի մի հայ հողագործ¹ է, նահապետական իր տարազով: Թաղիքյա քոլովի շուրջ փաթաթել է կապտորակ յազմա: Հագել է մուգ գույնի բրդյա քաղաքի (գեղջկական բաճկոնակ, սալթա) երկար թեզանիքով: Կրծքի երկու փեղկերը միացված են կապի միջոցով: Մեջքին փաթաթել է բրդյա բազմածալ գոտի, ընդհանրապես սպիտակ: Շալվարը, սև ասվից կարված, երկարում է մինչև ոտները: Գոլպաները նախշուն են, ոտները՝ տրեխավոր:

Նկ. 2 և 3-ում մշեցիներ են, որոնց տարազը առավելապես պատկանում է բարձրհայքցիների ընտանիքին: Նկ. 3-ը գյուղապետի կերպար² է:

Նկ. 4-ում էրզրումի Կիսիմ գավառակի խոտըր-ջուր ավանից մի կնոջ տարազն է իր երեսայի հետ: Այդ տարազի լրիվ և գունավոր պատկերացումը տեսնել տխ. 63-ի նկ. 2-ում:

Նկ. 6-ը Կարնո շրջանի հայուհու տարազի մի լավագույն նմուշ³ է: Գլխին կրում է զարդական մի փոքր թասակ, որից բունքն ի վայր իջնում է ուլունքաշար կախիկ: Զուլավոր պարեգոտը մեջքից վար կողմնակի ճղված է, տերևաձև շուրջանակի եզերումով: Թեզանիքը երկար են, լայնաբերան ու ծայրը ետ հանգրիճելու հարմարանքով: Մեջքին կապել է շալ գոտի: Վզի շուրջ և կրծքի վրա մանյակ է կրում:

Գալով նկ. 5-ի տրապիզոնցի հայ պատանու տարազին, դա՝ լազական է, որով ծնողներից ոմանք տոնականորեն զգեստավորում էին իրենց երեխաներին, ինչպես Պոլսում՝ ալբանական տարազով:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 50

Նկ. 1—Սեբաստացի կանայք, առօրյա աշխա-

¹ Les costumes des peuples de l'empire Ottomane Constantinople, 1873, pl. XIX.

Մանոք.—Վիեննայի միջազգային ցուցահանդեսի առթիվ թուրքական կառավարության հրատարակած այս ալբոմում նկ. 1-ը ներկայացված է որպես «Քրիստոնյա գյուղացի», չափաիւ համար հայ. մինչդեռ Հայաստանից դուրս, օրինակ, Գոնիայում գտնվողին անվանել են հայ՝ քաղաքական որոշ նկատառումներով:

² Լիեժ, Հայաստան, հատ. Բ, էջ 188:

³ Նույն տեղում, էջ 250:

տանքային զգեստավորումով: Տխ. 66-ի նկ. 1-ում տվել ենք սեբաստացի երիտասարդ մի կնոջ գունանկար տարազը, իսկ տղամարդկանցը՝ տխ. 51-ի նկ. 1—3-ում:

Նկ. 2-ը Սվազի Մանճրլըզ գյուղից⁴ է, որի զգեստավորումը աշխատանքային է, սակայն տոնականից զգալի տարբերությամբ շունի, քանի որ այն վերցրել ենք հարսանեկան թափորի մի լուսանկարից: Նրա կնոջ տարազի նկարը դրել ենք մեր տարազային քարտեզում:

Նկ. 3-ը նույն գյուղի հարսնացուի շատ հետաքրքիր և ինքնատիպ մի տարազ⁵ է, հատկապես գլխահարդարանքի տեսակետից: Գլխի խուլըր սպիտակ քոլով պատելուց հետո, վրան ուլունքաշար մի մանյակ են բոլորել, զապաթին կցելով նորաբողբոջ երեք փնջիկ՝ սասունցիների փեսայի գլխի «ճղա»-ի նման (տխ. 59-ի նկ. 1): Պարեգոտի լայնաբերան թեզանիքից դուրս են կախվել շապիկի երկար ճոթերը, նման էրզրումցի կանանց դաստակի կախիկներին: Մեջքին ունի արծաթակուռ կամար: Գոգնոցը կենտրոնում ունի ժապավենից կազմված քառակուսի մի զարդ:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 51

Նկ. 1 և 2—Սվազի Կովտուն գյուղի տղամարդու և երեսանների տարազ⁶: Վերնաշապիկի (իչիկի) վրա հագնում էին ելեկ, երկու փեղկերի վրա ասեղնագործած: Մեջքի լայն գոտու վրա կապում էին կաշվե թղթապանակ-գոտի (սերաթլըզ), ուր խրում էին ծխախոտի տոպրակը և ի հարկին նաև մի փոքր դաշույն: Շալվարի (սղմա) վերի մասը խիստ լայն էր և բազմաթիվ փոթեր էր գոյացնում, իսկ իջնելով վար՝ սրունքների վրա նեղանում էր (տե՛ս տխ. 56, նկ. 2 և 2')։ Նրկու երեսանների տարազն էլ նման է իրենց հոր կրածին:

Նկ. 3—Սեբաստացի արհեստավորի (այստեղ՝ կամանագործ) կերպարն է:

Նկ. 4—Եվդոկիացի տիկին, որի նրբաճաշակ տարազը, ըստ երևույթին, ձևավորված է եղել պոլսահայ ազդեցությամբ, քանի որ մի ժամանակ այդ քաղաքը Պոլսին կապող առևտրական ճանապարհի վրա կարևոր մի հանգույց է եղել⁸:

⁴ Ըստ 1913 թ. մի լուսանկարի (ՀՊՊԹ):

⁵ Ձեռք բերված հայրենադարձներից:

⁶ Նույնպես:

⁷ Վ. Համբարձումյան, Գյուղաշխարհ, Փարիզ, 1927, էջ 120, 165:

⁸ Ա. Ալբոյաճյան, Պատմություն Եվդոկիո Հայոց: Նկ. 4-ը՝ էջ 1472, 5-ը՝ 1281, 6-ը 511-ից:

Նկ. 5-ը նույն քաղաքի հայ արհեստավորի (յաղմաճու) կերպարն է:

Նկ. 6—Եվդոկիայի շրջակա Թախդիպա հայաբնակ գյուղից մոր ու աղջկա գեղջկական տարազի մի նմուշ:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 52

Նկ. 1 և 2-ը Պոնտոսի հայաբնակ Համշենի շրջանի գյուղերից են: Նախորդ տխ. նկ. 6-ի նման այս երիտասարդ կինն էլ գլխին կրում է գդակ, լաշակով ծածկած: Հանդերձանքի մնացյալ մասերը սովորական են: Իսկ տղայի գլխափաթույթը լազական պաշլըխն է:

Նկ. 3—Ամասիացի նորահարսի շնորհալի այս տարազը տիպական է ամբողջ Փոքր Հայքի (Սեբաստիայի և Երզնկայի շրջանների) կանանց համար: Հարսի քողը ամրացված է գլխի զարդական թասակի վրա: Պարեգոտը պճղնավոր և երկփեղկանի, եզերված է մետաքսյա ասեղնագործությամբ: Կողքային ճղվածքից տեսանելի է լինում սնդուսե անդրավարտիքի փողքերը: Մեջքը զարդարված է ոսկերչական քամարով: Սալթան մուգ կարմիր կամ լազվարդ թավիշից է, լայն եզերումով ոսկեթել ասեղնագործված:

Նկ. 4—Երիտասարդի տարազը այդ ամբողջ շրջանի քաղաքաբնակ հայերի ընդհանուր հագնելակերպի մի նմուշ է:

Ստորին շարքում՝ նկ. 5—Կեմերեկ ավանից (Սվազի շրջան) այս կնոջ կերպարը գավառացի հայ կանանց տարազի ընդհանուր մի տիպն է հանդիսանում:

Նկ. 6—Կյուրինցի մի հայ աշուղ՝ նույն քաղաքի շալագործություն հիմնադիր Խելոք Կարապետը, որի ժողովրդական տարազը ավելի հին է, քան 19-րդ դարինը: Նրա թիկունքի մաշաղը հատուկ է Միջագետքի բնիկներին:

Նկ. 7—Շաբին-Գարահիսարցի աղջիկ, որի ըզգեստավորման մեջ մուտք է գործել եվրոպական ճաշակ, սակայն պահել է գլխին զարդական թասակ կրելու հայկական հին սովորույթը: Աղջիկները հարսնանալուց հետո միայն գլուխները ծածկում էին լաշակով:

Նկ. 8—Եվդոկիացի հարսի ինքնատիպ տարազ: Գլխին դնում էին «ֆինճան» կոչված խավաքարայա բարձրադիր մի գլխանոց, որը դեղին թելերով ամ-

րացնում էին գլխին. հետո վրան ծածկում էին կարմիր քողով, որը երկարում էր թիկունքն ի վար: Ծաղկանկար մետաքսահյուս պատմուճանը, խիստ երկար քղանցքով, կողքերից ճեղքված էր լինում մինչև մեջքը, որով կարելի էր լինում քղանցքի ծայրերը վեր հավաքել և քշտել մեջքի ոսկերչական քամարի մեջ: Այդպիսով, երևում էին տակից հագած բեհեզյա անդրավարտիքի փողքերը: Պատմուճանի թեզանիքը տարապայման երկար, լայնաբերան և մինչև արմունկը ճղված էր: Կրծքի ձվաձև բացվածքը զարդարված էր լինում մանյակով կամ ոսկեշարով: Ոտներին կրում էր ասեղնագործած հողաթափ:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 53

Վերևի շարքում ներկայացված է ակնեցի ունևոր մի ընտանիք²: Ծերունին, ըստ արևելյան սովորության, պարեգոտավոր է, մեջքին կրում է գոտի: Վրայից հագել է պճղնավոր վերարկու (ճյուրբե), ընդհանրապես սև կերպասից. գլխին դրել է ֆես:

Նրա կնոջ տարազը ընդհանուր գավառականն է: Կողքի երկու աղջկա գլխահարդարանքը հետաքրքիր է. գլուխները ծածկել են մետաքսյա լաշակով, որի եռանկյունի ծայրը բերել, զարդականորեն զետեղել են ճակատամասում: Մազերը չորս հյուսքի վերածած, ծոպերով են վերջանում: Մեջքից վար իջնում է գոգնոցը: Շարքի մյուս ծայրում հարսն է, գդակի վրա լաշակով ծածկած: Հագել է թավշյա սալթա, ասեղնագործ եզերազարդով: Մեջքին կապել է ոսկերչական քամար, որից վար՝ գոգնոցն է երկարում:

Ստորին շարքում՝ կեսարացիներ են³: Զախում տան տիկինն է, ոսկեշար գդակով, և լայն թեզանիքով սալթա հագած: Նրա կողքի երկու տղամարդիկ պարեգոտավոր են, մեջքներին՝ ունեն գոտի: Երիտասարդը կիսամուշտակ է կրում, իսկ երկու ծերունիները՝ երկար մուշտակ:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 54

Վերևի շարքում, նկ. 1—Երեք զեյթունցիներ են⁴, տարբեր տարիքի, հետևաբար տարազային ինչ-ինչ բնորոշ գծերով: Երեքի գլխարկները նման են. թաղիքյա քոլոզի շուրջ փաթաթված է փուշիով: Երիտասարդի վերնաշապիկը երկարում է մեջքից վար, կողմնակի ճղվածքով, իսկ թևերը կարճ են,

¹ «Գեղունի», 1902, իսկ տարազային ծանոթությունները քաղել ենք «Արևելյան Մամուլի» 1904 թ., էջ 54-ում, Հովհ. Գազանճյանի հոդվածից, որոշ ամփոփումներով:

² Մ. Պարսամյան, Ակն և ակնեցի, 1952, Փարիզ:

³ Ա. Ալթալյան, Հայ Կեսարիա, Բ հատ., 1937, Կահիրե:

⁴ Agassi, Zeitoun, 1897, Paris, p. 203.

ուսից վար զարգացիւթեքով եզերւած: Մեջտեղի ծերունու ներքնաշապիկի թևերը երկար ճոթեր ունենալով, տարել հանգուցել է ուսերից վեր, ծոծրակի վրա, ինչպես անում էին Տարոնի գյուղացիները, աշխատանքի ժամանակ՝ ազատ շարժվելու համար: Աջակողմյան երիտասարդը կարճ թևերով սալթա է կրում, ոտներին՝ երկարաձիւղ կոշիկ:

Նկ. 2-ը Զեյթունի իշխաններից է: Նրա տարազում բնորոշ է սև ասվից կարված լայնածալ օձիքով թիկնոցը, որի թեզանիքը երկար են և վերջույթը լայնաբաց: Տակից հագել է պարեգոտ: Մեջքին Տարաբլուսի մետաքսյա գոտի է փաթաթած: Շալվարը մուգ գույնի կերպասից է և այլն:

Զեյթունցիները միշտ եղել են լեռնային ազատատենչ ժողովուրդ: Տիւ. 65-ի 2-և 3-ում տվել ենք նրանցից երկու տիպ:

Վարի շարքում՝ նկ. 3, 4 և 6-ը Զեյթունի շրջակա գյուղերի¹ տղամարդկանց տարազի փոփոխականներն են, իսկ նկ. 5-ը՝ գեղջկուհու:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 55

Նկ. 1 և 2—Զեյթունի գավառական կենտրոն Մարաշից են²: Սրանց տարազը գրեթե նման է Կեսարիայի և շրջանի հագվելակերպին:

Նկ. 3-ը Կեսարիայի գյուղերից մի երիտասարդի կերպար է՝ առօրյա աշխատանքային զգեստավորումով:

Նկ. 4—Կեսարացի հարսի շնորհալի տարազ³, որի գլխահարդարանքը աչքան նման է տիւ. 66-ի նկ. 3-ում ախալցխացի հարսին, թեև գլխի քողը ավելի կարճ է: Զուգվոր պատմուճանը, երկար թեզանիքով, պարզ և ճաշակավոր ձևավորված է: Մեջքին կրում է ոսկերչական քամար:

Նկ. 5 և 6—Տիգրանակերտցի այս զույգը⁴ քաղաքաբնակի տարազով են: Տղամարդու տարազը ընդհանուր առումով անատոլիական է, իսկ կնոջ ապարոշաձև և թեք գլխահարդարանքը, հագած կիսամուշտակը, կրծքի խճողված զարդեղենների առկայությունը ցույց են տալիս միջագետքյան ճաշակի ազդեցություն:

Նկ. 7 և 8-ը Խարբերդի գյուղերից են: Ուշագրավ է կնոջ գլխազարդում ուլունքաշար կախիկ-

ները: Պճղնավոր պատմուճանը երկփեղկանի է և կրծքակալ գոգնոցով ծածկված: Նախաբազուկներին կապել է բազպան, որպես զարդ:

Նկ. 8-ի տղամարդու կրած տարազը մի քիչ խառն է: Գլխի քողով շուրջ փաթաթած ունի ծուպավոր փուշի: Սալթան փոխանակ իշիկի վրայից կրելու, ինչպես սովորություն է, մաշաղանման թիկնոցի վրայից է հագել, հավանաբար ցուցադրականորեն:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 56

Այս տախտակի գծագրությունները ներկայացնում են Շաբին-Գարահիսարի տղամարդկանց և կանանց զգեստի մասերը⁵, որոնք, անշուշտ, հատուկ չեն միայն այդ քաղաքի հայ բնակչության, այլ՝ առհասարակ Փոքր Հայքի գավառական տարազի տիպերն են հանդիսանում:

Գծ. 1—Տիգլիկ (մինչև ծնկները հասնող շալվար, որի փովածքն է): 1'—հագնված վիճակում: 2—սղմա կամ զղբա՝ փովածքը: 2'—հագնված: 3—ելեկ: 4—շալվար, փովածքը:

Կանանց զգեստեղենի գլխավոր մասերը.

5—դեմե՝ կողքերից մինչև մեջքը ճղվածքով:

6—էնթարի՝ երեք ճղվածքով, առաջամասը ավելի կարճ, որպեսզի դեմեի քղանցքը երևա: 7—իչիկ:

Նկ. 8—կտր, որը տղամարդիկ էլ էին հագնում:

Ստորև ներկայացված են սասունցի կանանց թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին զգեստավորման մասերը⁶:

1—Կտավեղեն շապիկ, սպիտակ կամ կարմիր, որի քղանցքը կողմնակի ճղվածք ունի մինչև ծնկները, աշխատանքի ընթացքում վեր հավաքելով՝ գոտու մեջ խրելու համար: 2—էնթարի, երկփեղկանի և մինչև մեջքը կողմնակի ճղվածքով: 3—Կտրտիկ, որը սովորաբար մանուսայից էին կարում, իսկ հարսներինը՝ գուտնիից: 4—Վարտիք, որի փողքերի առաջամասում, մինչև ծնկները գուտնի կտոր էին կարում, որպեսզի քղանցքը վեր հավաքելիս վարտիքի կտավը չերևա: 5—Չատրիկ (գոգնոց), բրդյա մուգ-կարմիր թելով գործված, որը եղբրում էին կապույտ կտորով, և ամբողջ երկայնքին Տ-ի ձևով զարդական փորվածք անում և սրմա թելով կարում էին գոգնոցին: 5'—Նուլնը կողմնակի դիտված: 6-ը սրտանոցն է (կրծկալ), ընդհանրապես մուգ-կապույտ կտավից, վրան

¹ Գ. Գալստյան, Մարաշ, 1934, Նյու-Յորք:

² Նույն հատորից:

³ Արդյանյան, Հայ Կեսարիա, Բ հատ., էջ 1687:

⁴ Նկ. 5 և 6-ը ինչպես նաև 7 և 8-ը վերցրել ենք անցյալ դարի վերջերում Կարուսիյան կրոնավորների հրատարակած տարազային բացիկների շարքից:

⁵ Գ. Հյուսիսյան, Շ. Գարահիսարի մասին գրած անտիպ նյութերից (ՀՊՊԹ-ի արխիվ):

⁶ Գծագրել ենք Նդ. Կաբալեթյանի (սասունցի) տված բացատրությունների համապատասխան:

ասեղնագործած, որը վերևից կապում էին ծոծրակի ետև, իսկ վարի կողմից՝ մեջքին, ինչպես ցույց է տրված տխ. 59-ի նկ. 2-ում: 7—Ուտնաման, որի կրունկին գամում էին մեխավոր պայտ (նալչա, գծ. 8) ձմռանը շապթաքելու համար:

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 57

Վերևի շարքում՝ Վասպուրականի զանազան դավառներում հայ կանանց գործածած զարդեղենները:

Գծ. 1—Կոշվում էր մալխա, որը կապում էին ճակատակապի վրա և շղթայի ծայրը ամրացնում ծոծրակի վրա: 2 և 2'—Երեսնոց, որը կախում էին քունքերի վրա: 3-ը կոշվում էր շվան, որը գեղջուկ աղջիկները ֆեսի վրա էին ամրացնում որպես զարդ (տե՛ս տխ. 38-ի նկ. 6): 4-ը կրծքազարդ է, մանյակ (գերտանլըկ): 5 և 6-ը՝ խրզմա, որը անցկացնում էին քթի բլթակին, որպես զարդ: 7-ը գլխահարդարանքի շղթայավոր կանթ է¹:

Վարի շարքում գծ. 1 և 2-ը Մոկսի, Շատախի, Հայոց Ձորի² կանանց գլխի ֆեսի վրա ամրացված արծաթագործ թասակներ են, շուրջ բոլորը շղթայիկով առկախ զարդադրամներով: 2-ի թասակից առկախ է երեսնոց: 3-ը հատուկ է Մոկսի կանանց գլխահարդարանքին, որպես արծաթագործ թասակ, որին կցված են ծոպերով վերջացած երկար հյուսքեր (տե՛ս տխ. 59, նկ. 2 և 3 և տխ. 60, նկ. 5): Մեջտեղի գծ. 3-ը կրծքազարդ է:

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 58

Նկ. 1—Սասունցիներին հատուկ ասեղնագործ գդակ, վերևից դիտված: Նկ. 1'—Նույնը՝ կողքից դիտված: Նկ. 1''—Փուշիով պատած գդակը տղամարդու գլխին³: Փուշին մետաքսյա սև շղարշե ապարոշ է, եզրերը ցանցառ ծոպերով:

Կանանց գլխահարդարանքի մասեր⁴. 2—Թասակ՝ շիլա կտավից շինված, որի ճակատամասում կարում էին սղոցաձև սև կտոր, ակոթիկ կամ խիչիկ կոշված: 3—Քոֆի կամ ֆաս, ճակատում արծաթ դրամների շարոցով, որը դնում էին թասակի վրա: 5—Աղջկա գլխահարդարանք, քոֆու վրա ուրորուն փուշի փաթաթած: 4—Մանյակ (գերտանլըկ): 6—Երեսնոց (փարիշան), ինչպես տեսնվում է աղջկա քունքի վրա առկախ:

¹ Այս տախտակի երկու շարքի գլխազարդերը նկարել ենք ըստ ՀՊՊ թանգարանի նյութերի:

² Նույն տեղի նյութերից:

³ Նկարներ ⁴, ⁵ և ⁶-ը պատրաստել ենք ըստ Ե. կառապետյանի (սասունցի) բացատրությունների:

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 59

Նկ. 1—Սասունցի հարս ու փեսա⁵: Հարսի գլուխը ծածկում էին նախ կարմիր քողով, որի վրա էլ սպիտակ շղարշով: Փեսայի գդակի ճակատամասում դրված է բուսական երեք բողբոջ, «ձղա» կոշված, իսկ վզի շուրջ խաչաձև փաթաթված է անձեռոց: 2—Սասունցի աղջկա տարազ, ետևից ու դիմացից⁶: 3—Վասպուրականի գեղջկուհի, ետևից դիտված⁷, ցույց տալու համար մազերին կրցված զարդական ծոպերը: 4—Տղամարդ՝ Արճեշի Ալճավազ գյուղից⁸: Սրանում հետաքրքիր ձև է աջ դաստակից առկախ նախշուն, երկար ժապավենը որպես զարդ: 5—Վասպուրականի գեղջկուհի՝ ետևից դիտված⁹:

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 60

Նկ. 1—4—Շատախցի մի ընտանիք¹⁰, որոնց զգեստեղենի որոշ մասեր, որպես շալագործներ, իրենց կողմից են գործված: Հատկապես ուշագրավ է կնոջ թեզանիքից առկախ շապկի տարապայման երկար ճոթերը: Նկ. 5 և 7—Շատախ—Մոկս շրջանի աղջկա և տղամարդու տարազ¹¹: Նկ. 6—Վանեցի հայուհի¹²:

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 61

Նկ. 1—Վասպուրականցի գեղջկուհի¹³: 2—Մանազկերտցի տղամարդ¹⁴: 3—Վասպուրականի Գավաշ ավանից հայուհի¹⁵: Սրանում ուշագրավ է ձեռագործ նկարչագեղ գոգնոցը: 4—Շամախեցի հայուհի¹⁶: 5—Ակնեցի նորահարսի տարազ¹⁷, որը նկարել ենք բանաստեղծ Սիամանթոյի փարիզաբնակ հարազատների կողմից վերջերս ՀՊ պատմական թանգարան ուղարկված բանաստեղծի մոր հարսնության հայավից: Հարսի գլխահարդարանքը նկարել ենք օգտվելով տխ. 53-ում ակնեցի հարսի կերպարից: 6—Ագուլիսցի հայուհի¹⁸:

Տ Ա. Խ Տ Ա. Կ 62

Նկ. 1—Մշեցի հայուհի¹⁹: 2—Տարոնի գյուղերից ծերունի²⁰: 3—Մշեցի աղջիկ²¹: 4—Ալաշկերտցի հայուհի²²: 5—Խնուսցի²³: 6—Գավաշցի²⁴:

⁵ և ⁹-ը ըստ նկարիչ Արշակ Ֆեթվանյանի:

⁶-ը ըստ նկարիչ Սարգիս Խաչատրյանի:

¹⁰ Օգտվել ենք մի լուսանկարից և գունավորել՝ ըստ ՀՊՊ թանգարանի համապատասխան զգեստեղենների:

¹¹, ¹⁶ և ¹⁹ ըստ նկարիչ Լաճևերեի:

¹³, ¹⁴, ²⁰, ²¹ և ²⁴ ըստ նկարիչ Վարդգես Սուրենյանցի:

¹², ¹⁵, ¹⁸, ²² և ²³ ըստ նկ. Ս. Խաչատրյանի:

¹⁷-ը՝ Ա. Պատրիկի:

Նկ. 1—Կարնո Ալկալա գյուղից երկու գեղջկուհի, ետեից ու դիմացից դիտված¹: 2—Կարնո Խոտրչուր ավանից մայր ու աղջիկ²: Ուշագրավ է կնոջ մուգ-կարմիր, գոգնոցանման ինքնատիպ վերնազգեստը, եզերված՝ ոսկեգույն մետաքսե ասեղնագործություններով: Կլապիտոնով հյուսված մի կրծքազարդ սքողում է կրծքի ճղվածքը: Մեր տարազային քարտեզում նրա կողքին նկարել ենք նաև այդ տարազի մի ուրիշ փոփոխակը: 3—Ստեփանակերտցի³ (Լեոն. Ղարաբաղ) տարեց մի կին, զանգեզուրյան տարազով: 4—Գորիսեցի կին, կապույտ գոգնոցով⁴: 5—Նույն տեղացի նորահարս⁵:

Նկ. 1—Երեանցի հայուհի՝ ժողովրդական տարազով⁶: Նկ. 5—Նույնպես երեանցի, սակայն ունենոր դասի տիկնոջ տարազով⁷, ուր զլխավոր ձևերը պահպանված լինելով հանդերձ, դրանց ավելացված են որոշ ճոխություններ: Հագած է թավշյա կիսամուշտակ, անութային զարդական ճրգվածքով: Մեջքին, քամարի փոխանակ կապել է լայն ու ծաղկանկար մի ժապավեն, որը երկարում է մինչև քրանցքի վերջավորությունը:

2 և 3—Մեղրեցի կնոջ և տղամարդու տարազ⁸: Վերջինինը մասամբ կովկասյան է, մասամբ նաև պարսկական, տեղադրությամբ սահմանակից լինելու հետևանքով: Մինչդեռ կնոջ տարազը հիշեցնում է ագուլիսցիները: Ինքնուրույն է, սակայն, գունային ճաշակը, ինչպես նաև՝ մեջքին կապած սպիտակ ու լայն գոտին, որի ծայրը ծաղկանկար ասեղնագործած, կողմնակի կախ է թողնված զարդականորեն: Սա էլ նրանց նման քիթը ցցուն շուտ է կրում:

Նկ. 4—Թիֆլիսեցի հայուհու տիպական տարազ⁹, որը ձևավորվել է, ինչպես ասել ենք, Երեվանից և նրա շրջաններից 1778 և 1804 թթ. դեպի վրաստան գաղթած և հատկապես Թիֆլիսում հաստատված հայության միջավայրում: Այդ տարազի

բնորոշ մասերն են նրբաճաշակ զլխահարդարանքը, պարուրված՝ թափանցիկ շղարշով: Վառ-կարմիր ներքնազգեստի վրա հագել է գորշ-կապտավուն շրջազգեստ, բազմածալ և պճղնավոր քրանցքով և երկար թեղանիքով, որի անութից մինչև արմունկը թողնված բացվածքից պարզվում է ներքնազգեստի կարմրագույնը: Մեջքը ներքնապես սեղմիրանով նրբացած, բոլորված է կարմիր և ծաղկանկար ժապավենով, որը առաջամասում հանգուցված, երկու երկար ծայրերը առկախ է թողած քրանցքի վայր: Կրծքի քառանկյունի բացվածքից զարդականորեն երևում է կարմիր պարեգոտը:

Նկ. 6—Սալմաստեցի հայուհու¹⁰—հենց Բաֆֆու երիտասարդ կնոջ տարազը, որը գրեթե ընդհանուր էր պարսկահայ կանանց համար և որի վրա նշմարվում է Երեանի և Թիֆլիսի ոճական ազդեցությունը:

Նկ. 7—Աղջնակի տարազ¹¹: Ուշագրավ է նրա զլխի զարդարուն թասակը, որից քունքն է վայր առկախ է խաչաձև մի փոքր զարդեղեն՝ երեսնոց (տե՛ս տխ. 57, նկ. 2, 2'):

Նկ. 8—Պարսկահայ քաղաքաբնակ անձ¹², որի տարազը անշուշտ ազդվել է պարսկականից:

Նկ. 1—Զեյթունցի հայուհի¹³: Հատկանշական է նրա կարճ թևերով սալթան, որի կրծքի և թևերի վրա ասեղնագործ զարդեր են բանված: Կրծքի երկու փեղկերը վարի ծայրում միացված են արծաթյա վարդյակաձև երկու ճարմանդով:

Նկ. 2 և 3—Զեյթունցի ռազմիկներ են¹⁴, որոնց զգեստավորման մեջ խառն են տեղական և սիրիական ձևերը, ինչպես թիկունքի մաշկաղը և այլն:

Նկ. 4—Սասունցի մարտիկի կերպարը¹⁵:

Նկ. 5, 6 և 7—Սվետիացի երկու կանանց և մարտիկի կերպարը¹⁶:

¹⁰ և ¹¹ Վերակազմություն Ա. Պատրիկի (ՀՊՊՆ նյութերից):

¹² Նույն նյութերից:

¹³ Ըստ լուսանկարի և հայրենադարձ զեյթունցիների ցուցումի:

¹⁴ Առաջինը ըստ լուսանկարի, օգտագործելով ՀՊՊ թանգարանի ազգագրական նյութերը, իսկ նկ. 3-ը Լաւսեւեի կողմից:

¹⁵ Ըստ տխ. 58 և 59-ի տարազաձևերի:

¹⁶ Մ. Սալբիի «Ալյակներ Խլյակներ» հատորի լուսանկարներից:

¹ Ըստ Ա. Ֆեթվանյանի:

² Վերակազմություն Ա. Պատրիկի:

³ Նկ. Ա. Պատրիկի (1957 թ.):

⁴ Ըստ Լաւսեւեի:

⁵ Նկ. Ա. Պատրիկի (1957 թ.):

⁶ և ⁷ ՀՊՊ թանգարանի ֆոնդերից:

⁸ Նույն ֆոնդերից:

⁹ Ըստ նկարիչ Հակոբ Հովնաթանյանի (Հայաստանի պետական պատկերասրահ):

Նկ. 1—Սեբաստացի նորահարսի տարազ¹։ Նրա գլխահարդարանքը զերծ է ավելորդ ծանրաբեռնվածությունից. ոսկեշար գդակը ծածկված է միայն շղարշյա լաշակով (յազմա)։ Բաց-կապտագույն պարեգոտը երկփեղկանի է և կողմնակի զույգ ճղվածքով, որից քայլելիս երևում է կարմիր սնդուսե անդրավարտիքի փողբերը։ Մեջքը սեղմած է ոսկերչական քամարով։ Թավշյա սալթայի երկու փեղկերը և թեզանիքի եզրերը ասեղնագործված են սուրմա թելով, նույնպես նաև հողաթափի երեսները։

Նկ. 2—Բարձր Հայքի գավառական հարսնացուի² տարազի ամենահատկանշական մասերն են թեզանիքից առկախ անձեռոցանման դարդական երկու հավելվածները, մետաքսյա գունագեղ կտորից, ինչպես տեսանք տխ. 48, նկ. 3-ում։

Նկ. 3—Ախալցխացի նորահարսի շնորհալի տարազն է³, որը տեղում կոչվում է «Հայոց շոր» և որոշ չափով նախորդի քաղաքատիպ ձևն է ներկայացնում, քանի որ 1830-ական թվականներին Կարինից էին գաղթել։ Գլխահարդարանքի մասերը տվել ենք տխ. 68-ում։ Հատկապես պետք է նշել հարսի գոգնոցի ավանդական նշանակությունը։ Մուգ-կարմիր կտորից պատրաստված և ոսկեգույն եզերումով այդ գոգնոցը ոչ միայն հարսնացուի զգեստավորման անհրաժեշտ մի մասն էր, այլ նաև Բարձր Հայքի կանանց հատուկ լինելով, սովորական գործածություն ունեւ հարս լինելու օրից ըսկըսյալ։ Այն տալիս էին որպես օժիտ, գոտու նեղ կապի վրա սովորաբար այսպիսի մի մակագրություն ունեւ գործած. «Ի վայելումն ...-ի», նշելով նաև ամուսնություն թվականը։

Նկ. 4—Ղարաբաղցի հարսնացուի ինքնատիպ տարազ, ըստ ստեփանակերտցի նկարիչ Ա. Մատուրյանի, և որի հարազատությունը ստուգել ենք տեղում։

Նկ. 5—Շամախեցի հայուհու տարազ, խառն տեղական օտարոտի ձևերով։

Նկ. 6—Դավրիժեցի հարսի տարազ⁴, որն զգալի

ազդեցություն է կրել Երևանի և Թիֆլիսի հայուհիների տարազից։

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 67

Նկ. 1—Նորջուղայեցի ունևոր մի ընտանիք⁵, որի տարազային նկարագրականը տվել ենք պարսկահայերի բաժնում։

Նկ. 2.—18-րդ դարի առաջին տասնամյակում հայ աշուղի և թիֆլիսեցի «գյուղելների» (բարձր դասի տիկիներ) հին տարազը⁶, որը ցույց է տալիս, թե Երևանի և Թիֆլիսի անունով ծանոթ հայուհիների տարազը, իր շնորհալի գլխահարդարանքով, տարածվել է Վրաստանում Թիֆլիսի հայերի միջոցով։

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 68

Վերևի շարքում՝

Նկ. 1—Ֆես, կենտրոնում ոսկերչական վարդյակով։ 2—Մոպ (փյուսգյուլ), որ երկարում է մինչև թիկունքը։ Մոպի գլխին ագուցված է արծաթյա մի զարդեղեն։ 3—Քունքերից մինչև ուսերն իջնող մարգարտաշար կախիկներ (զիլիֆլը)։ 4—Ֆեսը բոլորող շրջանակ, ճակատամասում ասեղնագործված է ծաղիկներով, իսկ երկու կողմում՝ վարդ։ 5—Ճակատազարդ (ջավշակ)։ 6—Ճակատի ոսկեշարը (շերիտ)։ 7—Հարսի գլխահարդարանքը ամբողջացած վիճակում։

Մեջտեղում՝ նկ. 1 և 2—Վանի հայ ոսկերիչների նուրբ զարդեղեններով եզերված կանացի երկու գդակ⁷։

Վարը նկ. 3 և 4—Մեղրիի, Ագուլիսի, մասամբ էլ Ջանգեզուրի հայ կանանց գլխահարդարանքի զարդեր⁸ (տե՛ս տխ. 37, նկ. 2 և 3, տխ. 61, նկ. 6 և տխ. 63, նկ. 3 և 5)։

ՏԱՐԱԶԱՅԻՆ ՔԱՐՏԵԶ

Մանր.—Տախտակ 45—68-ում պատկերված տարազները, որոնք գործածական են եղել հայաբնակ զանազան գավառներում 19-րդ դարից մինչև ներկա դարի առաջին քառորդում, ամփոփված են ներդիր տարազային քարտեղում, ըստ նրանց աշխարհագրական տեղաբաշխման։

¹ Սրա միագույն լուսանկարը լույս է տեսել «Գեղունու» 1902 թ. № 3 համարում, որը ճշտիվ համապատասխանում էր իմ մոր հարսանեկան հալավին, ուստի, որպես ականատեսի, նրանից գունանկարել եմ։

² Ըստ Ս. Խաչատրյանի։

³ Ըստ նկ. Լաևսերի։

⁴ Ըստ Ս. Խաչատրյանի։

⁵ Amb. Jourdain, La Perse, tom V, Paris, 1814.

⁶ Գործ՝ նկարիչ Հ. Հովնաթանյանի, Մատ. 4426.

⁷ Հող թանգարանի ֆոնդերից, ըստ Ա. Ֆեյլմեյանի նկարի։

⁸ Հող թանգարանի ֆոնդերից. նկ. Ա. Պատրիկի։

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՕՏԱՐ ՏԱՐԱԶԱԶԵՎԵՐ

Հայաստանի հարեան ժողովուրդների հետ մեր դարավոր շփումների բերումով, ինչպես բնական էր, ունեցել ենք տարազային ինչ-ինչ ազդեցություններ: Ուստի անհրաժեշտ համարեցինք այս բաժնում ներկայացնել նաև նրանց տարազներից նմուշներ, որոնք կարող են ի հարկին օժանդակ նյութ հանդիսանալ լուսաբանելու համար հայկական տարազի անհայտ մնացած մասերը, ինչպես նաև՝ օգնելու մեր կերպարվեստագետներին հայկական տարազը ձևավորելիս օգտվելու նաև այդ նյութերից:

ՏԱԽՏԱԿ 69

Նկ. 1, 2, 3, 5, 6, 7 և 8-ը խեթական հուշարձաններից պատկերումներ են: Քանի որ հայ ժողովրդի բաղկացուցիչ տարրերից հայասա-ազգիները խեթերի հետ դարավոր հարեանություն մեջ են եղել, անշուշտ, նրանց տարազի հետ ունեցել են որոշ փոխազդեցություններ:

Նկ. 4-ը ասորեստանյան մի արքայի կերպարն է:

Նկ. 9 և 10—Փոյուզիացի պատերազմիկներ են¹, Արմենները, ըստ Հերոդոտոսի, «փոյուզիացիների հետ համազգեստ ցեղեր են»:

ՏԱԽՏԱԿ 70

Վերևի շարքում՝ մարական տարազներ³:

Նկ. 1—զինվոր. 2—բարձրաստիճան անձնավորու-

¹ Perrot et Chippier, Histoire de l'Art dans l'Antiquité նկ. 1 և 2-ը՝ էջ 725, 3-ը՝ 637, 5-ը՝ 280, 6-ը՝ 559,

նկ. 7 և 8-ը՝ Ա. Խաչատրյան, Հայաստանի սեպագիր շրջանի պատմություն, էջ 282:

² Perrot et Chippier, նույն աշխ., V. 173.

³ Նկ. 4 և 5-ը Готтенрот Фр., Ист. внешней культ., 1885, М., 1—табл. 22, 2—табл. 76, 3—табл. 63.

թյուն. 3—թագավոր. 4—խորհրդական. 5—զինվոր. 6—քրմապետ. 7—քուրմ:

Միջին շարքում՝ Արքեմենյան պարսիկների տարազներ⁴:

Նկ. 1—ազնվական. 2—զինվոր. 3 և 4—պատերազմիկներ. 5—թագավոր. 6—սպարապետ. 7—քաղաքացի:

Վարի շարքում՝ պարթևական տարազներ⁵:

Նկ. 1 և 2—ժողովրդական տիպեր. 3—պալատական ծառայող. 4—թագավոր. 5, 6, 7 և 8—բարձրաստիճան պաշտոնատարներ:

ՏԱԽՏԱԿ 71

Վերևի շարքում՝ Աղեքսանդր Մակեդոնացու դամբանի քանդակներից, ուր պատկերված է պարթև և հելլեն զինվորների պատերազմը⁶:

Նկ. 1, 2 և 3—պարթև զինվորների տարազը, որը այնքան նման է տխ. 7, նկ. 2-ի Հայաստանը անձնավորող արձանի տարազին:

Վարի շարքում՝ նկ. 5—հռոմեական զինվոր. 6—կայսր (Մարկոս Ավրելիոս⁷). 7—հռոմեական քաղաքացի՝ տոգայով⁸. 8—կին ստուլայով փաթաթված⁹:

ՏԱԽՏԱԿ 72

Սասանյան տարազներ¹⁰:

Վերևի շարքում՝ նկ. 1, 3, 4, 4' և 6—արքայազուններ են: Նկ. 2 և 5—թագուհի և թագավոր:

Միջին շարքում՝ նկ. 7 և 8 ազնվական. նկ. 10—պալատական. նկ. 9, 11, 12, 13 և 14—զինվորականներ:

⁶ Баумгартен Ф. Н., Элли.-рим культура, 1914, ст. 170, табл. II.

⁷, ⁸ և ⁹ Նույն, էջ 726, 403 և 339.

¹⁰ Готтенрот-ի табл. 76.

Ստորև նկ. 1—ժողովրդական տիպ, գլխաբաց. 2, 3, 4—վերնախավի գլխարկաձևեր. 5—10—արքայական թագի ձևեր:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 73

Նկ. 1—պալատական՝ մարական տարազով. 2—պալատական՝ սասանյան տարազով. 3—սասանյան արքա՝:

Նկ. 4—գինվորական հրամանատարներ. 5—գինվորների տիպեր՝ սակրավորներ, սուսերակիրներ, նիզակավորներ, լախտակիրներ²:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 74

Նկ. 1—Սասանյան արքա, շրջապատված ծառայողներով, որոնց ժողովրդական տարազն որոշ նմանություն ունի մեր պատկերաքանդակներից ոմանց հետ³: Նկ. 3-ը Սասանյան Անուշիրվան արքան, իսկ նկ. 1, 2, 4 և 5—նրա պալատական և գինվորական պետերը⁴: Այս վերջինների տարազն էլ հավանաբար որոշ նմանություն պիտի ունենա հայ Արշակունիների պալատական տարազի հետ:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 75

Սասանյան արծաթյա այս ափսեում պատկերված ձիավոր պատերազմիկների տիպերը իրենց դրոշակներով ու զենուզարդով կարող են որոշ լուսաբանություն տալ նաև այդ ժամանակաշրջանի հայ գինվորական տարազաձևերի պատկերացման հարցերում⁵:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 76

Վերևում շրջանակի մեջ առնված տիպերը (պարային շուրջդարձում) սասանյան ժամանակաշրջանի ժողովրդական տարազի նմուշներ են:

Ստորև՝ նկ. 1—նվագածու. 2—մեհենական պարուհի. 3 և 4—պալատական տիկիներ. 5—մատովակ⁶:

¹ E. Babelon, Manuel archéologique Orientale, Paris, p. 175.

² Flandin et Coste, Voyage en Perse ancienne, Paris pl. 50.

³ և ⁴ Орбели И. А. и Тревер К. В., Сасанидский металл, табл. 16 et 13, Москва—Лен., 1935.

⁵ Орбели И. А. и Тревер К. В., Сасан. металл.

⁶ Նույն տեղում:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 77

Բյուզանդական ժողովրդական տարազաձևեր⁷.

Նկ. 1—երկրագործ. 2—դարբին. 3—ձիադարման. 4—ունևոր քաղաքացի. 5, 6 և 7—ժողովրդական տիպեր. 8—արիստոկրատ տիկնոջ և նվագածուի կերպարներ. 9—քաղքենի կին. 10—պալատական տիկին, որի պարեգոտի կողմնակի ճղվածքը, ինչպես նաև թևերից առկա ծոպավոր երկու ժապավենները առնչակից են մեր ժողովրդական տարազի ինչ-ինչ ձևերին. 11—արիստոկրատի տիպ. 12—պարուհի:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 78

Վերևում՝ բյուզանդական արքունիքի տարազներ⁸:

Նկ. 1—փոքրասիական ականավոր անձ. 2—ազնվական տիկին. 3—գինվորական հրամանատար. 4—բյուզանդական կայսր. 5—թագուհի. 6—արաբական վերնախավի տարազ⁹. 7—արաբ ժողովրդական տիպեր¹⁰:

Աջակողմում՝ նկ. 1—6—բյուզանդական վերնախավի կանանց հերահարդարանքի զանազան ձևեր¹¹:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 79

Նկ. 1—5—խաչակիր ասպետների զանազան տիպեր¹², որոնք պատմական առնչություններ են ունեցել մեր Կիլիկյան թագավորության վերնախավի հետ: Նկ. 6—հայ ասպետի կերպար (ըստ Ալիշանի):

Ստորին շարքում՝ տվյալ ժամանակի պատերազմական զենքերն ու իրենդենները. նկ. 7—բանակի վրաններ. 8—սուր և նրա պատյանը. 9—տապար. 10—կոշիկ՝ խթանով (մահմեդ). 11—պատերազմական նավ. 12—պարսպաքանդ մեքենա (չարխ). 13—երկաթազամ գուրդ¹³:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 80

Հայ-վրացական դարավոր հարևանությունը անշուշտ ունեցել էր նաև տարազային ինչ-ինչ

⁷ G. Schlumberger, Basile II, 1900, Paris, p. 280—281 148, 149, 157.

⁸ Готтенрот Фр., Табл. 65, 66.

⁹ և ¹⁰ Schlum., Eropée Byzantine, 1896, Paris, p. 277, p. 473.

¹¹ Готтенрот Фр., табл. 68.

¹² „Encyclopedie Larousse, Universelle“.

¹³ „Encycl. Larousse Universelle“.

փոխազդեցություններ, մանավանդ 11—13-րդ դարերում, երբ Զաքարյանները գլխավորում էին վրացական և հայկական զինվորական գործակցությունը ու դրանով նպաստեցին երկու եղբայրական ժողովուրդների քաղաքական և մշակութային բուռն վերելքին:

Նկ. 1—Վրաց Աշոտ Բագրատունին (որմանկար Օբիզայի եկեղեցում, 826 թ.): 2—Եկեղեցական սրբի հետաքրքիր տարադ: 3—Վրաց Սմբատ Բագրատունին (որդի Աշոտ Կյուրապաղատի): Որմանկար՝ Օբիզայի եկեղեցում, 1080 թ.): 4—Գեորգի կաշա թագավորը (որմանկ. Պերտուբանի եկեղ., 13-րդ դար): 5—Թամար թագուհին (որմանկ. Քվինցվիցի եկեղ. 12-րդ դարի վերջերին): 5, 6 և 7—Տիկիններ վրաց վերնախավից (սաղմոս, № 1665, 15-րդ դար): 8—Վրացի գեղջկուհի (ըստ Նկ. Կաստելլոյի, 17-րդ դար): 9—Հնձվոր (ըստ վերոհիշյալ սաղմոսի մի մանրանկարի): 10—16—Թբիլիսիի պատմության թանգարանի հին որմնանկարներից վերցված տարազային տիպեր:

Տ Ա Խ Տ Ա Կ *81

Վերևի շարքում՝ Նկ. 1—6—վրացի քաղաքաբնակ ժողովրդական տիպեր՝ նվագածուներ, 4-ը պարող (վերոհիշյալ սաղմոսից):

Կենտրոնում՝ Նկ. 1—Լեոն Դատիանի (մանրանկար, 1646 թ.): 2—Քարտուղարը: 4—Ռուսթավելու նկարը: 3—Քարտուղարը (մանր. 1645 թ.):

Ստորին շարքում՝ Նկ. 1—5—ժողովրդական զանազան խավի տիպեր (13-րդ դարի մի սաղմոսագրքի մանրանկարներից):

Տ Ա Խ Տ Ա Կ 82

Միջինասիական ցեղերի զանազան տիպեր¹:

Նկ. 1—6—կիրգիզներ, 2—7—բուրյաթներ, 3, 5 և 8—քալմուկներ:

Ստորին շարքում՝ Նկ. 1—2—թրքական տիպեր, 3—քրդական տիպ, 4 և 5—պարսկական տիպեր:

¹ Ըստ Ֆ. Հոտտենբոտի, տիպ. 110—111:

А Н Н О Т А Ц И И

Т А Б Л И Ц Ы

Костюмы жителей древнейшего государства
Армянского нагорья—Урарту (IX—VI вв.).

Т а б л. 1—3

1

1. Карта Урарту.
2. Шлем царя Аргишти I.

2

1. Урартская военная колесница.
- 2 и 3. Урартские воины.
4. Шлем урартского воина.
5. Данник Урарту—царь Мусасира.
6. Золотой медальон с изображением царицы, принимающей дары.
- 7—7. Головной убор урартской женщины.
8. Урартский народный костюм.
9. Бог войны—Тейшеба.
10. Костюм жреца.
11. Костюм придворного.

3

Вверху—А, Б, В. Урартские божества в одеяниях придворных.
Внизу—А. Б. Женские костюмы.
Г. Бог Тейшеба, в полном одеянии.
Костюмы, приписываемые племенам хайаса и арменам—древним жителям Армянского нагорья (после VII в. до н. э.).

Т а б л. 4

1. Барельеф из поселения племени хайаса.
2. Барельеф из Персеполя. Изображенные данники приписываются к племени арменов.

3. Головы из камня, найденные на Немрут-Даге, где находилось поселение племени хайаса.

Костюмы эпохи Арташесидов и эллинистического периода (189 г. до н. э.—52 г. н. э.)

Т а б л. 5, 6 и 8

5

- 1, 2 и 3. Монеты царей Западной Армении—Заеа, Аршама и Ксеркса.
4. Монета Тиграна Великого.
5. Монета Артавазда II.
6. Монета царицы Эрато.
7. Римская монета с надписью «Армения побежденная».

6

1. Римская монета с надписью «Армения побежденная».
2. Римская монета, изображающая плененных воинов-армян с оружием и знаменами.
3. Римская монета с символическим изображением «покоренной Армении» в образе армянской царицы.

8

Двор Тиграна Великого, по костюмным материалам данной эпохи. (Рис. Патрика А. Н.).

В эпоху армянских Аршакидов с 52 по 226 г. н. э. существовала общность в формах костюмов, явившаяся следствием длительных армяно-парфянских политических и бытовых связей.

Т а б л. 7 и 9

7

1. Армянский царь Партамасир в армяно-парфянском костюме.

2. Римская статуя, символически изображающая Армению (Неаполь).
3. Армянский воин (по римской монете).
4. Армянин-горожанин (по римской монете).
5. Пленный армянский воин (по римской монете).

9

1. Барельеф из погребения Аршакидов в Ахце. (Языческий период).
2. Сбор винограда. V—VI вв. Барельеф.
3. Горожанка. Двин. VI—VII вв.

Табл. 10—11

- 1—20. Барельефы. Восточная Армения, IV—VII вв.

Табл. 12

- 1—20. Барельефы. Чертежи предыдущих.

Табл. 13

Барельефы мастеров, строителей церкви Звартноц: каменщик, ваятель VII в.

Табл. 14

Барельефы. Чертежи предыдущих.

Костюмы подвластных Византии армянских областей

Табл. 15

1. Надгробный памятник экзарха всей Италии Исаака Айказа в армяно-парфянском костюме. VII в.
2. Армянин-сановник из Византии. XI в.
- 3—4. Облик армянского князя и княгини. Миниатюра. X в.

Табл. 16

- 1, 2, 2'. Барельефы церкви Мрена:
1. Облик представителя верхнего сословия
 - 2 и 2'. Марзпан Армении Давид Сааруни. VII в.
 - 3—3'. Облик сановника.
 4. Мастер-скульптор. Ани. X в. (Напоминает изображение мастеров из Звартноца).
- После длительного арабского владычества (640—885 гг.), в IX в. были восстановлены два

армянских царства—Багратидов и Арцруни. В начальный период царский двор и богатые торговцы носили арабские костюмы. (табл. 18, картина 1, где изображен царь Гагик II).

Но впоследствии были восстановлены армянские традиционные костюмы.

Табл. 17

Вверху—Всадники, покоряющие дракона. Ани-цитадель, барельеф.
Внизу—Герб Багратидов между изображениями воинов.

Табл. 18

- 1—1'. Скульптура царя Гагика II в арабском костюме. (Костюм—подарок багдадского халифа).
2. По той же причине представлен и Смбат II с чалмой на голове, в то время как его брат Гурген носит корону.
3. Носят корону также Кюрике и Смбат Багратуни.

Табл. 19

Барельефы церкви Ахтамар.

1. Царь Васпуракана Гагик Арцруни в саду.
- 2—3. Пажи царя в армянских костюмах.
4. Тот же царь с короной, в царском одеянии.
5. Князь Амазасп как мученик.
6. Воин в латах.
7. Меч. Ани.

Барельефы церкви Ахтамар. Продолжение

Табл. 20

- 1—3. Народные типы.
4. Барельеф церкви Ахтамар, изображающий пастухов, один из которых с волынкой.

Табл. 21

Вверху—Царь Карса Гагик, царица и дочь. По миниатюре.
Внизу—Детская шелковая рубашка, воротник и рукава которой с вышивкой. Ани.

Табл. 22

На табл. 22, 23 и 24 костюмы по миниатюрам XI—XV вв.

Их можно подразделить на две группы: а) костюмы, сохранившие армянские элементы; б) костюмы, носящие монголо-татарское влияние.

Картины № 1, 2, 5, 7—9, 13—17 табл. 22 относятся к первой группе, а № 4, 11, 12—ко второй.

Табл. 23

На картинах № 1—3, 7, 9, 12, 16 костюмы национальные, в то время как № 5, 6, 8, 10, 11, 13—15 и 17 носят монголо-татарское влияние.

Табл. 24

На картинах под № 1—4, очевидно, члены одной семьи, головные уборы которых персидского типа. А костюмы № 5—7 характерны для армян Западной Армении. К той же группе относится женский головной убор на картине № 8.

Костюмы № 9—11 можно отнести к первичным «кавказским» формам.

Костюмы Киликии

Табл. 25

А и Б—Золотая печать царя Левона II (1199—1219). Лицевая и оборотная стороны.
Г.—Лицевая сторона печати.

Табл. 26

Вверху—1. Семья царя Левона II (1270—1289), по миниатюре Тороса Рослина.
2. Князь Васак с сыновьями.
3. Левон II—наследник престола.
4. Управляющий царским двором.
5. Царица Мариуна.

Табл. 27

1—2. Будущий царь Левон II и его супруга.
3. Отец царя.
4. Спарпет (верховный главнокомандующий).
5. Левон IV (1320—1342)—верховный судья, напротив которого сидит камергер, внизу изображены мужчина и женщина в народных костюмах.
6. Воины. XIV в.

Табл. 28 и 29

На этих двух таблицах представлены народные и военные костюмы Киликийской Армении (По миниатюрам).

Связи армянских и грузинских костюмов

Табл. 30

Вверху—1. Братья Закарэ и Иванэ. (При царице Тамаре Закарэ был назначен главнокомандующим армяно-грузинских войск). Костюмы типа народных одеяний (см. № 1 и 4, табл. 22).
2. Роспись церкви Григория Просветителя. Изображены Просветитель и Трдат III (V в., Ани).
3. Управляющий грузинскими областями армянский князь Хутлу Буга в монгольском костюме. XIII в.

Табл. 31

Вверху—1—2. Резная дверь церкви св. Апостолов. Муш, XII в. (Изображенные всадники и пехотинец в костюмах горцев).
Внизу—3—6. Подвластные армянские князья в костюмах монголов.

Примечание: Под ударами кочевых племен сельджуков в середине XI в. пали цветущие царства Багратидов и Арцруни. За сельджуками последовали нашествия монголов, господство которых длилось с XIII по XIV в. Армянские князья и богатые торговцы носили костюмы завоевателей. (См. табл. 22—24 и 31—34).

С XIV в. начались опустошительные походы турок-османов. Западная Армения была завоевана Турцией, а Восточная досталась Ирану. В этой ситуации среди господствующих слоев армян распространились костюмы турок и персов. Народ сохранил свои национальные традиционные костюмы, что видно по представленным таблицам.

Табл. 32—34

На этих таблицах вместе с армянскими костюмами представлены татарские и кавказские. XIV—XVIII вв.

Т а б л. 35

1. Торговец из Старой Джуги. XVI в.
2. Торговец-армянин в индийском костюме. XVII в.
- 3—4. Армяне в персидских костюмах. Иран. XVIII в.
5. Памятник Иоану Алтну (Алтуняну) из Джуги, в восточном костюме. Памятник воздвигнут в г. Авиньоне за ввоз во Францию доходной культуры марены.
- 6—8. Армянки из Персии в традиционных армянских костюмах. XVIII в.

Т а б л. 36

1. Армянин-горожанин из Гандзак в местном костюме (Азербайджан). XIX в.
2. Крестьянин из Арцаха (Карабах).
3. Женщина из Лори.
4. Пожилая женщина из Степанакерта (Арцах).

Т а б л. 37

1. Свадебная процессия в Гандзаке.
- 2—3. Женский головной убор. Мегри.

Разновидности женских армянских головных уборов

Т а б л. 38

1. Тифлис.
2. Ленинакан.
3. Тавриз.
4. Ошакан.
5. Агулис.
- 6—7. Васпуракан.
8. Джуга.
9. Ковровщицы-армянки. Джуга.

Т а б л. 39

1. Армянская семья в Ахалцихе, переселенная из Эрзерума в 1830 г. Женщины в костюмах Эрзерума, мужчины—в кавказских.
2. Тифлисский кинто-армянин.
- 3—4. Мужчины из Шемахи в местных костюмах.
5. Армянин-мелик. Арцах.

Т а б л. 40

1. Пожилая женщина с внуком. Шуша.
2. Армянские торговцы.

Т а б л. 41

1. Армянский доброволец в русской армии, 1828 г.
2. Знамя добровольцев.

Костюмы Западной Армении

Т а б л. 42

- Армянский костюм горожанина. XVI—XVII вв. (по работе Чезаре Вичеллио).
1. Дворянин. Киликия.
 2. Горожанин.
 3. Торговец.
 4. Знатная женщина. Киликия.
 5. Женщина-армянка из простонародья.
 6. Портрет армянина-торговца, по Леонардо да Винчи (анфас и профиль).

Т а б л. 43

1. Костюм книгоиздателя Абгара Тохатеци с сыном, 1565 г. На картине—встреча А. Тохатеци с папой римским.
2. Константинопольские армяне в церкви. XVIII в.
- 3—5. Из них №3 и №5—армяне из Константинополя, а №4—из провинции (по росписи одной из армянских больниц Константинополя).

Т а б л. 44

Головные уборы турецких армян с XVIII в. до первой половины XIX в.

Т а б л. 45

В верхнем ряду: А и Б—сасунцы, В и Г—из Вайоц дзора.
В нижнем ряду: Армяне-носильщики в провинциальных костюмах. Константинополь.

Т а б л. 46

Вверху—Мужчины из Шатаха (1880).
Внизу—Мужчины из Тарона (1880).

Т а б л. 47

Вверху—армянская семья. Ван. XIX в.
Внизу—1—3. Крестьяне. Васпуракан.
4. Горожанка. Ван.

Т а б л. 48

Вверху—Знатные армянки. Трапезунт. XIX в.
Внизу—Женщина с ребенком из Хотрджура.
Юноша в костюме лаза. Трапезунт.
Молодая армянка. Высокая Армения.

Т а б л. 49

1. Крестьянин из Эрзерумской области.
2. Молодая армянка.
3. Сельский староста. Муш.
4. Женщина из Хотрджура. Эрзерум.
5. Юноша в костюме лаза. Трапезунт.
6. Невеста. Из деревень Эрзерума.

Т а б л. 50

1. Женщины во время работы. Себастья.
2. Крестьянин из деревни Манджилик. (Сивас).
3. Костюм невесты. (Деревня Манджилик).

Т а б л. 51

- 1—2. Крестьянин с сыновьями из Ковтуна. (Сивас).
3. Ремесленник. Себастья.
4. Богатая женщина. Токат.
5. Ремесленник. Токат.
6. Крестьянки из села Тахтепа. (Токат).

Т а б л. 52

- 1—2. Женщина с сыновьями из Амшена. (Трапезунт).
3. Женщина из Амасии.
4. Мужчина из Амасии, костюм которого типичен для всех уездов Малой Армении.
5. Крестьянка из Кемерека. (Сивас.).
6. Ашуг из Кюрина.
7. Девочка. Шапин-Гарайсар.
8. Невеста. Токат.

Т а б л. 53

Вверху—Семья из Акна.
Внизу—Семья из Кесарии.

Т а б л. 54

Вверху—Зейтунцы.
2. Князь. Зейтун.
3. Крестьяне из окрестных деревень Зейтуна.

Т а б л. 55

- 1—2. Житель Мараша.
3. Мужчина из окрестных деревень Кесарии.
4. Армянка из Кесарии.
- 5—6. Горожанин. Тигранакерт. (Диарбекир).
- 7—8. Из деревень Харберта.

Т а б л. 56

Вверху—Детали мужских и женских костюмов жителей Шапин-Гарайсара, считающиеся общими формами для Малой Армении.
Внизу—Детали женского костюма из Сасуна.

Т а б л. 57

Вверху—Женские золотые украшения. Васпуракан.
Внизу—Женский головной убор и его детали (Шатах и Мокс).
3. Ожерелье.

Т а б л. 58

Вверху—Детали мужского головного убора. Сасун.
Внизу—Детали женского головного убора. Сасун.

Т а б л. 59

1. Свадебный костюм сасунцев.
2. Костюм девочки (спереди и сзади). Сасун.
3. Крестьянка (снимок сзади, для показа прически). Васпуракан.
4. Костюм крестьянки из Алджаваза. Васпуракан.

Т а б л. 60

- 1—4. Семья. Шатах.
- 5—7. Костюм мужчины и девочки (Шатах и Мокс).
6. Армянка. Ван.

Табл. 61

1. Армянка. Васпуракан.
2. Мужчина из Маназкерта.
3. Крестьянка из деревни Гаваш. Васпуракан.
4. Армянка из Шемахи. (Азербайджан).
5. Костюм невесты. Аки.
6. Дама из Агулиса.

Табл. 62

- 1 и 3. Женщина и девочка. Муш.
2. Старик-крестьянин. Из районов Тарона.
4. Армянка. Алашкерт.
5. Мужчина. Хнус.
6. Мужчина из Гаваша.

Табл. 63

1. Крестьянки из деревни Алкала. (Эрзерум).
2. Армянка из Хотрджура. (Эрзерум).
3. Пожилая женщина из Степанакерта. (Арцах).
4. Женщина из Гориса. (Сюник).
5. Молодая армянка из Гориса.

Табл. 64

1. Армянка в народном костюме. Ереван.
- 2 и 3. Мужской и женский костюмы. Мегри.
4. Армянка. Тифлис.
5. Богатая горожанка. Ереван.
- 6 и 7. Армянка с ребенком из Салмаста. (Иран).
8. Армянин-горожанин из Ирана.

Табл. 65

1. Армянка. Зейтун.

- 2 и 3. Воин. Зейтун.
4. Вооруженный горец. Сасун.
- 5—7. Коренные жители Муса Дага.

Табл. 66

1. Костюм невесты. Себастья.
2. Невеста-крестьянка из Высокой Армении. (Эрзерум).
3. Невеста из Ахалциха, по армянским костюмам Каринской обл.
4. Невеста из районов Арцаха.
5. Армянка из Шемахи.
6. Невеста из Тавриза.

Табл. 67

1. Армянская семья. Джуга. (Иран).
2. Женский костюм. Тифлис. XVIII в. (по картине Овнатаяна).

Табл. 68

- 1—7. Детали свадебных женских головных уборов. Ахалцих. В середине—Женские шапочки, украшенные драгоценными камнями. Ван.
- Внизу—№ 3 и № 4—Детали женских головных уборов жителей Мегри, Агулиса и Сюника.

Карта одежд

На табл. 45—68 изображены костюмы, распространенные в различных армянских областях с XIX в. до первой четверти XX в. Эти костюмы представлены отдельной картой по географическим областям.

ПРИЛОЖЕНИЕ**Костюмы, относящиеся к соседним народам**

Армяне с соседними народами имели много общего в бытовых и культурных отношениях, что нашло отражение и в одежде. Приводимые костюмы необходимы для пополнения, в некоторой степени, пробелов не дошедших до нас древних памятников.

Табл. 69

- 1—3 и 5—8. Костюмы хеттов,

4. Облик ассирийского царя.
- 9 и 10. Воины-фригийцы.

Табл. 70

- 1—7. Костюмы маров.
- В среднем ряду—Костюмы иранских ахеменидов.
- В нижнем ряду—Парфянские костюмы.

Т а б л. 71

Вверху—Парфянские воины против греков.
Внизу—Римский воин и горожанин.

Т а б л. 72

1—6. Костюмы сасанидского царского двора.
7—14. Сасанидские сановники.
В нижнем ряду—Сасанидские головные уборы.

Т а б л. 73

1. Придворный в костюме мара.
2. Придворный в сасанидском костюме.
3. Сасанидский царь.
4. Два портрета военных деятелей.
5. Воины.

Т а б л. 74

Вверху—Сасанидский царь в окружении придворных.
Внизу—Царь с министрами.

Т а б л. 75

Сасанидская конница, атакующая крепость.

Т а б л. 76

Вверху—Танцоры и танцовщицы эпохи сасанидов.
Внизу—1. Музыкант.
2. Танцовщица.
3—4. Аристократки.
5. Виночерпий.

Византийские народные костюмы

Т а б л. 77

1. Земледелец.
2. Кузнец.
3. Прислужник.
4. Горожанин.

5—7. Народные типы.
8. Аристократка у музыканта.
9. Горожанка.
10. Придворная дама.
11. Аристократ.
12. Танцовщица.

Т а б л. 78

Вверху—Костюмы византийского двора.
1. Сановник.
2. Знатная женщина.
3. Военный.
4—5. Император и царица.
Внизу—6. Арабы-аристократы.
7. Арабы из простонародья.
Рядом—Византийские женские головные уборы.

Т а б л. 79

Вверху—Рыцари-крестоносцы.
Внизу—Оружие крестоносцев.

Т а б л. 80

Грузинские костюмы XII—XIII вв.

Т а б л. 81

Грузинские костюмы XII—XIII вв. (продолжение).

СРЕДНЕАЗИАТСКИЕ ПЛЕМЕНА

Т а б л. 82

Вверху—1 и 6. Киргизы.
2 и 7. Буряты.
3, 5, 8. Калмыки.
Внизу—1—2. Турки.
3. Курд.
4—5. Персы.

NOTICES

PLANCHES

Costumes ourartiens.—

L'Ourartou fut le premier état fondé sur le haut-plateau d'Arménie (IXe—VIe ss.)

P1. 1 — 3

- 1—Carte de l'état d'Ourartou.
- 2—Casque du roi Arguichti Ier.

P1. 2

- 1—Char de guerre ourartien.
- 2 et 3—Guerriers ourartiens.
- 4—Casque de soldat ourartien.
- 5—Le roi de Moussassir, tributaire d'Ourartou.
- 6—Médaillon d'or à l'effigie de la reine, recevant des offrandes.
- 7 et 7'—Coiffure de femme ourartienne.
- 8—Costume populaire ourartien.
- 9—Le dieu de la guerre, Teïcheb.
- 10—Costume sacerdotal.
- 11—Costume d'un fonctionnaire du palais.

P1. 3

En haut: A, B, C—Trois divinités ourartiennes en costume princier.

En bas: A, B—Costumes de femmes.

C—Teïcheb en costume plus complet.

Costumes attribués aux Haïassa-Azzis et aux Arméniens, principaux éléments ethniques ayant contribué à la formation du peuple arménien après le VIIe s. av. n. e.

P1. 4

- 1—Sculpture rupestre, près de Bayazed, contrée des Haïassa-Azzi.

- 2—Haut-relief de Persépolis, représentant deux tributaires arméniens.

- 3—Têtes en pierre de Nemrouth-Dagh, région habitée jadis par les Haïassa-Azzi.

Costumes en usage sous le règne de la dynastie arménienne des Artachides et durant la période hellénique (189 av. n.e.—52 de n.e.)

P1. 5, 6 et 8

5

- 1, 2, 3—Monnaies de Zareh, d'Archam et de Xerxès, rois d'Arménie occidentale.
- 4—Monnaie de Tigrane le Grand.
- 5—Monnaie d'Artavazd II.
- 6—Monnaie de la reine Erado.
- 7—Monnaie romaine portant l'inscription: „L'Arménie vaincue“.

6

- 1—Monnaie romaine représentant l'Arménie vaincue.
- 2—Monnaie romaine représentant deux soldats arméniens capturés avec les armes et les drapeaux.
- 3—Monnaie romaine représentant une reine symbolisant l'Arménie vaincue.

8

La cour de Tigrane le Grand (tableau de A. Patrik).

Les rapports politiques et culturels séculaires qui se développèrent entre Arméniens et Parthes sous le règne de la dynastie arménienne des Arsacides (52—226) favori-

sèrent la création des costumes communs aux deux peuples.

Pl. 7 et 9

7

- 1—Le roi Baltamaclir d'Arménie en costume partho-arménien.
- 2—Statue romaine à Naples symbolisant l'Arménie.
- 3—Type de soldat arménien, d'après une monnaie romaine.
- 4—Citoyen arménien, d'après une monnaie romaine.
- 5—Soldat arménien captif, d'après une monnaie romaine.

9

- 1—Bas-relief de la catacombe arsacide d'Aghzi, de la période païenne.
- 2—Deux femmes faisant la vendange (V^e—VIe ss.).
- 3 et 3'—Costume de femme bourgeoise (VIe—VIIe ss.).

Pl. 10 et 11

- 1—20—Figures sculptées sur les stèles (Arménie orientale, du IVe—VIIe ss.).

Pl. 12

- 1—20—Reconstitutions des figures précédentes

Pl. 13

Maîtres constructeurs, maçons et sculpteurs de l'église de Zvartnotz.

Pl. 14

Reconstitution des figures précédentes.

Costumes qui furent en usage dans les principautés arméniennes soumises à l'Empire byzantin

Pl. 15

- 1—Le tombeau d'Isaak Haïkaz, exarque d'Italie au VIIe s., à Ravenne. Le costume du personnage est partho-arménien.
- 2—Dignitaire arménien de Byzance au XIe s.
- 3 et 4—Prince et princesse arméniens, d'après une miniature du Xe s.

Pl. 16

- 1, 2 et 2'—Sculptures de l'église de Mren (VIIe s.) représentant deux personnages: № 1—un aristocrate, № 2 et 2' David Saharouni, gouverneur de l'Arménie au VIIe s.
- 3 et 3'—Type d'aristocrate.
- 4—Sculpteur à Ani au Xe s. Le costume rappelle celui des bâtisseurs de l'église de Zvartnotz (Pl. 13 et 14)

Après deux siècles et demi de domination arabe (640—885), l'Arménie connut le règne de deux dynasties arméniennes, celui des Bagratides et celui des Ardzrounis.

Au début, l'aristocratie et les riches marchands arméniens, qui étaient en constants rapports avec les Arabes, ne manquaient de se vêtir à l'exemple de ces derniers. Le costume traditionnel eut droit de cité après le rétablissement de l'indépendance nationale.

Pl. 17

En haut: Deux chevaliers affrontant le dragon, sculpture sur la citadelle d'Ani.

En bas: Deux types de soldats.

Au milieu: l'écu de la dynastie des Bagratides

Pl. 18

- 1 et 1'—Statue du roi bagratide Gaguik, portant le costume arabe, pour faire honneur à l'offrande du calife de Bagdad.
- 2—Le roi Sembat II porte, pour les mêmes motifs le turban; tandis que son frère Gourguen, la couronne.
- 3—Kuriké et Sembat Bagratides portent également la couronne.

Pl. 19

- 1—Sculptures de l'église d'Aghtamar: le roi Gaguik Ardzrouni de Vaspourakan, assis au pied d'une vigne.
- 2 et 3—Les deux pages du roi, en costume national.
- 4—Le même roi, couronné et revêtu de la pourpre royale.
- 5—Le prince Hamazasp, figuré en martyr.
- 6—Guerrier portant l'armure.
- 7—Sabre découvert à Ani.

Suite des sculptures de l'église d'Aghtamar: P l. 26

P l. 20

1—3—Types populaires.

4—Fresque de la même église, représentant deux bergers dont l'un porte une corne-muse.

P l. 21

En haut: Le roi Gagouk de Kars, la reine et leur fille, d'après une miniature.

En bas: Chemise d'enfant en soie, retirée des excavations d'Ani. Le col et les manches sont brodés.

P l. 22

Les planches 22, 23 et 24 réunissent des miniatures des XIe—XVe ss. qu'on peut diviser en deux catégories: A—celles où l'on retrouve les traits caractéristiques du costume arménien. B—celles où les vêtements des personnages ont subi l'influence mongole.

Dans la planche 22, les № 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 16 et 17 appartiennent à la première catégorie, les № 4, 5, 11, 12 à la seconde.

P l. 23

Dans les miniatures № 1, 2, 3, 7, 9, 12 et 16 les personnages portent le costume national, ceux des № 5, 6, 8, 10, 11, 13, 14, 15 et 17 dénotent une influence mongole.

P l. 24

Les personnages des № 1, 2, 3 et 4, coiffés à la persane, forment un même groupe.

Les costumes des № 5, 6 et 7 sont particuliers aux arméniens de Turquie, ainsi que la coiffure féminine du № 8.

Les costumes des № 9, 10, 11 sont plutôt „caucasiens“.

Costumes des Arméniens de Cilicie

P l. 25

A et B—Sceau en or de Léon Ier (1199—1219), premier roi d'Arménie cilicienne.

C—Reconstitution de la figure du sceau A.

En haut: La famille royale de Léon II (1270—1289), d'après la miniature de Thoros Roslin.

2—Le prince Vassak, accompagné de ses deux enfants.

3—Léon II, héritier du trône.

4—Le chancelier du royaume.

5—La reine Marian.

P l. 27

1 et 2—Léon II et sa femme Jeran, héritiers du trône.

3—Le père du souverain.

4—Le commandant de l'armée.

5—Le roi Léon IV (1320—1342) en juge suprême. On aperçoit, debout, faisant face au roi, le chambellan. Dans la partie inférieure se trouvent assis une femme et deux hommes en costume populaire.

6—Deux soldats de l'époque.

P l. 28 et 29

Ces deux planches présentent différents costumes populaires et militaires de l'Arménie cilicienne, d'après les miniatures.

Affinités entre costumes arméniens et costumes géorgiens

P l. 30

En haut: Les frères Zakaré et Ivané, commandants en chef des armées arméno-géorgiennes, sous le règne de la reine Tamar. Leurs costumes rappellent ceux des № 1 et 4 de la planche 22.

2—Fresque de l'église St. Grégoire à Ani, où St. Grégoire l'Illuminateur comparait devant le roi Tiridate III au IVe s.

3—Le prince arménien Khoutlou Bougha, gouverneur des provinces géorgiennes au XIIIe s., vêtu en prince mongol.

P l. 31

En haut: № 1 et 2—Sur le fronton de la porte en bois sculptée du couvent Arakélotz de Mouch (XIIe s.) figurent des chevaliers armés et un fantassin en costume de cette région montagneuse.

En bas: № 3—6—Princes arméniens de l'époque de la domination mongole vêtus à la façon de leurs seigneurs.

Note. — Au début du XIe siècle, les Seldjoukides, tribu nomade d'Asie Centrale, envahirent l'Arménie, mettant fin au règne des Bagratides et des Ardzrounis. Les Mongols leur succédèrent et soumièrent l'Arménie pendant deux siècles (XIIIe et XIVe). Princes et riches marchands arméniens adoptèrent le costume des conquérants (Pl. 22—24 et 31—34). Le peuple travailleur resta, comme toujours, fidèle au costume arménien traditionnel. Les Turcs Ottomans, autre tribu d'Asie Centrale, se rendirent maîtres de l'Arménie occidentale au XIVe siècle. L'Arménie orientale fut dominée par la Perse. Dans ces circonstances, le costume des dominateurs fut adopté dans une certaine mesure par la population arménienne des villes. Mais la paysannerie, surtout celle des régions montagneuses, conserva le costume traditionnel.

32, 33 et 34

Ces trois planches reproduisent différentes figures sculptées ornant des pierres tombales des XIVe—XVIIIe ss. en Arménie orientale. Certains costumes nationaux s'y ressentent de l'influence mongole et des formes primitives „caucasiennes“.

Costumes arméniens d'Arménie orientale

Pl. 35

- 1—Marchand de l'ancienne Djoulfa (fin du XVIe s.)
- 2—Marchand des Indes en costume local.
- 3 et 4—Arméniens de Perse en costume persan.
- 5—Statue d'Ohan Alten (Altounian), originaire de Djoulfa (Perse). Il introduisit en France la culture de la garance. Les Avignonnais reconnaissants lui ont érigé cette statue. Le costume du personnage est à la mode orientale.
- 6, 7 et 8—Femmes arméniennes de Perse en costume traditionnel national du XVIIIe s., d'après un tapis de la même époque.

Pl. 36

- 1—Bourgeois arménien de Gandja (actuellement Kirovabad)

2—Paysan d'Artzagh

3—Jeune femme de Lori.

4—Vieille femme de Stépanakert (Artzagh)

Pl. 37

1—Cortège nuptial à Gandja.

2 et 3—Coiffure de femmes de Meghri

Pl. 38

Coiffures de femmes arméniennes de différentes régions

1—de Tiflis.

2—de Léninakan.

3—de Tébriz.

4—d'Ochakan.

5—d'Akoulis.

6 et 7—de deux paysannes de Vaspourakan.

8—de jeune femme de Djoulfa.

9—de femmes-tisserands de la même région.

Pl. 39

1—Une famille arménienne d'Akhaltzikh, émigrée jadis d'Erzeroum (en 1830). Les deux femmes ont conservé le costume traditionnel, tandis que les hommes ont adopté le costume caucasien.

2—„Kinto“ arménien de Tiflis.

3 et 4—Deux arméniens de Chamakhi (Azerbaïdjan), en costume local.

5—Mélik (ou prince) arménien d'Artzagh.

Pl. 40

1—Vieille femme de Chouchi avec sa petite-fille.

2—Marchands arméniens, propriétaires de caravanes.

Pl. 41

1—Type de volontaire arménien de l'armée russe lors de la guerre russo-persano-turque de 1828.

2—Le drapeau des volontaires.

Costumes arméniens d'Arménie occidentale

Pl. 42

Types arméniens des XVIe—XVIIe ss. présentés par le peintre italien Cesare Vicellio.

1—Noble de Cilicie.

- 2—Bourgeois.
- 3—Marchand.
- 4—Femme arménienne de Cilicie.
- 5—Femme arménienne de la classe moyenne.
- 6—Portrait de marchand arménien (face et profil) par Léonard de Vinci.

P1. 43

- 1—Le costume d'Abgar de Tokat, imprimeur arménien à Rome (1565), en audience auprès du Pape, avec son fils.
- 2—Arméniens de Constantinople assistant à un office religieux au XVIIIe s.
- 3, 4 et 5—dont 3 et 5 sont des habitants de Constantinople, № 4 étant un provincial.

P1. 44

- 1—9—Diverses coiffures arméniennes de Turquie. (XVIIIe s.—premier quart du XXe s.)

P1. 45

- En haut: A et B—Montagnards de Sassoun.
- C et D—Villageois de Haïotz Dzor.
- En bas: Paysans arméniens travaillant comme portefaix à Constantinople.

P1. 46

- En haut: Arméniens originaires de Chatakh.
- En bas: Arméniens originaires de Taron.

P1. 47

- En haut: Une famille de Van.
- En bas: № 1, 2 et 3—Paysans de Vaspourakan.
- № 4—Bourgeoise de Van.

P1. 48

- En haut: Femmes arméniennes de Trébizonde au XIXe s.
- En bas: № 2—Bourgeois arménien d'Erzeroum.
- № 3 et 4—Originaires en costumes populaires d'Erzeroum.

P1. 49

- 1—Paysan arménien d'Erzeroum.
- 2—Jeune femme de Mouch.
- 3—Un chef de village.
- 4—Femme de Khodrdjour (province d'Erzeroum).
- 5—Enfant de Trébizonde en costume de Laze.
- 6—Jeune mariée provinciale (Erzeroum).

P1. 50

- 1—Femmes de Sivas au travail.

- 2—Paysan du village de Mandjelek (province de Sivas) et sa femme.

- 3—Jeune mariée en costume de noce.

P1. 51

- 1—Paysan de Govdoun (province de Sivas) et ses deux enfants.
- 3—Artisan de Sivas.
- 4—Femme de Tokat.
- 5—Artisan de Tokat.
- 6—Paysannes du village de Takhtiba (province de Tokat).

P1. 52

- 1 et 2—Jeune femme de Hamchène (province de Trébizonde) et son fils.
- 3—Jeune mariée d'Amassia (province de Sivas).
- 4—Homme d'affaires d'Amassia, dont le costume est typique aux Arméniens d'Arménie mineure.
- 5—Paysanne de Kémérék (province de Sivas).
- 6—Troubadour arménien de Gurine (province de Sivas).
- 7—Jeune fille de Chapine-Karahissar.
- 8—Jeune mariée de Tokat.

P1. 53

- En haut: Une famille d'Akn.
- En bas: Une famille de Césarée.

P1. 54

- En haut: Trois Zeïtouniotes.
- 2—Prince de Zeïtoun.
- En bas: Paysans de la région de Zeïtoun.

P1. 55

- 1 et 2—Arméniens originaires de Marache.
- 3—Villageois de Césarée.
- 4—Jeune femme de Césarée.
- 5 et 6—Arméniens originaires de Diarbékir.
- 7 et 8—Villageois de Kharbert.

P1. 56

- En haut: Dessins des différentes pièces de vêtements masculins et féminins de Chapine-Karahissar.
- En bas: Pièces de vêtements féminins de Sassoun.

P1. 57

- En haut: Ornements d'orfèvrerie féminins de Vaspourakan.
- En bas: Coiffures en argent des femmes de Chatakh, de Moks et de Haïotz Dzor.
- 3—Collier.

P1. 58

En haut: Détails de coiffure d'homme de Sassoun.
En bas: Coiffures de femme.

P1. 59

- 1—Costume de mariage de Sassounlote.
- 2—Jeune fille de Sassoun (de face et de dos).
- 3—Tresses de cheveux chez une paysanne de Vaspourakan.
- 4—Paysan du village d'Aldjavaz (Vaspourakan).

P1. 60

- 1—4—Une famille de Chatakh.
- 5—7—Costumes de jeune fille et de jeunes gens de Chatakh.
- 6—Jeune femme de Van.

P1. 61

- 1—Paysanne de Vaspourakan.
- 2—Jeune homme de Manazkert (Vaspourakan).
- 3—Paysanne de Kavache (Vaspourakan).
- 4—Femme arménienne de Chamakhi (Azerbaïdjan).
- 5—Costume de jeune mariée d'Akn.
- 6—Femme d'Akoulis.

P1. 62

- 1 et 3—Femmes de Mouch.
- 2—Paysan de Taron.
- 4—Paysanne d'Alachkert (province d'Erzeroum).
- 5—Villageois de Khenousse.
- 6—Villageois de Kavache.

P1. 63

- 1—Paysannes d'Alkala (province d'Erzeroum).
- 2—Femme de Khordrdjour (province d'Erzeroum) et sa fille.
- 3—Vieille femme de Stepanakert (Artzakh).
- 4—Femme de Goris (Sunik).
- 5—Jeune fille de Goris.

P1. 64

- 1—Femme d'Erévan en costume populaire.
- 5—Femme aristocrate d'Erévan.

2 et 3—Arméniens de Meghri.

4—Arménienne de Tiflis.

6 et 7—Femme de Salmast (Perse) et sa fille.

8—Bourgeois arménien de Perse.

P1. 65

- 1—Femme de Zeïtoun.
- 2 et 3—Zeïtouniotes armés.
- 4—Montagnard de Sassoun.
- 5, 6 et 7—Arméniens originaux de Moussa Dag.

P1. 66

- 1—Jeune mariée de Sivas.
- 2—Jeune mariée villageoise (province d'Erzeroum).
- 3—Jeune mariée d'Akhaltzikha (costume originaire de Karine).
- 4—Jeune mariée d'Artzakh.
- 5—Jeune arménienne de Chamakhi (Azerbaïdjan).
- 6—Jeune mariée de Tébriç.

P1. 67

- 1—Une famille arménienne de Djoulfa (Perse) au XVIIIe s.
- 2—Costumes des femmes arméniennes de Tiflis au XVIIIe s.

P1. 68

- 1—7—Détails de coiffure de jeunes mariées d'Akhaltzikha.

Au milieu: Bonnets de femme, ornés d'orfèvreries (Van)

En bas: № 3 et 4—Détails de coiffure de femme de Meghri, d'Akoulis et de Sunik.

La carte des costumes

Les costumes reproduits dans les planches de 45—68 concernant les différentes régions d'Arménie et qui furent en usage du XIXe siècle jusqu'au premier quart du XXe siècle, sont indiqués d'après leur répartition géographique dans la carte ci-jointe.

A P P E N D I C E

Costumes étrangers

Les planches 69—82 illustrent les costumes breux dans tous les domaines ont aussi marqué des différents peuples voisins de l'Arménie à les costumes. Cet appendice était d'autant plus impor-

tant qu'il nous fallait combler, dans la mesure du possible, des lacunes dues à l'absence de certains documents historiques.

P1 69

1, 2, 3, 5—8—Costumes hittites.
4—Roi assyrien.
9 et 10—Deux guerriers phrygiens.

P1. 70

En haut: № 1—7—Costumes des Mèdes.
Au milieu: № 1—7—Costumes des Akéménides.
En bas: № 1—8—Costumes des Parthes.

P1. 71

En haut: Guerriers parthes combattant contre les Grecs.
En bas: Personnages civils et militaires romains.

P1. 72

En haut: № 1—6—Costumes de cour des Sassanides.
Au milieu: № 7—14—Hauts dignitaires sassanides.
En bas: Coiffures diverses.

P1. 73

1—Courtisan en costume médique.
2—Courtisan en costume sassanide.
3—Roi sassanide.
4—Deux chefs d'armée.
5—Différents types de soldats.

P1. 74

En haut: Roi sassanide entouré de ses serviteurs.
En bas: Roi entouré de ses ministres.

P1. 75

Chevaliers sassanides à l'assaut d'une forteresse.

P1. 76

En haut: Danseurs et danseuses de l'époque des Sassanides.
En bas: № 1—Musicien.
№ 2—Danseuse sacrée.

№ 3 et 4—Femmes aristocrates.

№ 5—Serviteur de vin.

Costumes byzantins

P1. 77

1—Laboureurs.
2—Forgerons.
3—Domestique.
4—Bourgeois.
5, 6, et 7—Types populaires.
8—Femme aristocrate en compagnie d'un musicien.
9—Femme.
10—Dame de la cour.
11—Noble.
12—Danseuse.

P1. 78

En haut: Costumes de cour byzantins.
1—Dignitaire d'Asie Mineure.
2—Femme aristocrate.
3—Militaire.
4—L'empereur.
5—L'impératrice.
Au milieu: № 6—Types d'aristocrates arabes.
№ 7—Types populaires.
Sur le côté: Coiffures de femme byzantines.

P1. 79

En haut: № 1—6—Chevaliers des Croisades de différentes époques.
En bas: Divers armements des Croisés.

P1. 80

Costumes géorgiens, XIIe—XIIIe ss.

P1. 81

Suite des costumes géorgiens du XIIe—XIIIe ss.
Costumes des peuples de l'Asie centrale

P1. 82

En haut: № 1 et 6—Kirguises.
№ 2 et 7—Bouriates.
№ 3, 5 et 8—Kalmouks.
En bas: № 1 et 2—Turs.
№ 3—Kurde.
№ 4 et 5—Persans.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

ՀԱՅԵՐԵՆ

Արեղյան Մ., Հայոց հին դրականության պատմություն, Ա. հատոր, Երևան, 1944:

Աղոնց Ն., Պատմական ուսումնասիրություններ, Փարիզ, 1948: «Ազգագրական Հանդես», 1899—1910, Թիֆլիս:

Ալբրանյան Ա., Հայ Կեսարիա, Ա և Բ հատոր, 1937, Կահիրե:

Ալբրանյան Ա., Պատմություն հայ զաղթականության, Ա. հատոր, 1941, Կահիրե:

Ալբրանյան Ա., Պատմություն եվդոկիո Հայոց, 1952, Կահիրե:

Ալիշան Ղ., Այրարատ, 1890, Վենետիկ:

Ալիշան Ղ., Սիսական, 1893, Վենետիկ:

Ալիշան Ղ., Սիսուան, 1885, Վենետիկ:

Անադյան Հ., Անձնանունների Բառարան, 1945, Երևան:

Առաքելյան Բ., Հայկական պատկերաքանդակներ, Դ—Է դդ., 1949, Երևան:

Արխատակես Լաստիվերտցի, Պատմություն, ԺԱ դ., 1912, Թիֆլիս:

Արծուհույ Թովմայի Պատմություն, 1917, Կ. Պոլիս:

«Արևելյան Մամուլ», Ամսագիր, 1904, Իզմիր:

Գալստյան Գ., Մարաշ, 1934, Նյու-Եորք:

«Գեղունի», Պարբերական Հանդես, 1902 և 1909, Վենետիկ:

Դարդել Յ., Ժամանակագրություն Հայոց, 1891, Ս. Պետերսպուրգ:

Եղիշե, Պատմություն վարդանանց, 1904, Թիֆլիս:

Զարդարյան Վ., Հիշատակարան, 1934, Կահիրե:

Էփրիկյան Ս., Բնաշխարհիկ Բառարան, 1905, Վենետիկ:

Թորամանյան Թ., Հայկական ճարտարապետություն, 1944, Երևան:

Իճեհեյան Ղ., Հնախոսություն Հայաստանյայց, 1822, Վենետիկ:

Լալայան Եր., Գանձակի զավառ, 1901, Թիֆլիս:

Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, 1946, Երևան:

Լեո, Հայոց Պատմություն, Ա., Բ., Գ. հատորներ, Երևան:

Լինչ, Հայաստան, Ա. և Բ. հատոր, 1912, Պոլիս:

Խաչատրյան Ա., Հայաստանի սեպագիր շրջանի պատմություն, 1933, Թիֆլիս:

Կարապետյան Ե., Սասուն, Ազգագրական նյութեր, 1962, Երևան:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, 1961, Երևան:

Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, 1932, Երևան:

Համբարձումյան Վ., Գյուղաշխարհ, 1927, Փարիզ:

«Հայկական Մանրանկարչության Ալբոմ», 1952, Երևան:

Հովսեփյան Գ., Խաղբակյանը կամ Պողոսյանը, 1928 և 1942:

Հովսեփյան Գ., Նյութեր և Ուսումնասիրություններ հայ ար-

վեստի պատմության, 1935, Երուսաղեմ, 1943—1944, Նյու-Եորք:

Հացունի Վ., Պատմություն հին հայ տարազին, 1923, Վենետիկ:

Ղազար Փարպեցի, Պատմություն Հայոց, Ե դար, 1907, Ալեքսանդր Մալխասյան Ստ., Մ. Խորենացի, աշխարհաբար թարգմ., 1940, Երևան:

Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Ա., Բ., Գ. և Դ. հատորներ, Երևան:

Մաթեոս Ումիայեցի, Պատմություն ԺԲ դար, 1898, Վաղարշապատ:

Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, 1913, Թիֆլիս:

Յովհ. Դրասխանակերտցի, Պատմություն Հայոց, Ժ. դար, 1912, Թիֆլիս:

Զամչյան Մ., Պատմություն Հայոց, Բ. հատոր, 1786, Վենետիկ:

«Պարզաբանություն Սաղմոսաց», 1687, Վենետիկ:

Պարսամյան Մկ., Ակն և Ակնցին, 1952, Փարիզ:

Սերեոս, Պատմություն ի Հերակլ, 1939, Երևան:

Ստեփանոս Տարոնեցի-Ասողիկ, Պատմություն Տիեզերական, Բ—Ժ դդ., 1885, Ս. Պետերսբուրգ:

Տակիրտոս, Թարգմ. Պ. Սողոմոնյան, 1941, Երևան:

Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Դ—Ե դդ. 1947, Երևան:

ՌՈՒՍԵՐԵՆ

Ал-Истахри, Сборник матер. для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1901, XXXVIII. пер. Караулова, стр. 92.

Амиранавили Ш. Я., История грузинского искусства, 1950, М.

Баумгартен Фр., Эллиен.-рим. культура, 1914, СПб.

„Братская помощь. тур. армянам“, 1898, М.

Готтенрот Фр., История внешней культуры, 1885, М.

Ибн-Хаукал, Сбор. Мат. Вып. XXXVІІІ, стр. 93.

“Иранское искусство и археология“, 1939, М.

Март Н. Я., Ани, 1934, М.-Л.

Орбели И. А. и Тревер К. В., Сасанидский металл, 1935, М.

Пиотровский Б. Б., Ванское царство, 1959, Ереван.

ՖՐԱՆՍԵՐԵՆ

Agassi, Zeitoun, 1897, Paris.

Brosset, Ruines d'Ani, 1858, St. Peter.

Chantre (Mme), A travers l'Arménie Russe, 1893, Paris,

„Costumes Populaires de la Turquie“, 1873, Cos/ple.
Der Nersessian Sirarpie, Aghtamar church of the Holy
 Cross, Massachusetts, 1965.
Dieulafoy, L'art antique—La Perse. Paris.
Elisé Reclus, Nouvelle Géographie. 1884, Paris.
 „Encyclopédie Larousse Universelle. du XIX s“, Paris.
Flandin et Coste, Voyage en Perse ancienne, Paris.
Gagarine G., Le Caucase Pittoresque, 1847, Paris.
Hottenroth Fr., Le costume chez les peuples anciens
 et modernes, 1890, Paris.
Jourdin A., La Perse, 1814, Paris.
Maclep Փր., Miniatures arméniennes, 1913, Paris.
Morgan De J., Histoire du peuple Arménien, 1919, Paris.
Muller S., Du Caucase au Golf Persique à travers l'Ar-
 ménie, 1892, Paris.

„Monnaies grecques et romaines“ (catalogue), 1926, Genève.
Perrot et Chippier, Hist. de l'Art dans l'antiquité, 1887,
 Paris.
Schlumberger G., Epopée Byzantine, tom I et II, Paris.
Schmidt A., Persepolis, 1953, Chicago.
Soltikoff Alek., Voyage en Perse, 1847, Paris.
Tournefort, Relation d'un voyage en Levan, 1718, Paris.
Vicellio Cesare, Habiti antichi e moderni di tutto il
 mondo, Venezia, 1590, Paris, 1859.

ԹՈՒՐԿԵՐԵՆ

Ibrahim Hakki., Topkapi Serayinda deri üzerine yapılmış eski haritolar, İstanbul, 1936.

ՏՄՐԱԶՆԵՐԻ
Ա Լ Բ Ո Մ

А Л Ь Б О М
О Д Е Ж Д Ы

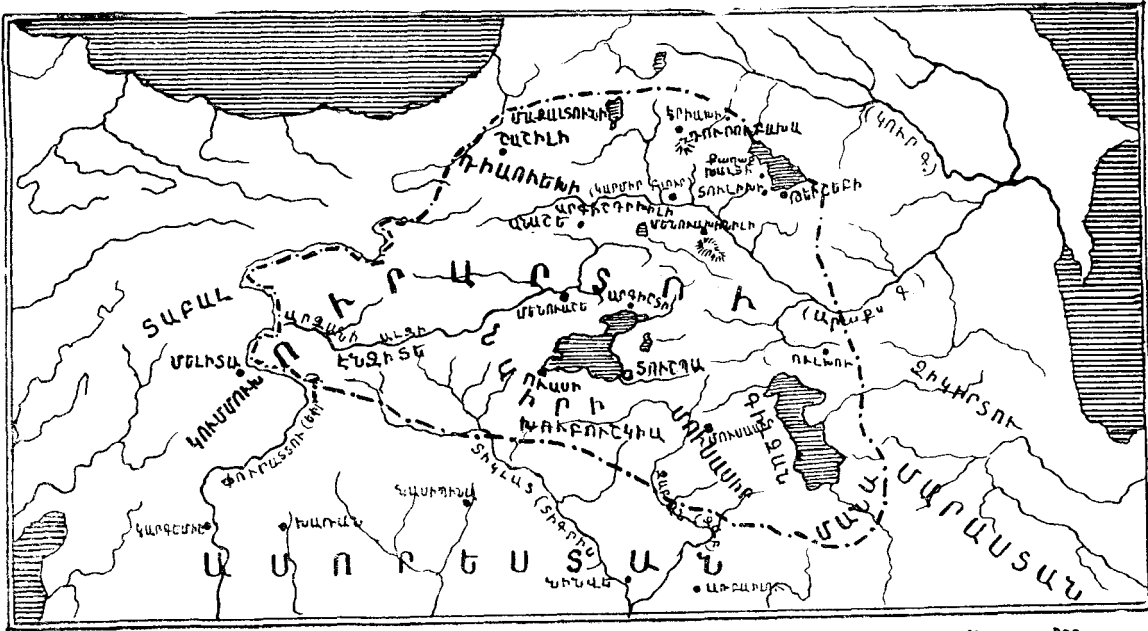

A L B U M
DES COSTUMES

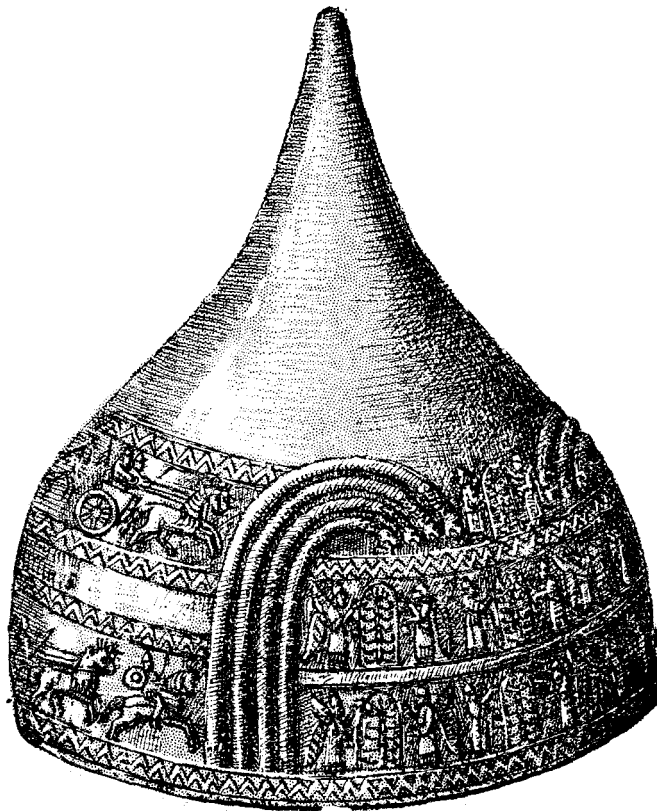
Գումավոր նկարների հետևյալ տախտակները՝
№ 22 և 23, ինչպես նաև № 58—68-ը փոխադրված են
ալբոմի վերջում:

Таблицы цветных рисунков под № 22 и 23, а
также № 58—68 помещены в конце альбома.

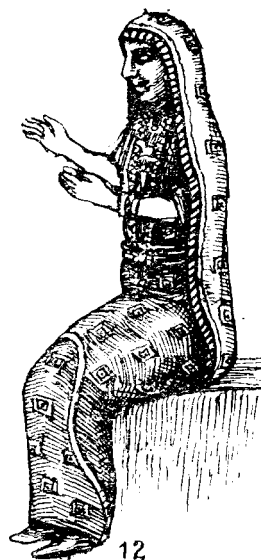
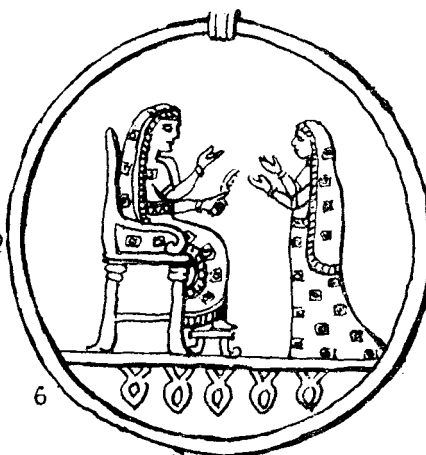
Les planches des images en couleur № 22
et 23, ainsi que № 58—68 sont placées à la fin
de l'album.

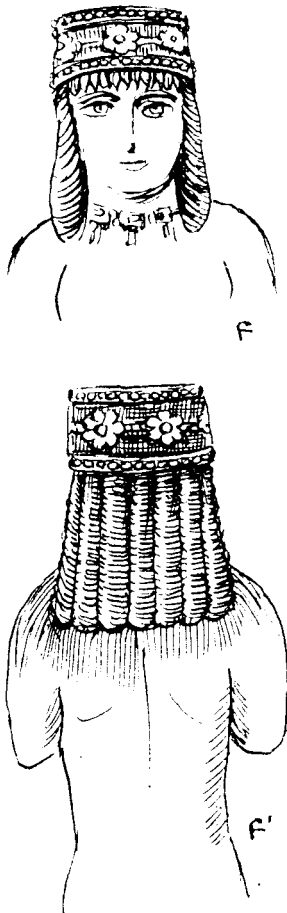
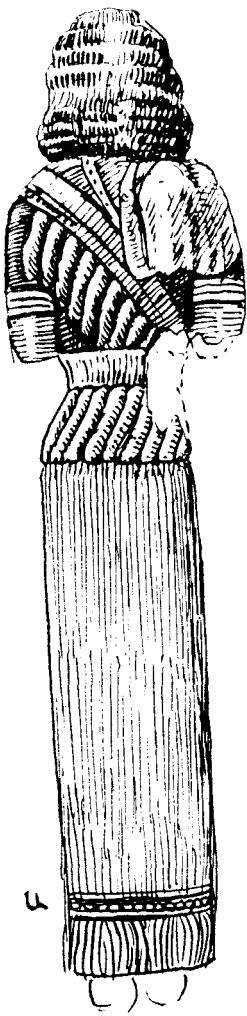

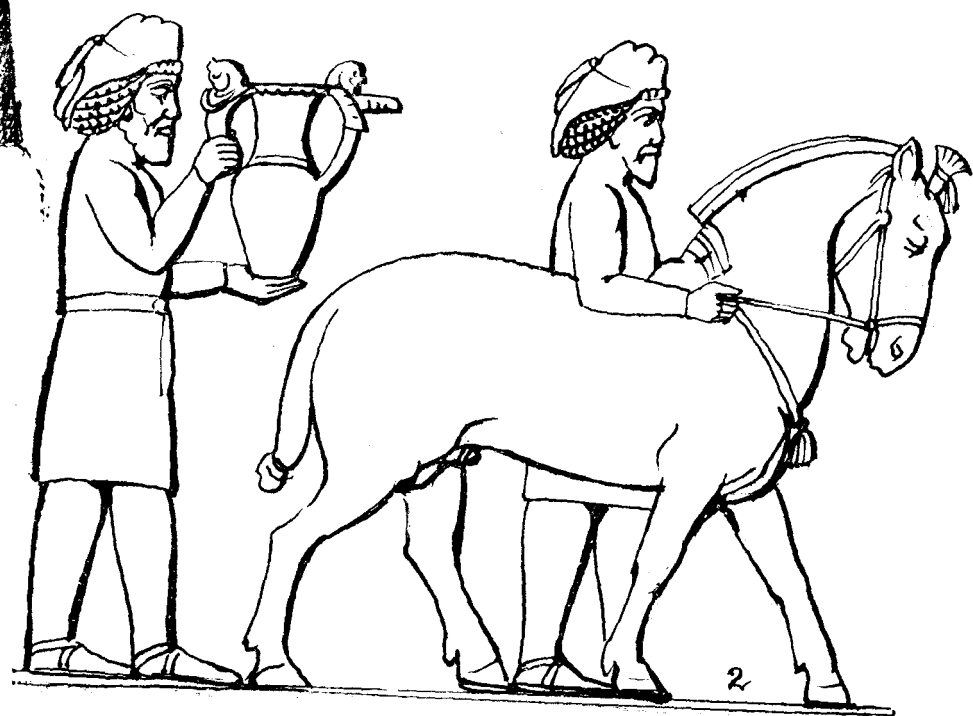
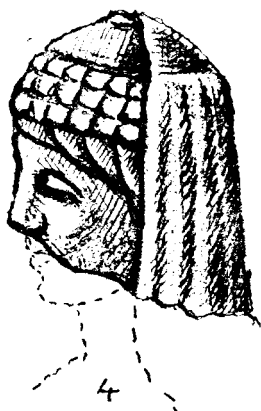
Նկ. 1

Նկ. 2

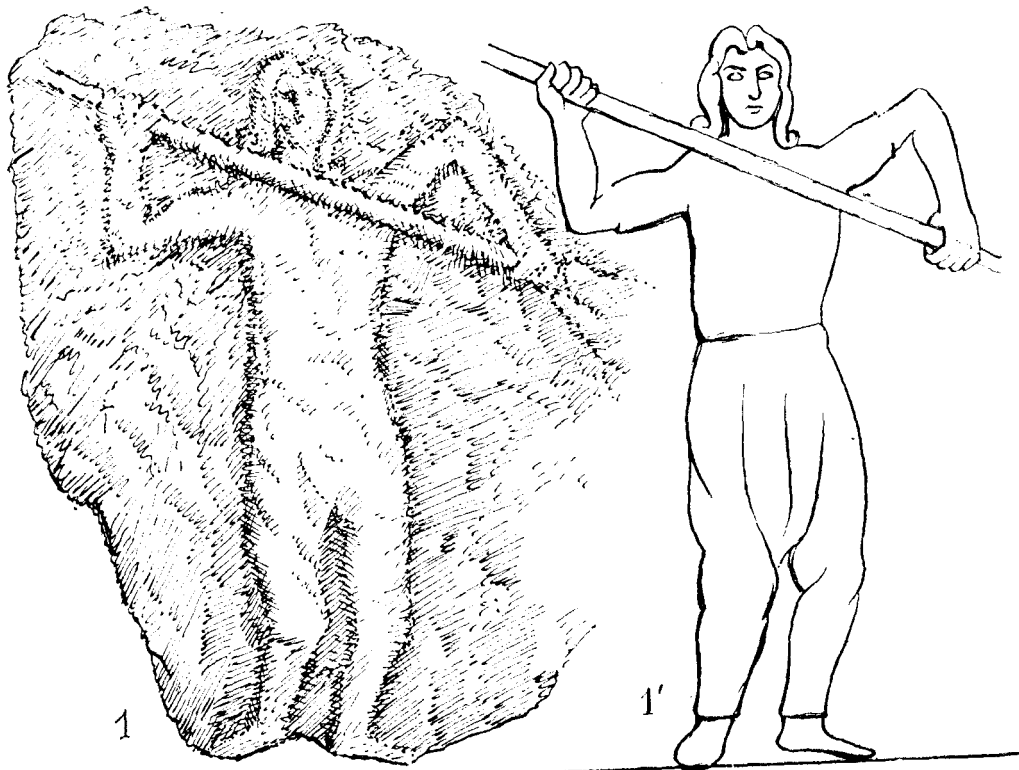

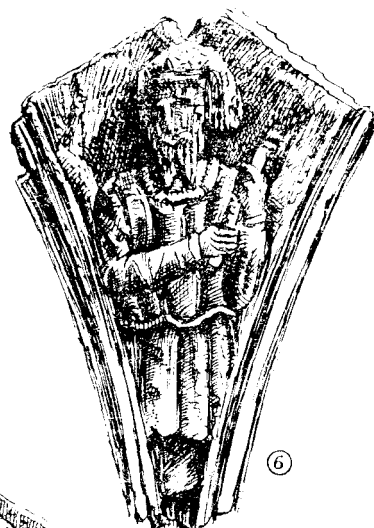

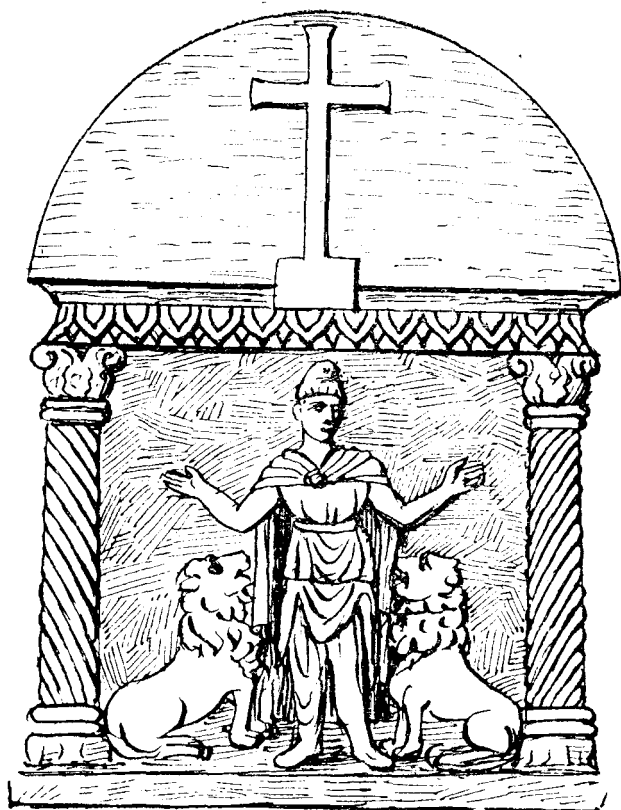

1

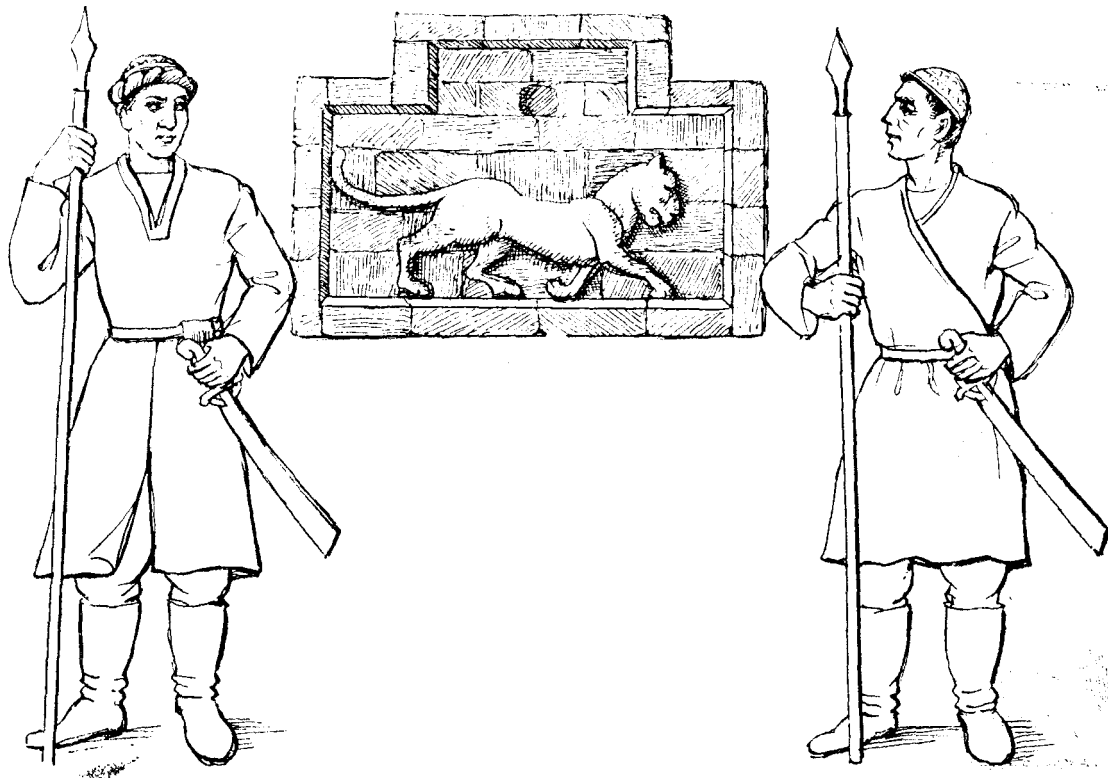
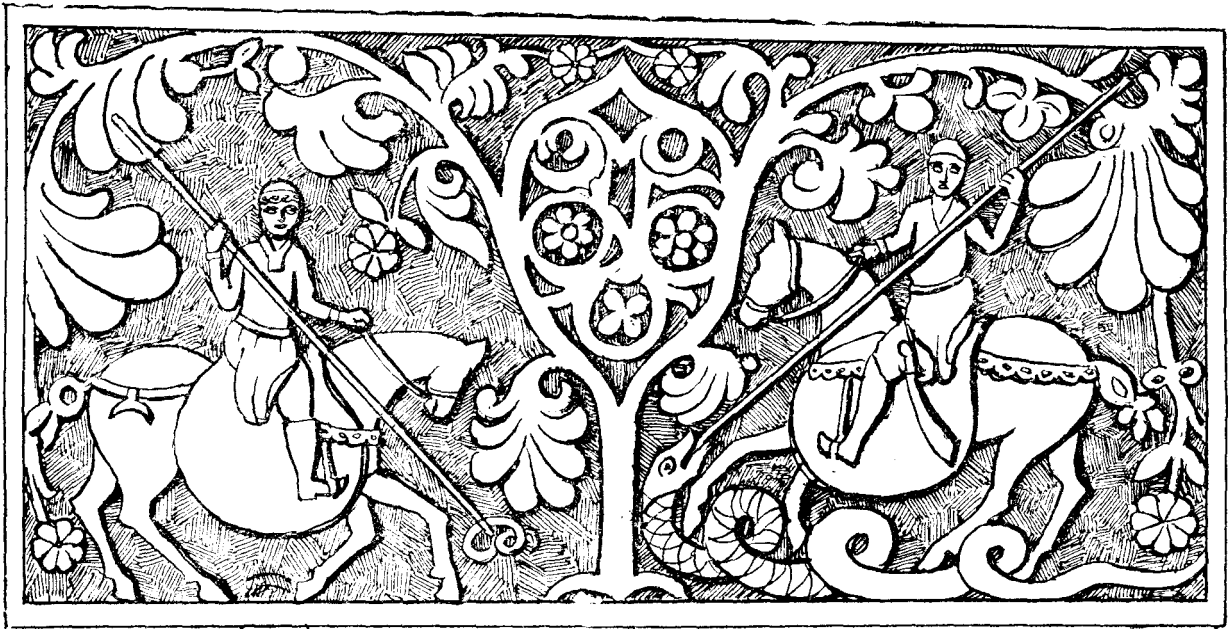
2

3

4

1

1

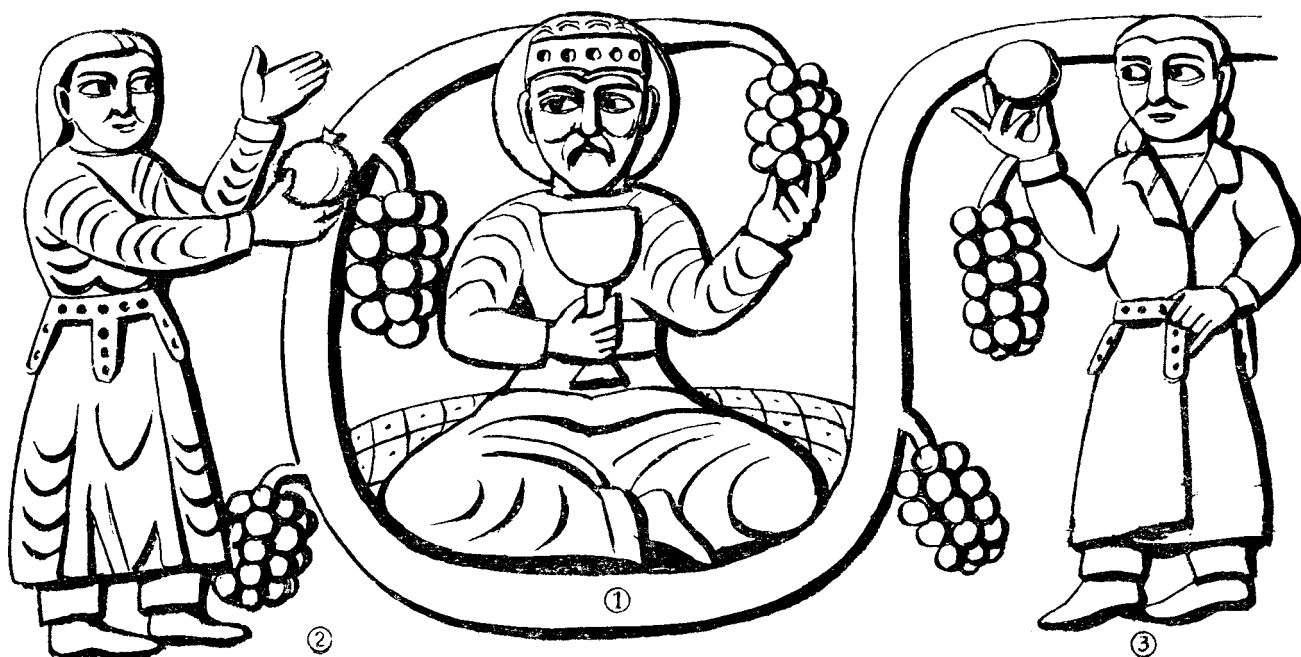

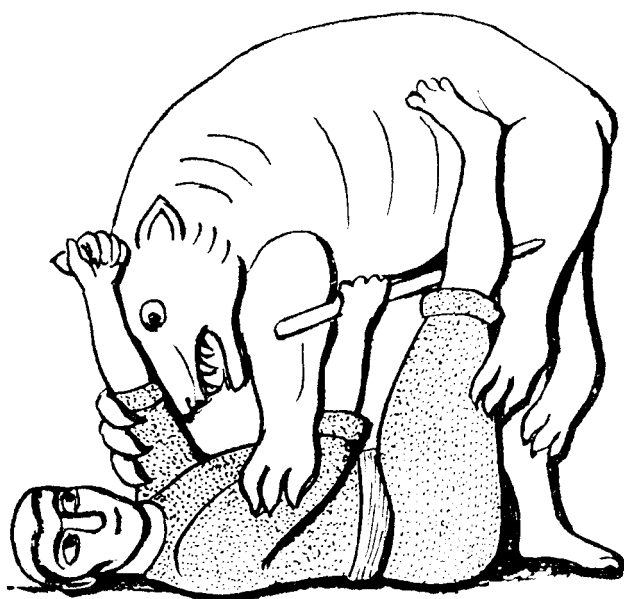
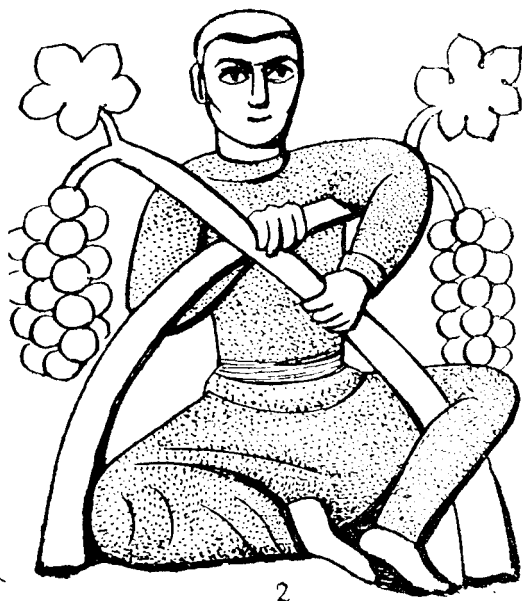
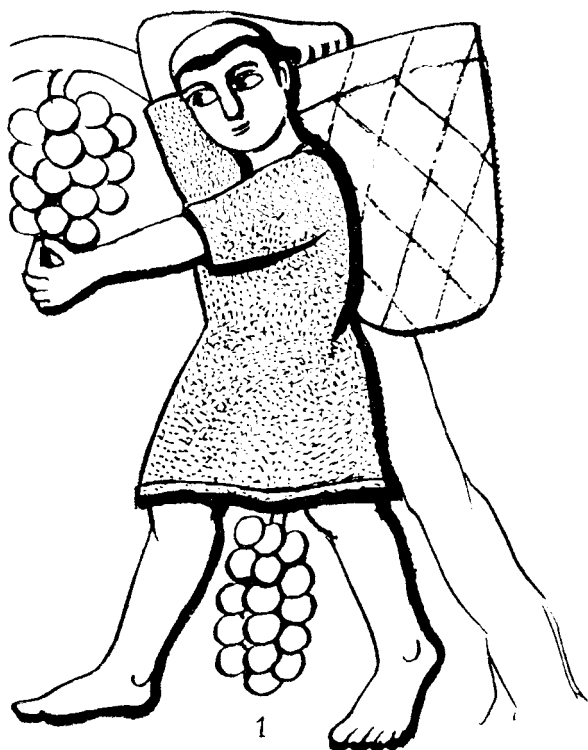
1

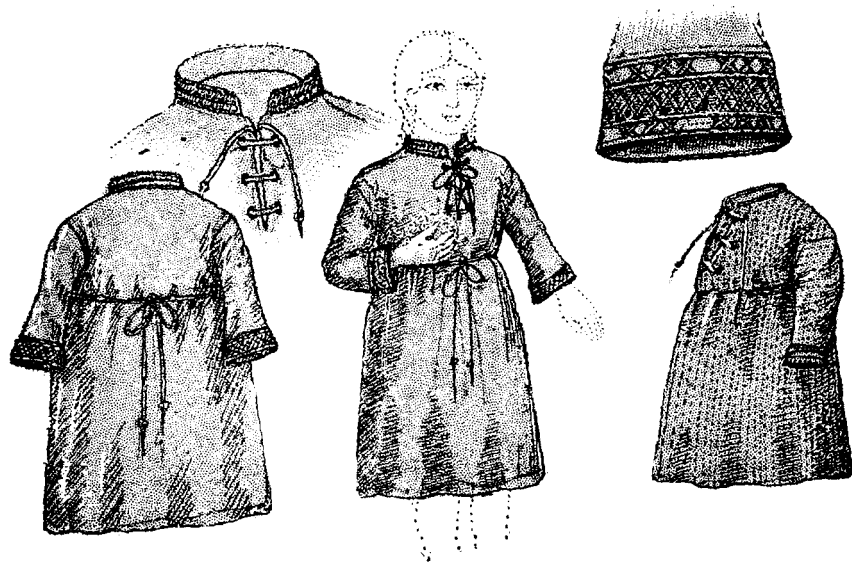
2

3

u.

p.

q.

1

2

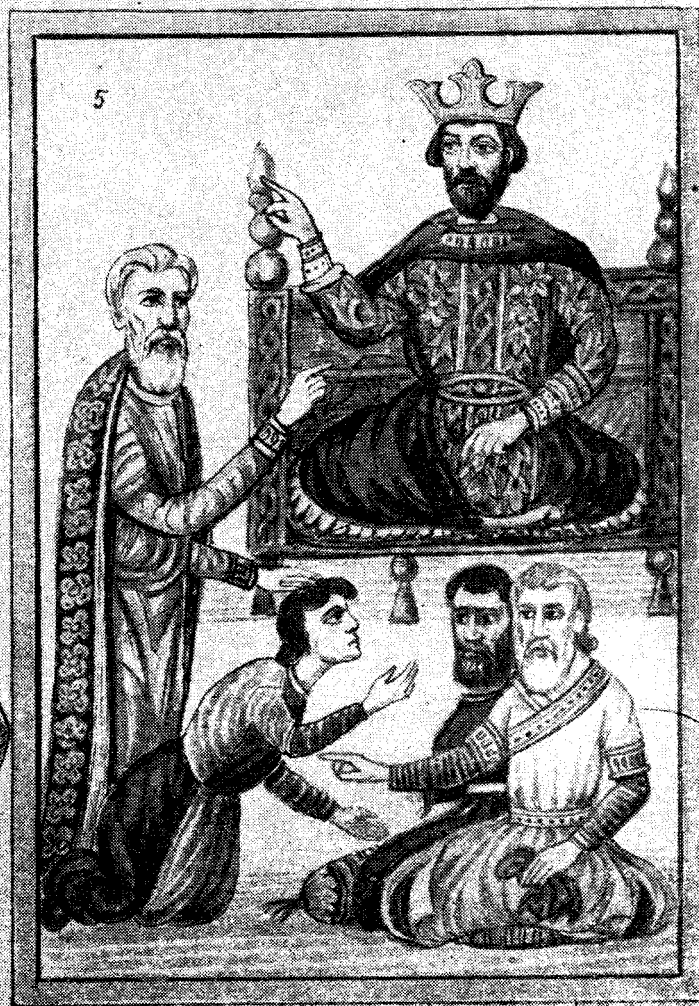
3

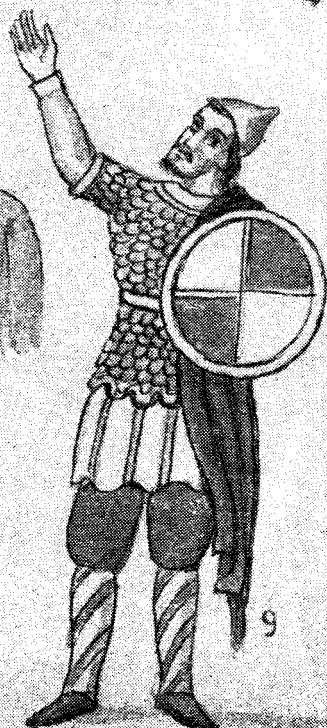
4

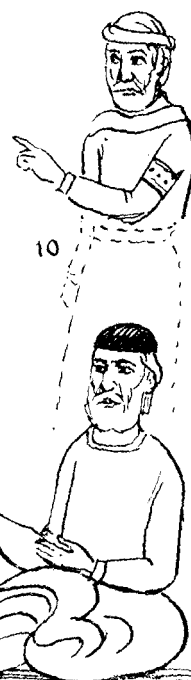

6

5

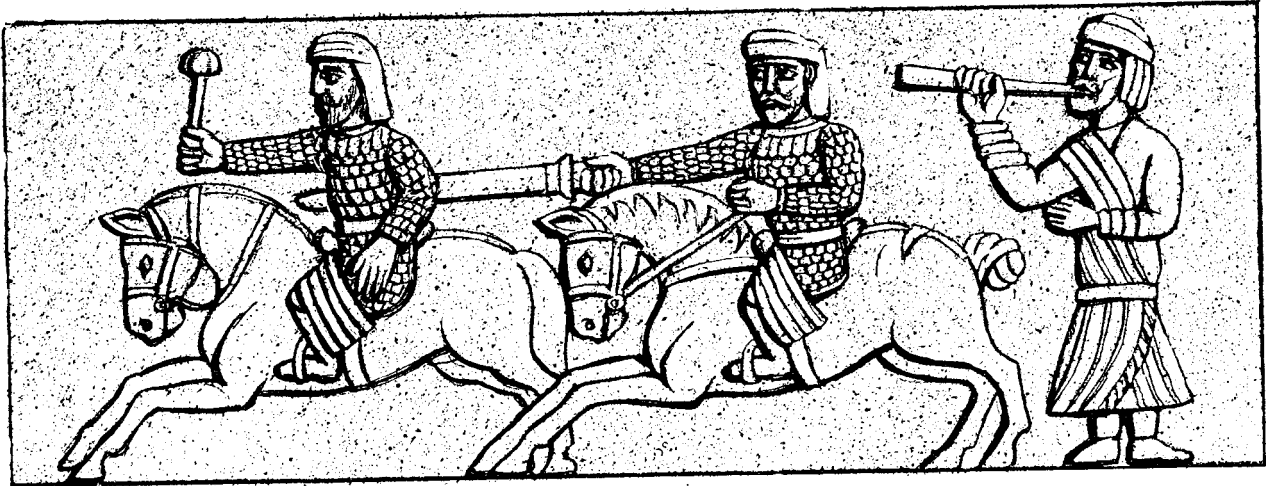
1

2

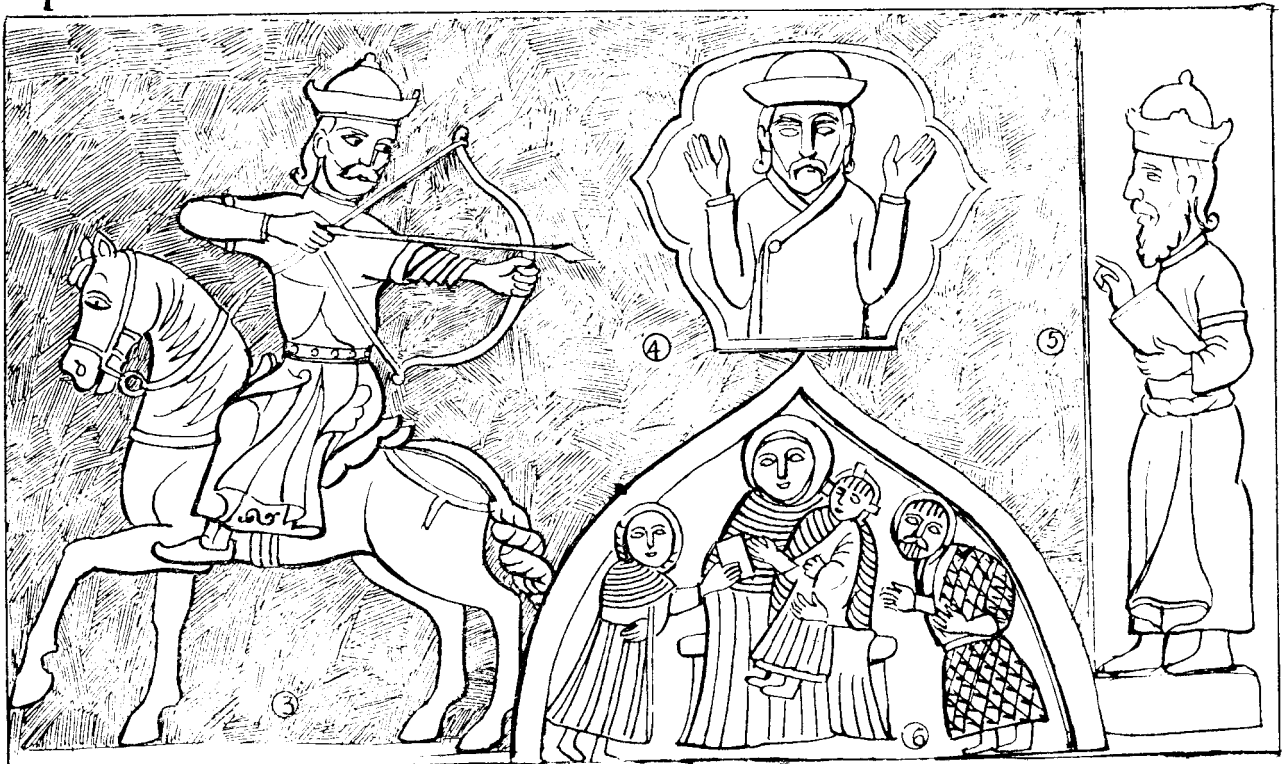
3

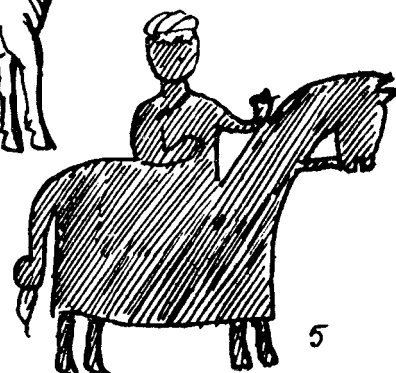
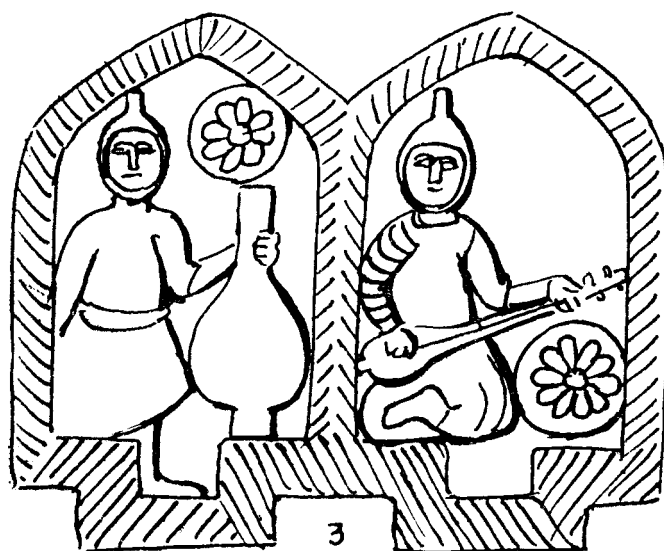

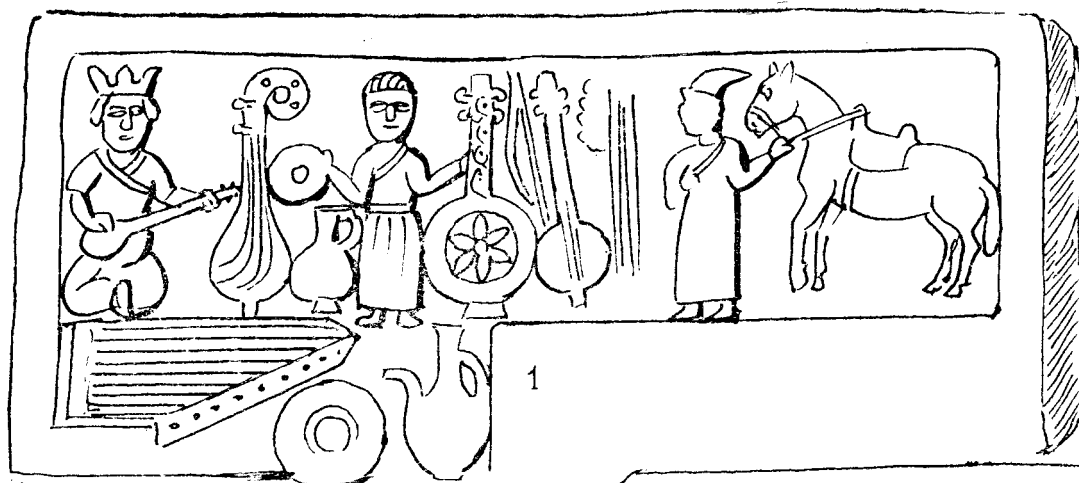
2

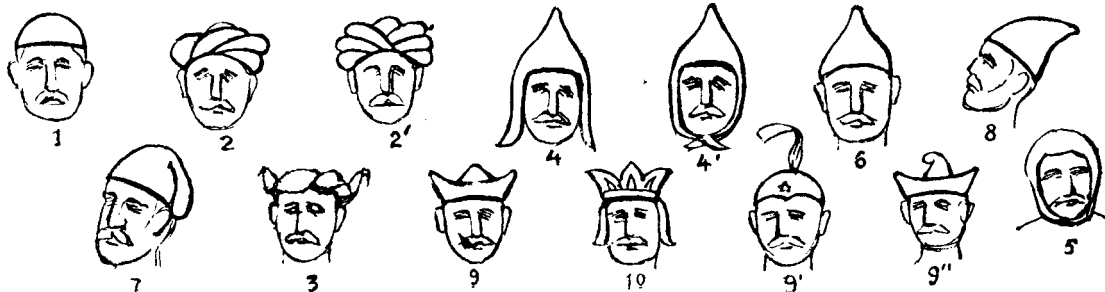
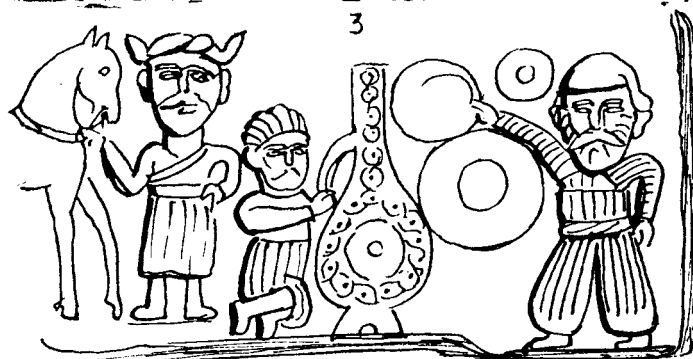

1

2

3

4

5

1

6

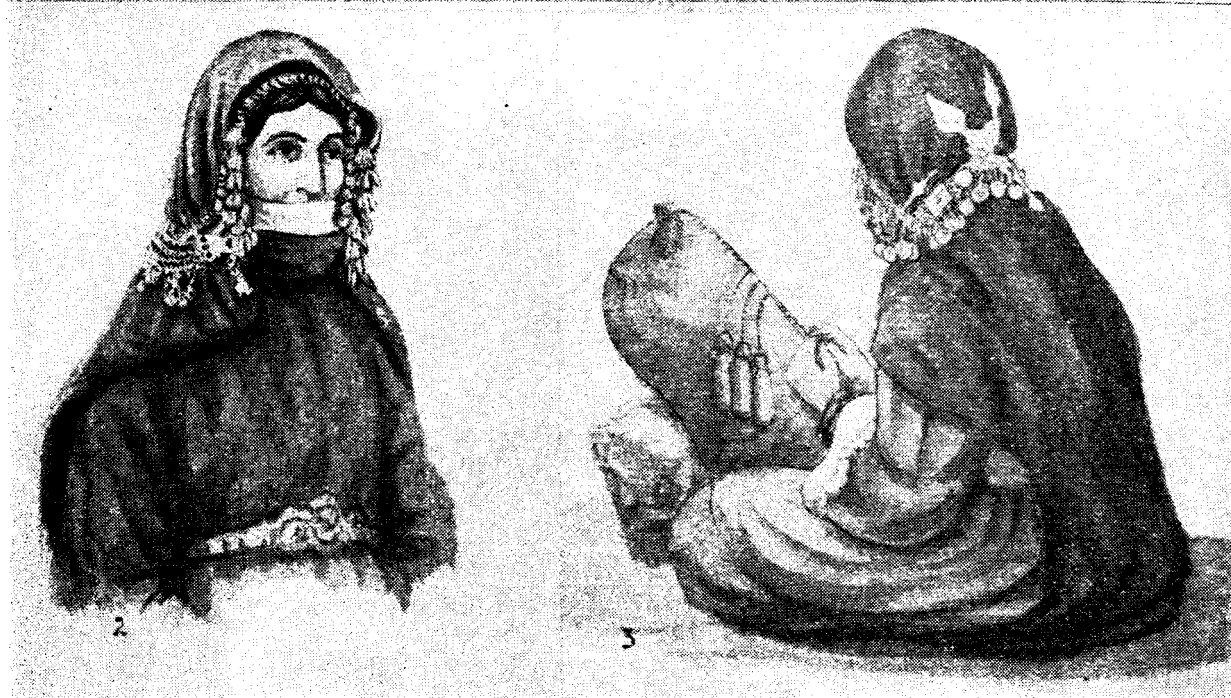

7

8

1

2

3

4

5

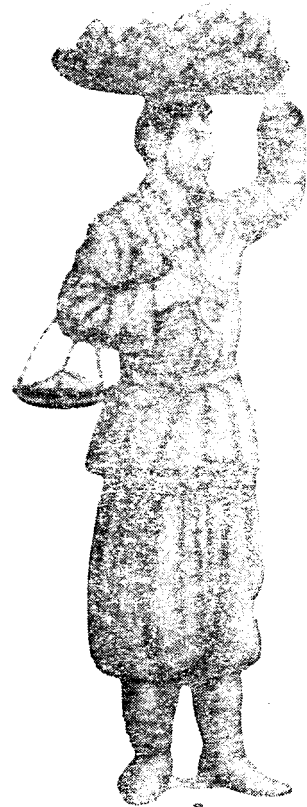
6

7

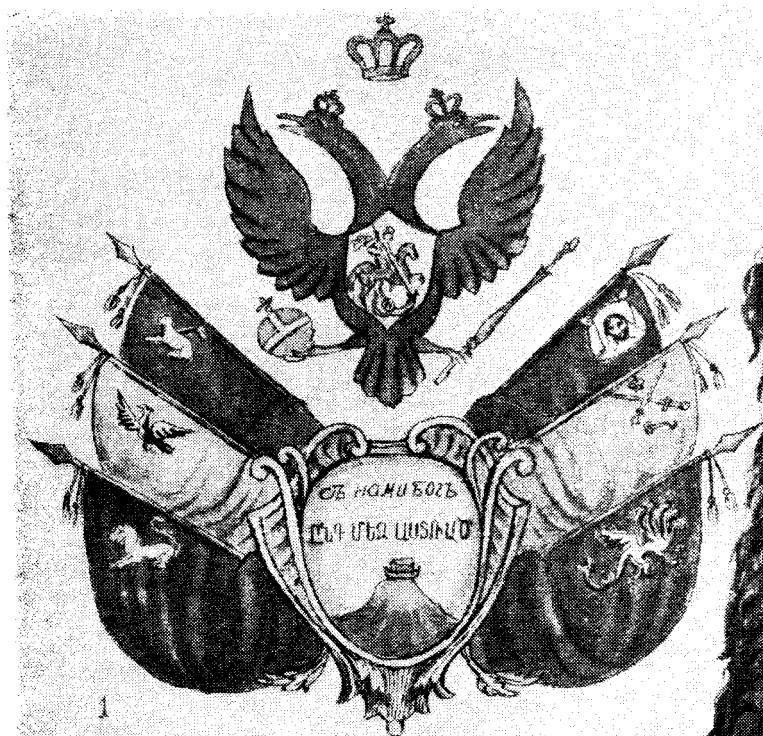

8

2

5

1

2

3

4

5

6

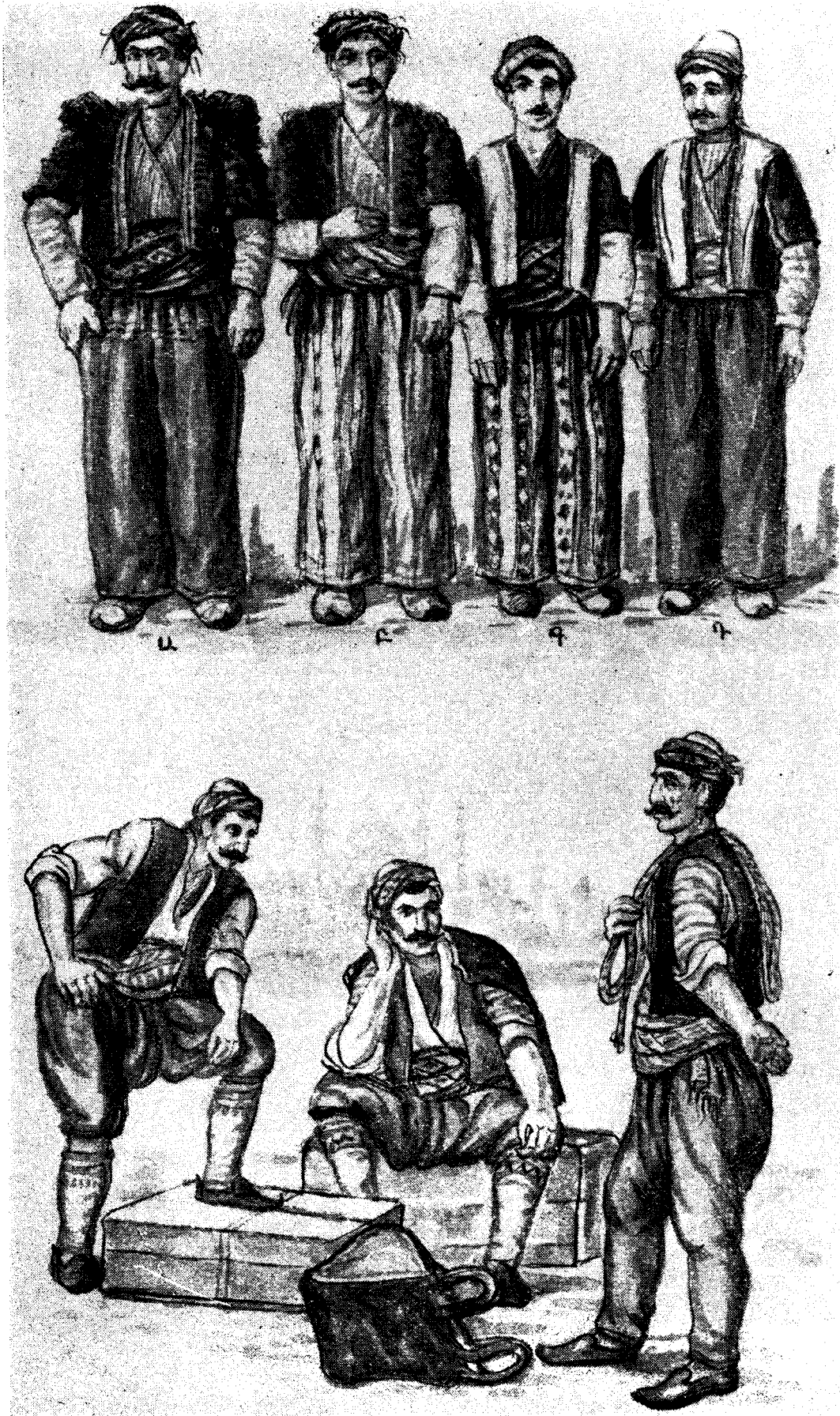
7

8

9

2

3

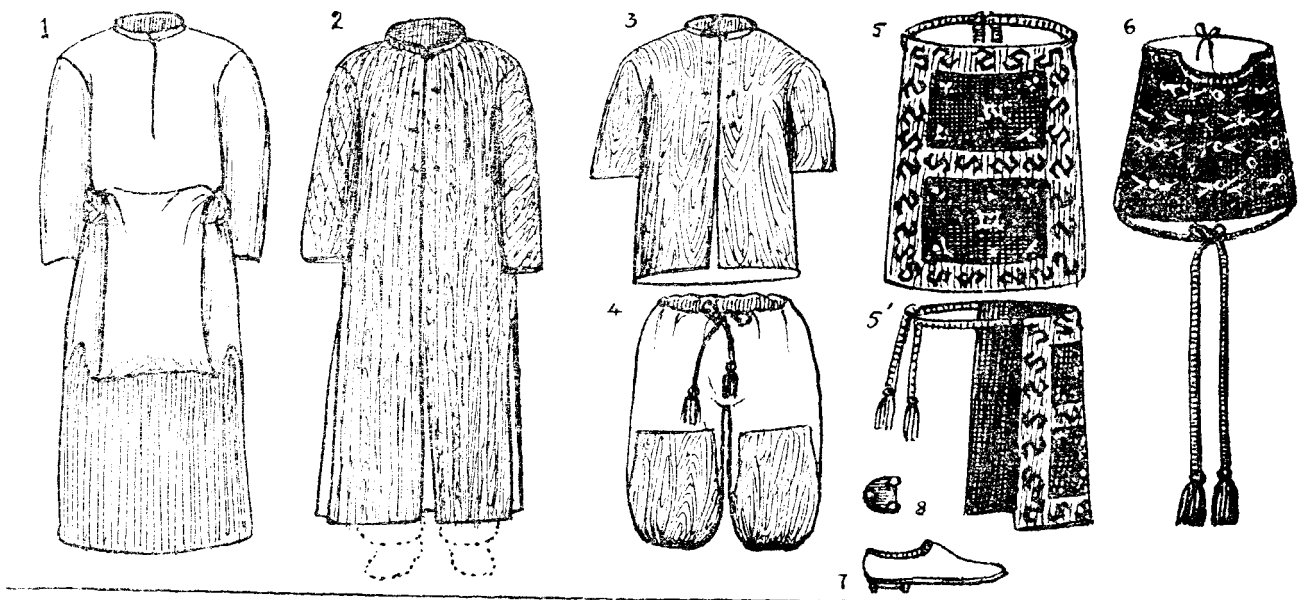
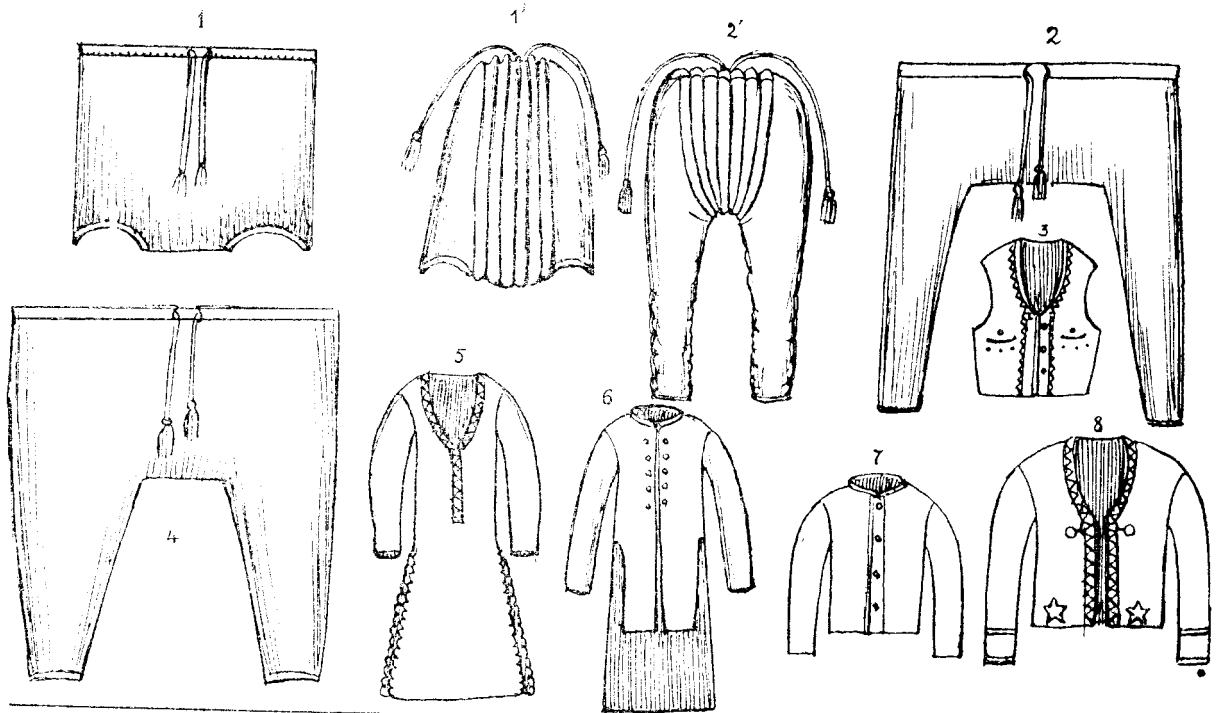

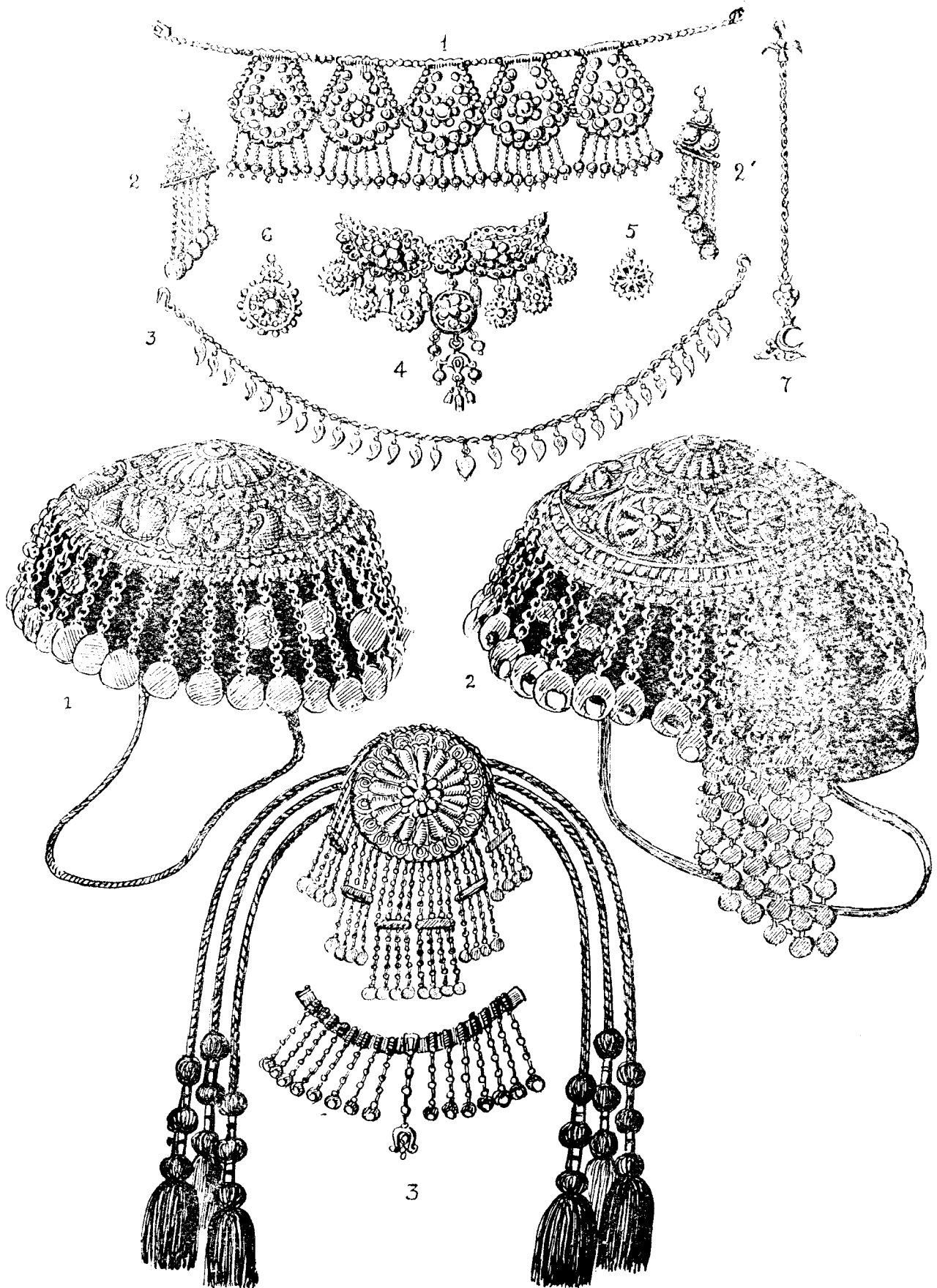

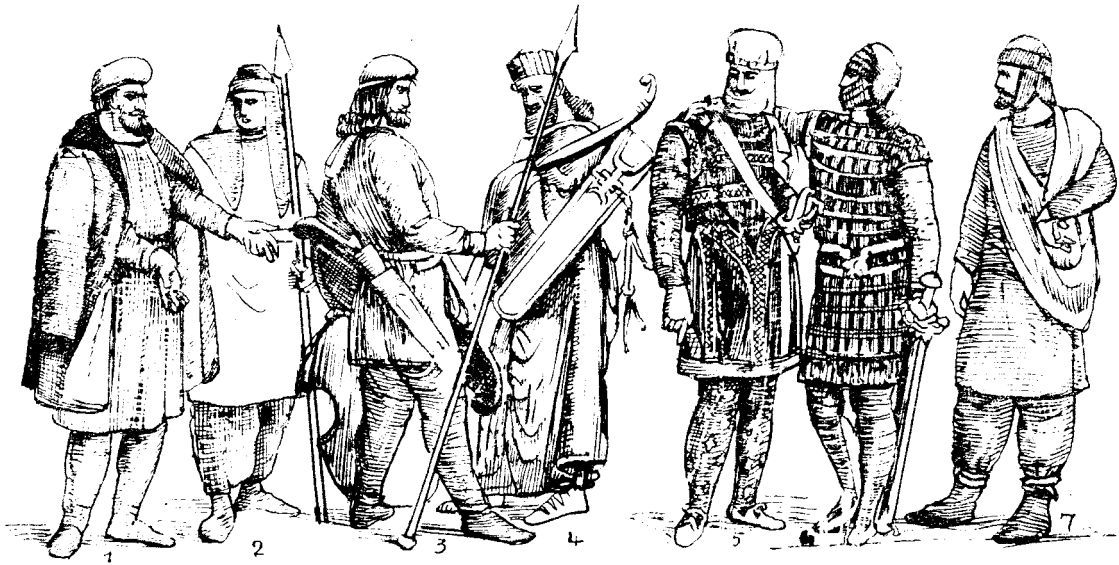

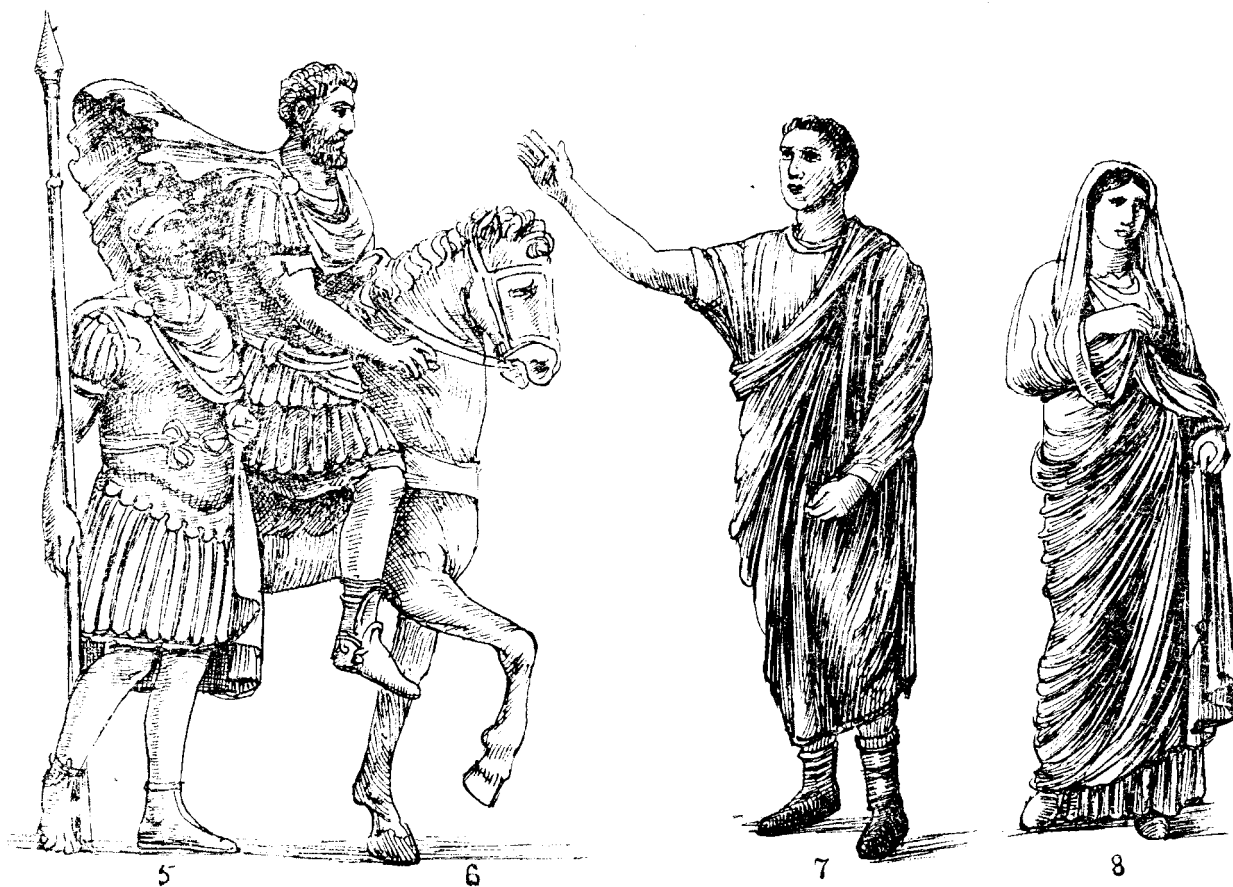

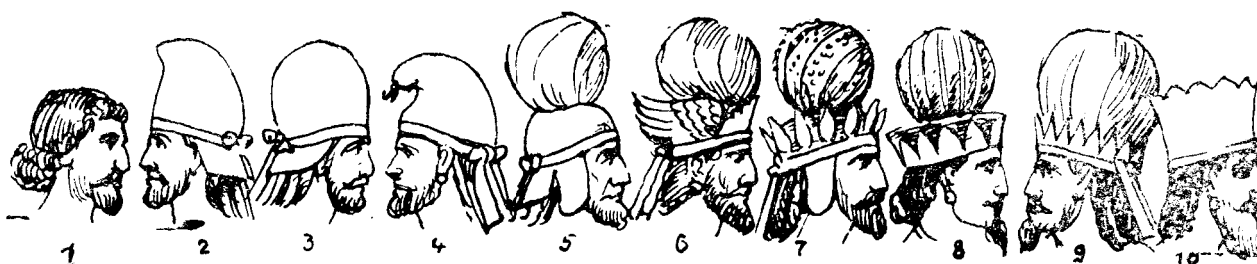

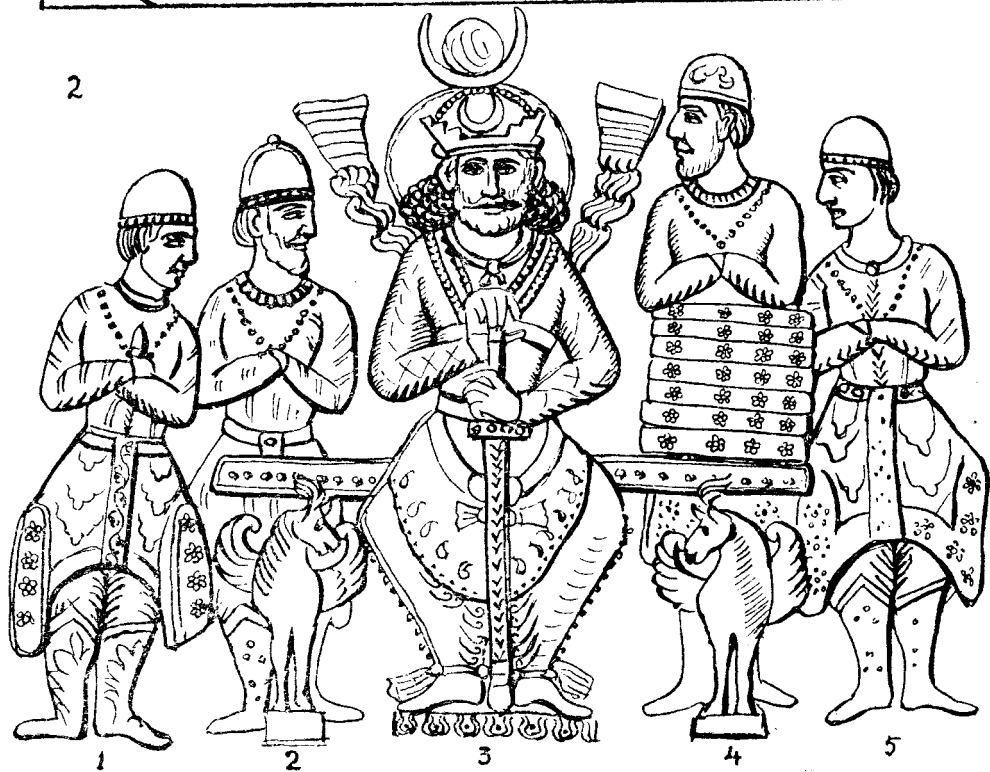

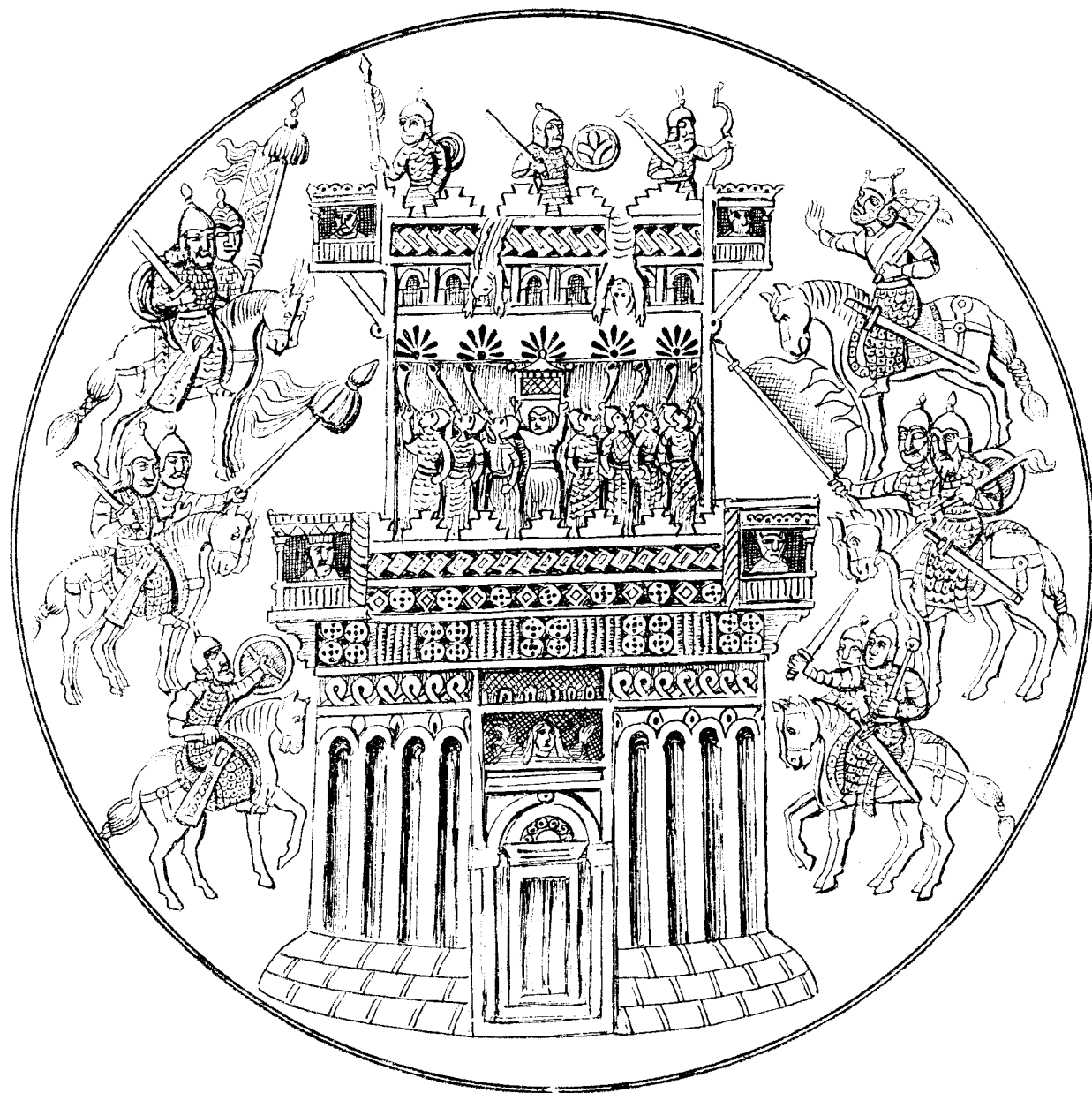
4

5

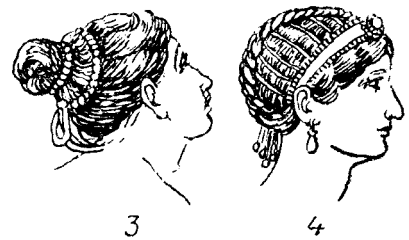

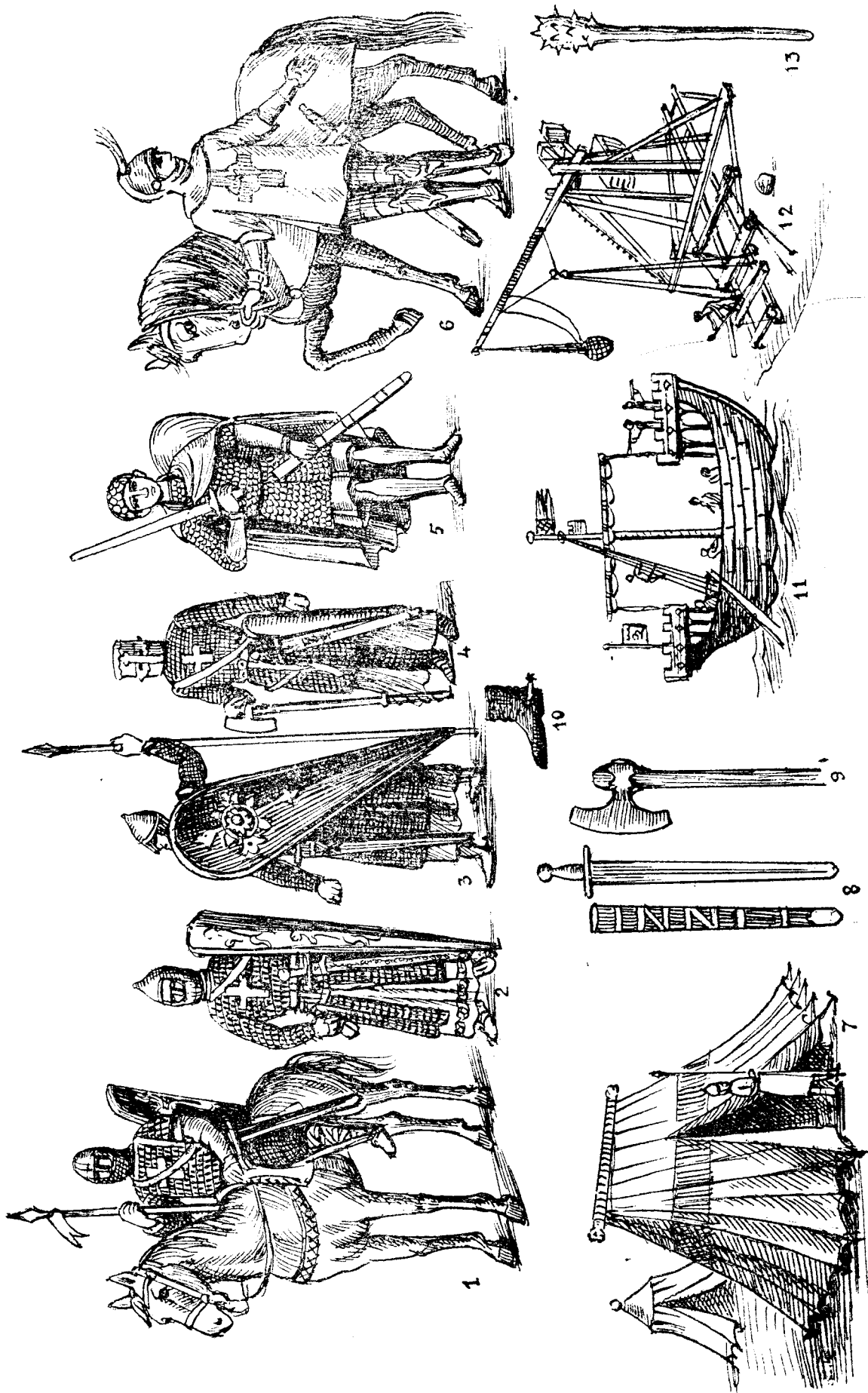

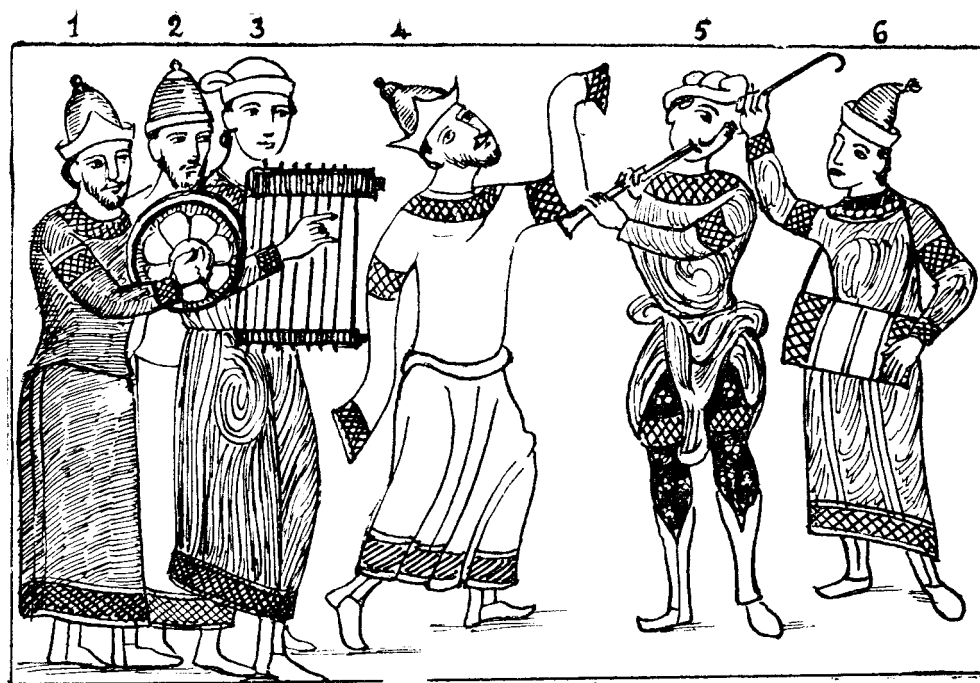

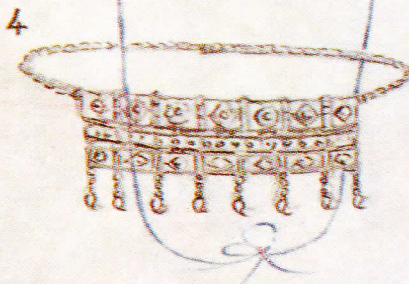
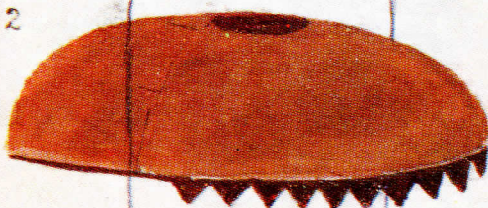
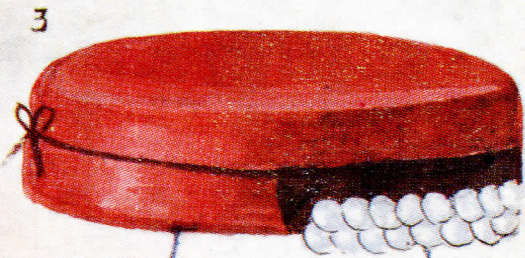

→ 16

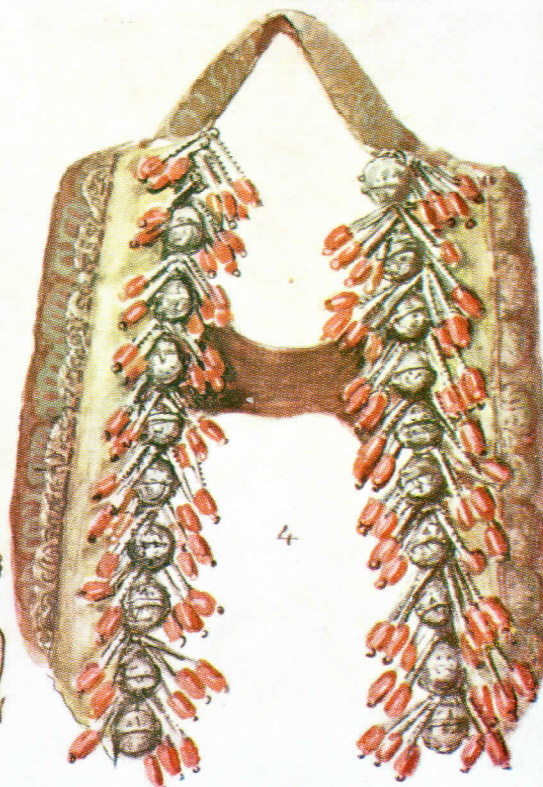
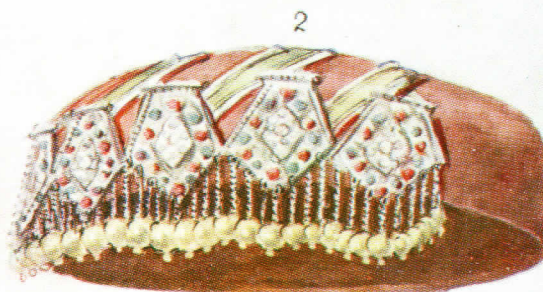
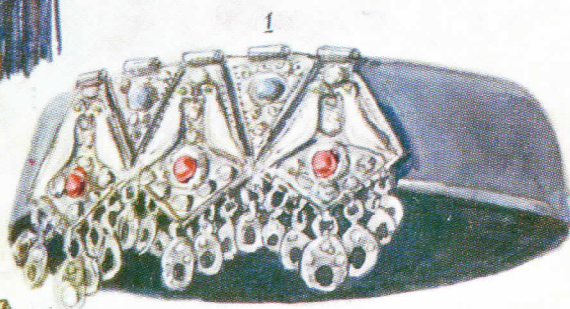
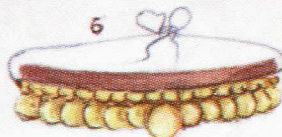
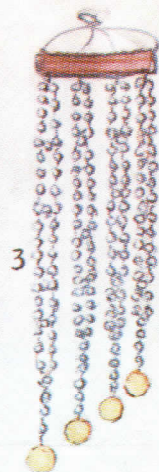
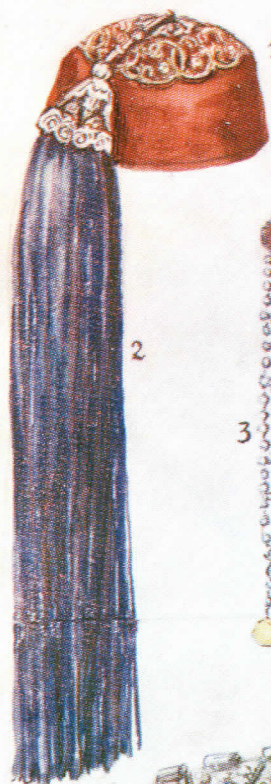

1

2

ՏԱՐԱԶԱՅԻՆ ԲԱՐՏԵԶ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ

ԺԹ ԴԱՐԻՑ - Ի ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԶԱՌՈՐԴԷ
ԿԱԶՄԵՑ՝ ԱՌԱՐԵԼ Ն. ԴԱՏՐԻԿ

1	Երևան	13	Լորի	25	Բարձր Հայք—Արկալա	37	Փոքր Հայք—Սերասուիա		
2	Թբիլիսի	14	» Ալավերդի	26	» —Ալաշկերտ	38	» —Մանջլիք դ.		
3	»	15	Օչական	27	» —Խոտորձուր	39	» —Կյուրին		КАРТА АРМЯНО
4	Թավրիզ	16	Շատախ	28	Լենինական (Գյումրի)	40	Կեսաբլա		НАРОДНОГО КО
5	Սալմաս	17	Սասուն	29	Ախալցխա	41	Կելիկիա—Ջեյխուր		
6	Ջանգեղուք	18	Մոկս	30	Տրապիզոն—Համզեն	42	» —Սիս		
7	»	19	Տարսն (Մուշ)	31	» —Քաղաքացի	43	» —Աղանա		составил А. Па
8	»	20	Վասպուրական—Վան	32	» —Գեղջիկուհի	44	» —Մարաշ		XIX—первая четв
9	Լեռ. Ղարաբաղ	21	» —Մանգիկերտ	33	Շ. Գարահիսար	45	» —Սյունիք		
10	»	22	» —Գավառ	34	Ակն	46	Խաղթուր—Գյուլագի		
11	Մեղրի	23	Բարձր Հայք—Կարին	35	Փոքր Հայք—Կոտուրն դ.	47	Տիգրանական—Քաղա-		
12	Աղուլիս	24	» —Գյուլագի	36	» —Եվդոկիա		բացի		

COSTUMES POPULAIRES APMÉNIENS DU XIX—le premier quart du XX s. Oeuvre de A. Padrik	1 Erévan 2 Tbilisiz 3 " " 4 Tabriz 5 Salmasd 6 Zanguézour	7 Zanguézour 8 " " 9 Karabagh mont. 10 " " 11 Meghri 12 Akoulis	13 Lori 14 " Alaverdi 15 Ochagan 16 Sassoun 17 Chatakh 18 Moks	19 Mouch 20 Vaspouracan 21 " " 22 " " 23 Karine (Erzru 24 " paysa
---	--	--	---	--

КОГО СТЮМА трик XX в. в.	1	Ереван	13	Лори	25	Карин—сел. Алкала	37	Себастья
	2	Тбилиси	14	" —Алаверди	26	" —Алашкерт	38	Манджулик—сел.
	3	"	15	Ошакан	27	" —Хотурчур	39	Кюри
	4	Тебриз	16	Сасун	28	Ленинакан (Гумри)	40	Кесария
	5	Салмаст	17	Шатах	29	Ахалцихе	41	Киликия—Зейтун
	6	Зангезур	18	Мокс	30	Трапезунд—Хамшен	42	" —Сис
	7	" —Сисиан	19	Тарон (Муш)	31	"	43	" —Адана
	8	" —Горис	20	Васпуракан (Ван)	32	Крестьянин	44	" —Мараш
	9	Нагорный Карабах	21	" —Маназкерт	33	Ш. Караисар	45	" —Сведия
	10	"	22	" —Гаваш	34	Акынск—р-он	46	Харперт—крестьянин
	11	Мерги	23	Карин (Эрзрум)	35	Ковдун—село	47	Тигранакерт—горо- жанин
	12	Агулис	24	" —Крестьянин	36	Токат		
—Van anazkert avache (m) as	25	Karine—prov. Alkala	31	Trébisonde	37	Sébastien (Sivas)	43	Cilicie—Adana
	26	" —prov. Alachkert	32	" paysanne	38	Mandjilik village	44	" Marach
	27	" —Khotrtchour	33	Chabine Karahissar	39	Gurine	45	" Svédia
	28	Léninakan (Kumri)	34	Akn	40	Kessaria	46	Kharbert—paysans
	29	Akhaltskha	35	Kovdoun vilage	41	Cilicie—Zeitun	47	Tigranakert
	30	Trébisonde—Hamchen	36	Tokat	42	" Sis		

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ն ե ր ա ծ ա կ ա ն	5
Պատմական համառոտ ակնարկ	7
Ծանոթագրություններ ալբոմի նկարների	17
Արևելահայեր	32
Արևմտահայեր	34
Հավելված. Օտար տարազաձևեր	44
А н н о т а ц и и	47
Notices	54
Յգտագործված գրականության ցանկ	61
Տարազների ալբոմ	63
Տարազների քարտեզ (ներդիր)	
Տարադաշին քարտեզ (ներդիր)	

ԱՌԱՔԵԼ ՆՇԱՆՆԻ ՊԱՏՐԻԿ
АРАКЕЛ ИШАНОВИЧ ПАТРИК
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՐԱԶ

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Ա. Գեվորգյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Ն. Հ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻ
Ն. Հ. ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրել՝ Ս. Կ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ

ՎՖ 05478, Հրատ. № 2720, ԽՀԽ № 1035, պատվեր 254,
տպաքանակ 9.000: Հանձնված է արտադրության 10/XII
1966 թ., ստորագրված է տպագրության 2/VIII 1967 թ.,
տպագրական 16,5 մամուլ + 14 ներդիր, հրատարակչական
15, 77 մամուլ, թուղթ № 1 60 × 90¹/₈: Գինը 1 ռ. 88 կ:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան